

- необхідністю збереження і розвитку науково-технічного потенціалу та інноваційного підприємництва, запобігання «відпливу» інтелектуальної власності та наукових кадрів за кордон, підвищення результативності наукової діяльності;
- необхідністю створення нових робочих місць;
- необхідністю розвитку ринку інновацій.

У 2003 р. в Україні інноваційною діяльністю займалося 13,4% підприємств, тоді як у США, Японії, Німеччині, Франції частка інноваційних підприємств дорівнює 70–80% загальної кількості [3]. За роки незалежності в Україні кількість зразків вітчизняної техніки скоротилась порівняно з 1990 р. майже вдвічі та й серед цих зразків тільки 2% відповідають світовим аналогам.

У табл. 2 подаються статистичні дані, які вказують на те, що кількість українських підприємств, які впроваджували інноваційні процеси у 1994 р. становила 2181 (або 26,0% загальної кількості промислових підприємств), а у 2003 р. їх кількість зменшилась до 1238 (або 12,7% загальної кількості).

Таблиця 1

Динаміка основних показників інноваційної діяльності промислових підприємств в Україні [5]

Показник	Рік									
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Кількість підприємств, які впроваджували інновації	2181	2002	1729	1655	1503	1376	1491	1503	1506	1238
Питома вага у загальній кількості підприємств, (%)	26,0	22,9	19,3	17,0	15,1	13,5	14,8	14,3	14,6	12,7
Кількість освоєних нових видів техніки	1181	1000	717	561	449	463	631	610	520	710
Кількість впроваджених нових технологічних процесів	3559	2936	2138	1905	1348	1203	1403	1421	1142	1482

Повільними, низькими темпами на підприємствах освоюються нові види техніки. У 1998 р. порівняно з 1994 р. кількість нової техніки, освоєної на підприємствах скоротилась у 2,6 раза, а у 2003 р. в 1,66 раза, хоча порівняно з 1998 р. у 2003 р. кількість освоєної техніки збільшилась у 1,58 раза. Спостерігається і постійна тенденція до скорочення впровадження нових прогресивних технологічних процесів. У 1994 р. на підприємствах України було впроваджено 3559 нових технологічних процесів. Через п'ять років їх кількість скоротилась до 1203, або в 2,96 раза, у 2002 р. – до 1142, або в 3,1 раза, а у 2003 р. до 1482, або у 2,4 раза. У 2003 р. спостерігається деяке збільшення впроваджених технологічних процесів, але це зростання становить лише відповідно 23,1 та 29,8%.

Негативні тенденції спостерігаються і у ефективності використання знань у промисловості. На відміну від розвинутих країн, де 85 – 90% приросту ВВП припадає на виробництво наукоємкої продукції, вітчизняна економіка розвивається без істотного використання результатів наукових досліджень [6]. Хоча, як засвідчують фахівці [7], протягом останніх двох-трьох років результативність науково-технічної діяльності стабілізувалось, а у 2003 р. стала помітною тенденція до її зростання. За період з 1991 до 2003 р. загальна чисельність працівників основної діяльності у наукових організаціях зменшилась у 2,6 раза, у наукових установах академічного сектора – вдвічі, а заводського – у 2,7 раза. За період з 1997 до 2003 р. за межі України на постійне місце проживання виїхало: докторів наук – 199, кандидатів наук – 838. Це позначилось на тому, що кількість виконаних наукових розробок скоротилась з 82 до 63,5 тис. (або в 1,3 раза), у тому числі щодо створення нових видів техніки і технології з 33,7 до 8,7 тис. (або у 3,9 раза). Найнегативніші процеси спостерігаються у динаміці науково-дослідних організацій заводського сектора науки, кількість яких зменшилась за 1991–2003 рр. із 104 до 89, а питома вага – 37,7 до 6,0% [7]. Це особливо позначилося на інноваційній діяльності промислових підприємств, оскільки скоротило можливості здійснення та впровадження ними нових розробок, а отже, – створення

зразків нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації, розширення асортименту продукції.

Водночас із зрушенням сфери інноваційної діяльності майже за всіма показниками погіршилася її структура щодо перспективи досягнення конкурентоспроможності господарської системи у довгостроковій перспективі: найшвидші темпи падіння характерні для показників нових технологічних процесів, особливо мало- та безвідхідних, ресурсозберігаючих; низька наукоємність промислового виробництва, яка не перевищує 0,3% (у 10–20 разів менша за загальноприйнятий світовий рівень); понад 90% продукції, що виробляється в Україні, не має відповідного науково-технічного забезпечення. Частка підприємств, які дбають про підвищення технічного рівня виробництва, постійно скорочується. Це вказує на те, що структурна перебудова економіки в Україні поки що не відбувається на інноваційній основі. На світовому ринку наукоємність продукції чітко простежується тенденція посилення конкуренції. У зв'язку з цим дедалі більша частка витрат підприємств переноситься із сфери промислового виробництва у сферу досліджень і розробок нових технологій та виробів. Водночас зростає значення правового захисту об'єктів інтелектуальної власності для забезпечення світогосподарських ринкових позицій фірм.

Аналізуючи проблеми формування інноваційної моделі економіки, розробки стратегії інноваційного розвитку галузей промисловості та регіонів фахівці звертають увагу насамперед на розвиток тих осередків інноваційної діяльності, які шляхом концентрації наукових, промислових, фінансових ресурсів забезпечують виробниче впровадження наукоємких розробок і високих технологій, випуск конкурентоспроможної продукції. Не менш важливою проблемою вони вважають створення оновленого національного технологічного сектору економіки, який би об'єднував державні та комерційні підприємства. Йдеться про технологічні парки, які за роки свого функціонування не лише довели свою здатність виживати за непростих економічних умов, а й продемонстрували високий інноваційний потенціал.

Запорукою підвищення ефективності роботи підприємств, створення конкурентоспроможних підприємств та продукції є спільні дії підприємств (підприємців) і держави, їхнього прагнення до збільшення кількості сучасних, інноваційно активних підприємств. Розробка і впровадження у виробництво нового виду продукції означає реалізацію знань, нової ідеї у матеріальний продукт, який задовольняє певні потреби споживачів. Матеріалізація знань, ідей потребує значних витрат фінансових ресурсів. Ринкова конкуренція ініціює підвищення рівня новизни продукції, що, у свою чергу, збільшує потребу в інвестиціях у проектування та виробництво. З боку держави приділялась певна увага (інколи формальна) розвиткові науково-інноваційної сфери. Але недоліки в організації інноваційних процесів та управлінні ними, і особливо, скорочення обсягів фінансування не дозволили досягти поставлених цілей в інноваційній сфері економіки. Структура фінансового забезпечення інноваційної діяльності в Україні за джерелами (табл. 2) засвідчує, що власні кошти підприємств у загальному обсязі фінансового забезпечення інноваційної діяльності за 1998–2003 рр. становили від 69,4% (1999 р.) до 83,9% (2001 р.).

Таблиця 2

Розподіл загального обсягу фінансового забезпечення інноваційної діяльності в Україні за джерелами у 1998–2003 рр. [5] % до підсумку

Джерела фінансування	Рік					
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Інноваційна діяльність (усього), у тому числі:	100	100	100	100	100	100
власні кошти	75,5	69,4	79,6	83,9	71,1	70,3
держбюджет	1,7	10,1	0,4	2,8	1,5	3,0
місцевий бюджет	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
позабюджетні фонди	4,7	3,2	1,9	1,2	0,2	0,0
кредит	3,3	6,1	6,3	6,0	12,6	18,0
вітчизняні інвестори	0,4	0,6	2,8	1,8	1,9	3,7
іноземні інвестори	12,3	7,6	7,6	3,0	8,8	4,2
інші	2,1	3,0	1,3	1,2	3,8	0,7

Частка витрат на наукові дослідження і розробки у 2003 р. була найменшою з усіх років, що проаналізовані, крім 1999 р. До позитивних зрушень у структурі зазначених витрат фахівці [9] відносять збільшення питомої ваги коштів, виділених на придбання прав на патенти, ліцензії та інші об'єкти промислової власності, які за 2000–2001 рр. збільшились з 2,5 до 4,7%.

Найбільша частка фінансового забезпечення з держбюджету припадає на 1999 р. – 10,1%, але за період 2001–2003 рр. вона не перевищувала 3%. Збільшується фінансове забезпечення інноваційної діяльності через залучення банківського кредитування. Однак, кредитування інновацій у реальному секторі економіки відноситься до високо ризикованих вкладень, які за умов значної нестабільності визнають як важко здійснювані, чим пояснюються незначні обсяги кредитних вкладень у реальний сектор економіки [8]. Щодо коштів вітчизняних та іноземних інвесторів, то спостерігається помітне зменшення частки іноземних інвесторів і збільшення фінансування вітчизняними інвесторами.

Одним з головних показників ефективності економіки, її рентабельності є прибуток, який забезпечує підприємствам основну частку їхніх інвестицій, а значить, і інновацій. У економіці України рівень рентабельності після різкого падіння у 2000 р. продовжував знижуватись. Якщо рентабельність промислових підприємств, тобто відношення прибутку до ВВП у 1999 р. становила 9,1%, то у 2000 р. – 4,8; у 2001 р. – 3,7; у 2002 р. – 2,6%. Зниження рентабельності підприємств зумовило негативні процеси. Досить виразно проявлялося зменшення податкових надходжень. У процентах до ВВП вони становили в 1998 р. 19,2%, а у 2002 р. цей показник знизився до 13,6%, у тому числі податок на прибуток підприємств зменшився майже вдвічі. Податкові надходження до місцевих бюджетів від прибутків підприємств (у % до зведеного бюджету) також зменшились з 52,8% у 1998 р., до 36,3% у 2002 р. Зниження прибутковості виробництва зумовлює відносне зменшення податкових надходжень. Зниження рентабельності підприємств звужує джерела фінансування, що й відбивається на зменшенні інвестицій. Власні кошти підприємств, які у вигляді інвестицій спрямовувались на нарощування основного капіталу, мали тенденцію до зниження. Якщо брати інвестиції підприємств відносно ВВП, то така тенденція виявляється і тут. Зниження рентабельності означає зниження отриманого прибутку, який є основним джерелом інвестицій, а це у свою чергу, зумовлює зниження обсягів власних коштів, які йдуть на інвестиції.

Розглядаючи проблеми забезпечення інноваційної діяльності фінансовими ресурсами, можна погодитись з К.І. Старовойт, що високий рівень витрат на наукові дослідження, підвищення невизначеності та ризику, пов'язаних з вибором пріоритетних технологій та продуктів, потребують єдності дій промислових, академічних, урядових та фінансових секторів економіки [8]. Тому для реалізації проекту розвитку інноваційного типу економіки держави необхідна продумана система фінансування, визнання пріоритетності інвестиційного кредитування комерційними банками інноваційної сфери та державна підтримка нововведень та реструктуризаційних процесів.

Таким чином, з розвитком ринкових умов господарювання проблеми інноваційної діяльності набуває все більшого значення. Це є одним з головних чинників, що робить конкурентоспроможними не тільки продукцію підприємства, а й саме підприємство. В Україні стан інноваційної діяльності підприємств вкрай незадовільний, на що вказує низький рівень їх технічного, технологічного переоснащення, скорочення кількості підприємств, що впроваджували інноваційні процеси, низький рівень наукоємкості вітчизняної продукції. Проблеми, що потребують вирішення для покращення інноваційної діяльності підприємств різноманітні, але серед них, насамперед слід виділити необхідність відродження, розвитку наукової діяльності, науково-технічного потенціалу та фінансове забезпечення впровадження інновацій на підприємствах України.

Література

1. Васильков В.Г. Організація виробництва: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2003.
2. Данилишин Б., Чижова В. Науково-інвестиційне забезпечення сталого економічного розвитку // Економіка України. – 2004. – № 3.

3. Калугин В. и др. Нереальная модель //Бизнес. – 2004. – № 17.
4. Куатбаев Г.К., Сапарова С.А., Доланбаева Р.М. Мировой опыт создания и развития инновационной инфраструктуры. www.kuzu.kz.Parts.Ekon.Sek., 2001.
5. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004.
6. Немцов В.Д., Довгань А.Є. Стратегічний менеджмент: Навч. посіб. – К.: ТОВ «УВПК» «Екс Об.», 2001.
7. Стасовський Ю. Стратегія інноваційного розвитку гірничо-металургійного комплексу регіону //Економіка України. – 2005. – № 2.
8. Старовойт К.І. Методологія фінансування інноваційних проєктів комерційними банками. //Вісник АПСВ ФПУ. – 2005. – № 1. – С. 143.
9. Федулова Л., Пашута М. Розвиток національної інноваційної системи України //Економіка України. – 2005. – № 4.

Мех О.А.,

канд. екон. наук докторант Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАНУ

Соціальні аспекти в перспективах розвитку фармацевтичного науково-технічного потенціалу

В статье анализируется проблема взаимного влияния фармацевтического научно-технического потенциала (НТП) и социальных факторов. Рассматривается вопрос доминирования новой социальной детерминанты в инновационном процессе и противоречия в функционировании системы обеспечения лекарственными средствами, которые создают в этой сфере социальные риски.

The given article touches upon the problem of mutual influence of scientific and technical potential (STP) in the pharmaceutical industry and social factors. There has been considered a prevailing status of a new social determinant in the innovative process, as well as studied some contradictions in operating the medicine providing system which lead to some social risks in the given field.

Ключові слова: фармацевтичний, науково-технічний потенціал, соціальна детермінанта в інноваційному процесі, соціальний ризик, соціально-орієнтовані товари, технологічна парадигма, комунікаційні мережі, креативнодіюча маса, новації, інновації, глобалізація суспільного розвитку.

Розвиток фармацевтичної галузі і зростання її соціально-економічних показників, заснованих на взаємному співробітництві з національним науково-технічним потенціалом та використанні його досягнень, вимагає не тільки фінансування даних процесів чи перебудови структури, а й покращення інтелектуалізації всіх складових. Наукові знання як реальний актив економічного розвитку набули значного поширення в більшості галузей світового господарства і сьогодні це спостерігається особливо чітко. Збагачення інтелектуального потенціалу галузей та створення відповідно до умов, в яких соціальний фактор є головним чинником динамічного інноваційного розвитку, стає державним пріоритетом у розвинутих країнах. І хоча одним із основних чинників створення високоінтелектуальної фармацевтичної галузі є процес удосконалення людського фактора, в Україні це може перетворитись на порівняно більшу проблему, адже соціальна складова (освіта, охорона здоров'я, наука, культура) зазнала значних втрат за часів структурної перебудови економіки.

З іншої сторони, згідно з підвищенням вимог суспільства до галузей економіки посилюється і орієнтація останніх на повне задоволення потреб населення країни відповідними товарами та послугами. Серед потреб суспільства існують і такі, що задовольняються за рахунок соціально-орієнтованих товарів, а галузі господарства що їх виробляють більшою мірою відповідають за рівень соціальної напруги в державі. До такої продукції, високої соціальної значущості, належать і лікарські засоби вироблені хіміко-фармацевтичними підприємствами. Сама ж фармацевтична галузь, будучи доволі специфічною, визнана стратегічно важливою для економіки і тому більше за інших вона повинна орієнтуватися на принципи соціально-етичних норм суспільства.

Політика України в галузі забезпечення населення лікарськими засобами задекларована як соціально-орієнтована і спрямована на виробництво безпечних і ефективних препаратів, доступних за ціною для населення. Але не можна не враховувати й той факт, що українські

фармацевтичні підприємства не тільки відшкодовують власні витрати (у тому числі і на проведення науково-дослідних розробок (НДР)) через ціну лікарських засобів, а й прагнуть створювати нові інноваційні проекти (аналогічно до розвинутих країн) саме на основі даної системи повернення коштів.

Таким чином, виникають деякі суперечності між зростанням цін на лікарські засоби, що пов'язано з процесом відшкодування коштів інвестованих фармацевтичними компаніями у створення продукції через ціну препарату (і цей процес відшкодування повинен посилитись) і соціальним статусом даної продукції, яка орієнтується на купівельну спроможність споживачів.

Отже, розвиток фармацевтичної галузі з урахуванням актуальних вимог суспільства потребує вдосконалення соціальних складових, які лежать в його основі і мають стратегічно важливе значення. Йдеться про можливість, з одного боку, втримувати продукцію галузі, фактично, у статусі соціально-орієнтованого товару, а з іншого, – приймати людський капітал (іншу соціальну складову) як основний чинник динамічного інноваційного розвитку, що в цілому і визначає актуальність цієї проблеми.

Проблемам інноваційного розвитку галузей економіки завжди приділялась значна увага з боку відомих вітчизняних вчених. Актуальним питанням функціонування національного науково-технічного потенціалу присвятити свої дослідження такі вчені як В. Александрова, Ю. Бажал, О. Василенко, Г. Добров, П. Завлін, О. Лапко, Д. Львов, Б. Маліцький та ін. Питаннями фармацевтичну галузь, її інноваційно-інвестиційній політиці займаються дослідники Д. Волох, В. Загорій, А. Кабачна, М. Пономаренко, О. Посилкіна, В. Толочко, М. Слободянюк та ін. Проте, незважаючи на продуктивність публікацій, висвітлення важливих теоретичних і практичних сторін управління інноваційною діяльністю, під тиском сучасних галузевих перетворень виникають нові суперечності у роботі науково-технічного потенціалу, які потребують нових досліджень.

Взаємовідносини між фармацевтичним науково-технічним потенціалом (який є соціально-орієнтованим у своєму впливі на національну систему охорони здоров'я), його сучасним шляхом розвитку і станом соціальних галузей (що лежать в основі будь-якого НТП і формують основи інноваційного розвитку) мають значні суперечності. Вимоги до їх подолання, згідно з інтересами українського суспільства, визначають наукову проблему дослідження, а її розв'язання має важливе значення для покращення життєдіяльності населення.

У зв'язку з цим метою нашої статті є поглиблення вже відомих теоретичних підходів щодо умов функціонування соціальної детермінанти та можливостей її впливу на інноваційну політику у фармацевтичній галузі.

Соціальна складова, яка визначає спосіб та якість життя, рівень стосунків у суспільстві завжди впливала на економічні показники і сила даного впливу завжди була взаємопов'язана з силою впливу науково-технічного прогресу. Інноваційний процес як основа циклічних економічних коливань, набуваючи нерівномірного прискорення, продовжує формувати динаміку економічного зростання. Історично в основі технічних інновацій лежали технічні рішення і зміни в техніці, в основі організаційних, перетворення організаційного характеру, в соціальних – зміни у суспільстві. Як у минулих, так і у сучасних уявленнях про природу і роль інноваційних факторів особливе місце зайняли ключові елементи системи понять, відповідні парадигми. Дані ключові елементи в процесі життєвого циклу накопичують знання до тих пір, доки не створюють власним існуванням значну наукову проблему (парадокс) і, вступаючи у суперечності з новими вимогами суспільства, змінюються новою парадигмою.

Перші економічні теорії циклічних коливань опирались на тогочасну технологічну парадигму, а причиною циклічного розвитку вважали зміну поколінь техніки у процесі її відтворення. Технологічна парадигма пояснювала способи створення цінностей за допомогою суспільних технологій, що включали в себе соціальні та технічні норми й стандарти, закріплені у традиціях, звичаях, у державно-юридичних нормах, технічній документації. В основі цієї

парадигми завжди були відносини людина-техніка. Однак, у ході пояснення процесу виникнення та заміни одних технологій іншими (виходячи із понять технологічної парадигми, один технологічний процес змінював інший лише в результаті фізичного спрацювання попереднього) не брався до уваги вплив економічних факторів, зацікавленості підприємців у підвищенні норми власних прибутків. Це вказало на паралельне існування економічної парадигми, яка завжди була тісно пов'язана з технологіями та розглядала такі основи економічного життя як власність, зміст і характер виробництва. Подальше поєднання економічних та технологічних сторін створило найважливішу систему чинників соціально-економічного розвитку. Сформульована техніко-економічна парадигма доповнювала технологічну саме економічними факторами (нормою прибутку, розрахунками щодо перспективності інновацій) і доводила, що технології змінюють одна одну не тільки за умов їх фізичного зносу, а й цілеспрямовано з причин коливання прибутковості на виробництві [1].

Подальший цивілізаційний розвиток сформував актуальну потребу у скороченні «кризового» відрізка економічного циклу, що і стало можливим разом з бурхливим розвитком інформаційних технологій та залученням у сферу НДДКР (за всіма напрямками) значно більшої кількості кваліфікованих спеціалістів, що зробили процес наукових досліджень та розробок перманентними. Як стверджувалось у дослідженнях, відбулось скорочення терміну дії технологічного укладу з причин прискорення і збільшення кількості учасників інноваційної діяльності[2]. Розвиток інформаційних технологій, комунікаційних мереж, засобів зв'язку, а також доступ і швидка обробка величезних масивів інформації (зміна структури комунікації між людьми) здійснили кардинальний вплив на соціальні сфери життя, на суспільно-економічні відносини. Цей процес, збільшуючись у швидкості та масштабах впливу, змінив соціальну структуру суспільства, здійснив його переорієнтацію та трансформацію цінностей, що створило можливість для початку домінування та розвитку такого впливового фактора як людський капітал. Як було вже зазначено, соціальна складова, яка визначає рівень стосунків у суспільстві, завжди впливала на економічні показники, але за сучасних умов вона починає домінувати.

На початку нового століття основним фактором динамічного розвитку постіндустріальних економік, які переживають зміни, стала соціальна детермінанта. У розвинутих країнах, соціальний фактор створює умови для нового рівня ефективності економічного розвитку більшості високотехнологічних галузей. Він вносить суттєві зміни у ринкові структури, які були в центрі попередніх трансформацій, наповнює їх новим соціальним змістом, а економічний розвиток закорінюється в соціальному середовищі.

Сучасний інноваційний процес (у тому числі у фармацевтичній галузі), визнаючи важливість підготовки науково-технічних кадрів, їх освіти та кваліфікації, доповнює їх такими актуальними елементами як інноваційна грамотність і культура, які потребують особливого соціального впливу. Сьогодні не йдеться про нові вимоги суспільства до існуючої соціально-економічної системи, а лише про включення та ускладнення, за рахунок соціальної детермінанти, структури техніко-економічної парадигми. Це зумовлює появу нової більш складної системи понять, яку вже сьогодні визначають як нову техно-соціо-економічну парадигму, що формує сучасні економічні перетворення.

Величина цього впливового фактора прямо залежить від соціальної політики держави, від умов існування національної системи освіти і науки, підтримки винахідництва та раціоналізаторства, що розвивають творчий потенціал людей. Нині рівень інтелектуального розвитку працівників, будь-якого великого чи малого суб'єкта господарювання визначає рівень гнучкості і мобільності, з яким дане підприємство може протистояти зовнішнім, несприятливим факторами впливу у конкурентній боротьбі. А якісно-кількісні параметри інноваційних процесів, їх інтенсивність та результативність пов'язують з інноваційною спроможністю (потенціалом) суспільства. На думку українських вчених, інноваційний потенціал суспільства – це здатність до ведення ефективної інноваційної діяльності,

складовими якої є: інтелектуальний розвиток та креативна готовність населення, зокрема його категорій, що виступають безпосереднім суб'єктом інтелектуальної праці [3].

Таким чином, зростання якості робочої сили та ефективності використання освітнього потенціалу країни, підвищення суспільного статусу кваліфікованого працівника, переорієнтація системи підготовки кадрів на потреби реальної високотехнологічної економіки визначає роль соціальних інститутів у процесі технологічних змін і є важливим висновком техно-, соціо-, економічної парадигми. Здатність будь-якої економіки досягти рівня сучасного технологічного розвитку прямо залежить від стану її соціальних інститутів, адже вони, одночасно підтримуючи прагнення громадян до поліпшення свого життя, через опанування новими знаннями для практичного їх застосування, генерують появу в суспільстві значної креативно діючої маси, що і є основою нового економічного піднесення.

Такі аспекти соціальної детермінанти впливають як на процес перетворення наукового знання на інновації, так і на подальше її життя, адже після впровадження новачки у виробництво, а в міру її розповсюдження, особливо, якщо вона має ознаки базисної, революційної, вона вдосконалюється, робиться більш ефективною у використанні та отримує нові споживачські якості. Це створює для неї нові ринки, нові сегменти для застосування, нових споживачів, іноді в різних куточках світу, які сприймають даний новий товар чи послугу як нову для себе. Інноваційний процес активно розширюється в напрямках створення нових ринків відповідно до зовнішніх факторів впливу, його швидкість, цілі, спрямованість та потенціал залежать від цього соціально-економічного середовища, в якому він функціонує та розвивається. І знову соціальний фактор у всій розгалуженості стає визначальним для будь-якого інноваційного проекту та його тривалості.

Проте, слід зазначити, що домінування соціальних важелів викликає у науковців певні застереження, адже суспільство, яке сповідує свободу наукового пошуку й ефективно використовує результати науково-технічного прогресу, одночасно збільшує майнову нерівність у нових масштабах. Цей парадокс можна пояснити логікою розвитку соціальних систем. Природа такої нерівності та її поглиблення полягає у непохитній різниці між самими людьми, рівнем їх розумових можливостей, талантів в опануванні та використанні нових знань. Це і визначає різницю у потенційних можливостях досягнення успіхів і вважається найбільш несподіваним результатом зростаючого соціального впливу [2].

В Україні державним пріоритетом визначено інноваційний шлях (що базується на знаннях) розвитку економіки країни. Але слід зазначити, що інноваційна модель економіки має складний характер, оскільки складається з багатьох елементів, які знаходяться в динамічному взаємозв'язку та не є взаємозамінними, а головними елементами інноваційної моделі вважаються:

- система генерування наукових знань та інновацій;
- система освіти та підвищення кваліфікації;
- система комерціалізації наукових знань та інновацій;
- система використання інновацій та система управління і регулювання інноваційного розвитку.

Держава, контролюючи швидкість технологічного прогресу, будучи головним фактором усього процесу розвитку, беручи соціальний фактор за основу ефективної динаміки, повинна посилювати вплив на інноваційну діяльність у країні насамперед через його основні складові. Ця корекція має виражатись через:

- підвищення статусу та ролі формальної освіти, де у центрі суспільства знання є освіта;
- переорієнтацію навчальних програм з умовою створення мотивації у суспільстві до постійного накопичення знання, яке повинне перетворюватись на новачки, а новачки на фінансовий капітал;
- підвищення територіальної та економічної доступності до такого ресурсу як знання та підвищення швидкості і обсягів його передачі у суспільстві (особливо поза межами великих міст);

- збільшення кількості державних освітніх програм пов'язаних із інноваційним менеджментом та винахідництвом тощо;
- підвищення фахової культури учасників інноваційного процесу і створення привабливих культурних умов на місцях роботи інноваторів.

На людський потенціал України посилюють вплив загальноцивілізаційні тенденції, зокрема, глобалізація суспільного розвитку, яка характеризується суттєвими кроками до створення спільного економічного й інформаційного простору, а також тенденція переходу від індустріальних до науково-інформаційних технологій, що значною мірою базується на інтелектуальній власності і знаннях як субстанції виробництва. В Україні ця ситуація ускладнюється тим, що зміни ідей, знань і технологій відбуваються з такою швидкістю, що постає проблема пошуку шляхів узгодження лавиноподібного розвитку знань і людської здатності їх творчо засвоювати та ефективно використовувати для власного піднесення.

Науково-технічний потенціал фармацевтичної галузі не тільки залежить від інтелектуального потенціалу суспільства (рівня розвитку і креативної готовності, сформованих за рахунок системи освіти, культури й інших соціальних важелів та готових до ефективного функціонування), оскільки формується за рахунок соціальних інститутів, а й має соціально-орієнтовану мету роботи (див. рис. 1).

Рис. 1

Продукція фармацевтичної галузі відноситься до важливих, соціально орієнтованих товарів, а значить, задіяна у соціальній політиці держави, що і орієнтує роботу всіх її структурних підрозділів на попередження та виправлення існуючих та потенціальних соціальних ризиків.

Розглядаючи необхідність соціальної спрямованості у роботі НТП галузі та про те, що його продукція має стратегічне значення для основних сторін життєдіяльності суспільства, слід акцентувати увагу і на утворенні специфічної ситуації, що підсилює можливості виникнення дисбалансу в функціонуванні інноваційного процесу і подальших значних соціальних ризиків. Цю специфіку утворюють такі паралельні процеси:

- збільшення кількості соціальних хвороб (таких, що виникають та розповсюджуються головним чином за умов негативної соціально-економічної ситуації), що впливає на працездатність населення країни;
- стабільно низька купівельна спроможність більшості громадян країни, особливо категорій, які за віком або станом здоров'я найбільше потребують такого забезпечення;
- підприємства галузі, пройшовши складний шлях перебудови за законами ринку, аналогічно до іноземних компаній, гостро потребують збільшення фінансування НДР. Для порівняння компанія-лідер світового фармацевтичного ринку – «Пфайзер» (США) у 2002р. витратила на НДР (R&D) 5,2 млрд. доларів, а у 2004 р. вже – 7,5 млрд. доларів США);

- загострюється проблема по збільшенню кількості побічних ефектів від використання лікарських засобів, у тому числі інноваційних (більше 100 тис. американців щорічно гинуть від побічних ефектів; ця причина смерті вийшла вже на четверте місце, поступившись хворобам серця, онкологічній патології і інсультам). У 2004р. за інформацією Управління по харчових продуктах і лікарських засобах США (FDA), у країні було зареєстровано рекордну кількість побічних ефектів – понад 422 500 звітів проти 370 887 у 2003 р. У результаті викладеного здійснюється значне посилення вимог до якості та безпеки інноваційних препаратів і відповідно подорожчання всіх чотирьох фаз клінічних випробувань, що досить суттєво вплине на кінцеву ціну лікарських засобів;
- основною практикою покриття фінансових витрат на створення інноваційної продукції є відшкодування їх за рахунок ціни лікарського засобу, коли в ціну завчасно вкладаються майбутні витрати на НДР, клінічні іспити, навчання та підготовку спеціалістів, купівлю відповідних патентів (ліцензій), оформленням науково-технічної документації тощо.

Отже, фармацевтична галузь (у тому числі науково-технічний потенціал як основа) наражається на проблеми як регіонального, так і глобального масштабів. Потребуючи насамперед значних фінансових коштів на науково-дослідні розробки і процес впровадження, випускаючи продукцію соціальної спрямованості, галузь наштовхується на неможливість населення власними коштами забезпечити себе достатньою кількістю потрібних медикаментів і відшкодувати кошти, вкладені в їх створення. Це вже в найближчому майбутньому може призвести до виникнення додаткових соціальних ризиків, пов'язаних з доступністю та забезпеченням лікарськими засобами населення країни.

З викладеного вище доходимо висновку, що поява техно-, соціо-, економічної парадигми як результату цивілізаційного поступу вже створила проблему розбудови суспільно-економічних відносин, які формуються на знаннях. Сформований на основі інтелектуальної складової суспільства, науково-технічного потенціалу фармацевтичної галузі залежить не тільки від подолання проблем фінансового забезпечення, а й від стану соціальних складових та відповідної державної політики щодо: визнання і покращення статусу науковців як основного активу економічного зростання, який на тлі глобалізації набуває особливого змісту; збагачення інтелектуального потенціалу суспільства його інноваційної грамотності і культури та створення загальноекономічних умов, за яких соціальний фактор буде основним чинником динамічного інноваційного розвитку. Тобто, йдеться про створення такої моделі функціонування фармацевтичного НТП, яка б не просто прискорювала інноваційний розвиток суто технологічним шляхом, а й укорінювала це прискорення в соціальному середовищі з урахуванням збереження соціальної рівноваги.

Література

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития: (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры): Пер. с нем. В.С. Автономова и др.; ред. А.Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1982. – 455с.
2. Иноземцев В. Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии. Мегатренды мирового развития /Под ред. М.В. Ильина, В.Л. Иноземцева: Сб. науч. тр. – М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2001. – 295 с.
3. Вовкович С., Копистянська Х. Людський вимір інноваційного потенціалу розвитку: глобальний і регіональний аспекти //Регіональна економіка. – 2002. – №3. – С.25–39.

*Мисака Г.В.,**канд. екон. наук, викладач кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ**Облікові аспекти управління кредитним ризиком банку*

В статье представлены результаты исследования экономической сущности кредитного риска банка и обобщено ее влияние на методику оценки, учета и отражения в отчетности резервов для возмещения возможных потерь по кредитным операциям банков.

The given article presents the results of a research on the economic essence of a bank credit risk. It also generalises its influence on the methods of evaluating, recording, and presenting reserves aimed to cover possible losses in banks' credit transactions.

Ключові слова: **кредитна операція, резерв для відшкодування можливих втрат, валовий та чистий кредитний ризик, забезпечення, методика нарахування резерву.**

Стабільні тенденції збільшення питомої ваги сукупного кредитного портфеля в загальних активах комерційних банків протягом останніх п'яти років дають усі підстави вважати активні кредитні операції пріоритетним напрямом банківської діяльності на сучасному етапі розвитку банківської системи України. Враховуючи високий (до 65% сукупних активів) ступінь розміщення банками коштів у вигляді надання кредитів та значний рівень ризиковості таких операцій, комплексні дослідження проблем управління кредитним ризиком банківських установ мають охоплювати питання удосконалення вартісного вимірювання та обліку кредитного ризику в контексті реалізації інформаційної функції бухгалтерського обліку, що дозволить забезпечити мінімізацію збитків від даного виду діяльності та стабільність фінансово-кредитної системи країни загалом.

Питання вимірювання, обліку та аналізу кредитного ризику банківських установ у процесі реалізації заходів із системного управління ним на сучасному етапі розвитку банківської системи України досліджувалися в працях таких вітчизняних науковців як Л.М. Кіндрацька [1], Л.О. Примостка [2], Г.І. Спьяк, Т.І. Фаріон [3], І. Волошин [4], О.В. Геєць, В.М. Домрачев [5]. Однак, проведені дослідження мають дещо спеціалізований, фрагментарний характер, оскільки їх було присвячено окремим аспектам даної проблематики: або методам вимірювання кредитного ризику, або методиці його обліку, або науково-практичним підходам до управління ризиком.

На нашу думку, для забезпечення достовірною інформацією внутрішніх і зовнішніх користувачів про фінансовий стан та діяльність банківської установи й комплексної реалізації інформаційної функції бухгалтерського обліку питання вимірювання, вартісної оцінки, відображення в обліку та звітності такого нетипового для обліку (через свою ймовірнісну природу) об'єкту, яким є кредитний ризик, мають системно досліджуватися через призму його економічної сутності та з урахуванням завдань і принципів обліку та звітності. Тільки у такий спосіб можна забезпечити належний вплив обліку на процеси управління кредитним ризиком банку відповідно до концепції реформування фінансового обліку в банках за міжнародними стандартами.

Кредитний ризик банку як економічна категорія являє собою невизначеність щодо повного та своєчасного виконання позичальником своїх зобов'язань відповідно до умов кредитної угоди. З точки зору управління кредитним ризиком слід виділяти такі рівні його існування:

- перший – на рівні окремо узятото кредиту;
- другий – на рівні кредитного портфеля загалом;
- третій – кредитна політика.

Зазначена диференціація кредитного ризику зумовлюється застосуванням різних методів управління ним. Так, на рівні окремого кредиту основними інструментами управління кредитним

ризиком виступають аналіз та оцінка кредиту, аналіз кредитоспроможності позичальника, структурування позики, документування кредитних операцій та контроль за наданим кредитом і станом застави. На рівні кредитного портфеля в цілях управління кредитним ризиком застосовують диверсифікацію, лімітування, створення резервів для відшкодування втрат за кредитними операціями та резервуванням [2, с. 166].

Економічна сутність механізму резервування полягає в акумуляції частини коштів банку, які в майбутньому будуть використовуватися для компенсації кредитних ризиків. Резерв для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків (далі – резерв під кредитні ризики) формується банками на вимогу Національного банку України з метою підвищення надійності та стабільності банківської системи, захисту інтересів кредиторів і вкладників банків. Створення резерву під кредитні ризики – це визнання витрат для відображення реального результату діяльності банку з урахуванням погіршення якості його активів або підвищення ризиковості кредитних операцій. Резерв під кредитні ризики є спеціальним резервом, необхідність формування якого обумовлена кредитними ризиками, що притаманні банківській діяльності [6]. Отже, величина резерву під кредитні ризики є узагальнюючим вартісним показником кредитного ризику банку.

Таким чином, можна дійти висновку, що формування резерву під кредитні ризики є практичною реалізацією такого принципу бухгалтерського обліку та фінансової звітності як обачність, який полягає у застосуванні в обліку таких методів оцінки, які мають запобігати заниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів підприємства [7].

Балансова оцінка кредитного портфеля банку на звітну дату формується за вирахуванням сум нарахованих резервів під кредитні ризики, що є вираженням рівня можливих втрат за кредитними операціями. Якщо ж резерв банком не сформовано, то втрати за кредитами мають бути відшкодовані за рахунок власного капіталу. Тому значні розміри кредитних ризиків можуть призвести до банкрутства банку, тоді як створення резерву дає змогу уникнути негативного впливу кредитних ризиків на власний капітал і є одним зі способів самострахування банку.

Враховуючи те, що:

- нарахування резерву під кредитні ризики збільшує витрати банку;
- на момент нарахування резерву неможливо визначити дату списання за його рахунок безнадійних кредитів;
- оцінка фінансового стану позичальника, що лежить в основі класифікації кредитної операції за ступенем ризику та визначенні норми відрахування до резерву, має суб'єктивний характер, методика обліку резерву під кредитні ризики українських банків ґрунтується на застосуванні положень МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи», згідно з яким резерв (забезпечення) трактується як «зобов'язання з невизначеним терміном або сумою» [8, с. 456].

Важливими характеристиками забезпечення, що вирізняють його з-поміж інших зобов'язань, є:

- 1) існування теперішньої заборгованості, яка виникла внаслідок минулих подій і у результаті погашення якої можуть зменшитися ресурси підприємства;
- 2) наявність невизначеності щодо суми або терміну майбутніх витрат, необхідних для погашення зобов'язань.

Віднесення резерву до зобов'язань передбачає проведення його обліку на пасивних рахунках, проте такий підхід неспроможний забезпечити реалізацію інформаційної функції бухгалтерського обліку щодо формування відомостей про справедливую вартість активів банку. Принциповою особливістю методики формування та використання резерву під кредитні ризики, що застосовується в Україні, є те, що з 11 рахунків, призначених для обліку спеціальних резервів, пасивними є лише два, а решта дев'ять – контрактивними [9] (табл. 1).

Контрактивні рахунки – це контрарні рахунки, які використовуються для регулювання показників активних рахунків. Відображення операцій за цими рахунками здійснюється за методами відображення операцій за пасивними рахунками. Контрарні рахунки – це рахунки бухгалтерського обліку, показники яких використовуються для регулювання оцінки об'єктів обліку, які відображені на інших рахунках [10].

Дослідження економічної природи резервування банками коштів для покриття ймовірних збитків за кредитними операціями дає можливість методологічно правильно обґрунтувати застосовувану методику бухгалтерського обліку таких резервів. Виходячи з концепції самострахування кредитного ризику, банки в межах чинного законодавства отримали можливість коригувати не тільки фінансові результати (оскільки резерви формуються за рахунок витрат), а й валюту балансу (через те, що контрактивна характеристика рахунків резервів при формуванні балансу зменшує підсумок активу).

Таблиця 1

Номенклатура рахунків для обліку резервів під кредитні ризики

№ розділу	Об'єкт обліку (назва розділу)	№ рахунку	Назва рахунку
15	Кошти в інших банках	1590 КА	Резерви під нестандартну заборгованість інших банків за кредитними операціями
		1591 КА	Резерви під стандартну заборгованість інших банків за кредитними операціями
		1592 КА	Резерви під нестандартну заборгованість за коштами, розміщеними на кореспондентських рахунках в інших банках
		1593 КА	Резерви під стандартну заборгованість за коштами, розміщеними на кореспондентських рахунках в інших банках
17	Сумнівна заборгованість та резерви за нарахованими доходами за міжбанківськими операціями	1790 КА	Резерви під заборгованість за нарахованими доходами за міжбанківськими операціями
24	Сумнівна заборгованість за нарахованими доходами та резерви за наданими кредитами і нарахованими доходами	2400 КА	Резерви під нестандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам
		2401 КА	Резерви під стандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам
		2490 КА	Резерви під заборгованість за нарахованими доходами за операціями з клієнтами
35	Інші активи банку	3599 КА	Резерви під заборгованість за іншими нарахованими доходами
36	Інші пасиви банку	3690 П	Резерви за виданими зобов'язаннями
		3699 П	Резерви за іншими операціями за позабалансовими рахунками

Таким чином, методика резервування дозволяє забезпечити:

- поточне управління кредитним ризиком;
- регулювання показників фінансових результатів та оцінки кредитного портфеля;
- метою недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність позичальників (контрагентів банку) оцінка кредитних ризиків здійснюється за кредитними операціями та коштами, що розміщені на кореспондентських рахунках, відкритих в інших банках як у національній, так і в іноземній валюті.

Банки самостійно визначають рівень ризику кредитних операцій, оцінюють фінансовий стан позичальників (контрагентів банку) та вартість застави у межах чинного законодавства. Для розрахунку резерву під кредитні ризики банки проводять класифікацію кредитного портфеля за кожною кредитною операцією залежно від:

- фінансового стану позичальника;
- стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості;
- виду забезпечення кредитної операції.

За результатами класифікації кредитного портфеля за першими двома ознаками визначається категорія кожної кредитної операції: «стандартна», «під контролем», «субстандартна», «сумнівна» або «безнадійна» (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація кредитної операції за ступенем ризику [6]

Фінансовий стан позичальника (клас)	Обслуговування боргу позичальником (група)		
	Добре	Слабке	Незадовільний
А	Стандартна	Під контролем	Субстандартна
Б	Під контролем	Субстандартна	Субстандартна
В	Субстандартна	Субстандартна	Сумнівна
Г	Сумнівна	Сумнівна	Безнадійна
Д	Сумнівна	Безнадійна	Безнадійна

Загальна заборгованість за кредитними операціями становить валовий кредитний ризик банку. Для цілей розрахунку резервів на покриття можливих втрат за кредитними операціями визначається чистий кредитний ризик (в абсолютних показниках):

$$\text{ЧКР} = \text{ВКР} - \text{З},$$

де ЧКР – чистий кредитний ризик,

ВКР – валовий кредитний ризик, класифікований за ступенями ризику;

З – вартість забезпечення, прийнятого за кредитною операцією, або об'єкту фінансового лізингу (рухомого майна).

Забезпечення, яке приймається банком для зменшення втрат від можливого неповернення позичальником основної суми кредиту та відсотків за ним, поділяється на дві групи: безумовні гарантії та застава. Сума забезпечення береться до розрахунку резервів під кредитні ризики з урахуванням коефіцієнтів залежно від категорії кредитної операції (табл. 3)

За операціями фінансового лізингу, об'єктами якого є рухоме майно, до розрахунку резерву береться вартість об'єкта фінансового лізингу залежно від строку його перебування в лізингоодержувача (з дати передачі йому об'єкта) за коефіцієнтами визначеними у табл. 4.

Таблиця 4

Відсоток вартості об'єкта фінансового лізингу для розрахунку чистого кредитного ризику, % [6]

Класифіковані кредитні операції	Відсоток вартості об'єкта фінансового лізингу, що береться до розрахунку чистого кредитного ризику за окремою кредитною операцією, залежно від строку його перебування у лізингоодержувача		
	до 1 року	від 1 до 2 років	від 2 років і більше
Стандартна	80	65	50
Під контролем	80	65	50
Субстандартна	60	50	35
Сумнівна	20	10	5
Безнадійна	0	0	0

На підставі класифікації валового кредитного ризику та враховуючи одержане забезпечення, банк визначає чистий кредитний ризик за кожною кредитною операцією і зважає його на встановлений коефіцієнт резервування (табл.5)

Таблиця 5

Норми відрахувань до резерву під кредитні ризики банків України [6]

Категорія кредитної операції	Коефіцієнт резервування (за ступенем ризику)
Стандартна	1%
Під контролем	5%
Субстандартна	20%
Сумнівна	50%
Безнадійна	100%

Виходячи з вищевикладеного, остаточний розрахунок суми резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями здійснюється за формулою:

$$\sum \text{резерву} = \left[\text{ВКР} - \left(\frac{\text{З} * \text{Нвз}}{100\%} \right) \right] \frac{\text{Нрез}}{100\%}, \quad (1)$$

де Нвз – норма (відсоток) вартості забезпечення, що береться для розрахунку чистого кредитного ризику;

Нрез – норма (відсоток) відрахування до резервів під кредитні ризики.

Таким чином, власне нарахуванню резервів під кредитні ризики передують певні заходи з вимірювання ризику за кожною кредитною операцією з урахуванням індивідуальних особливостей взаємин, що склалися у банку з позичальником.

Банки зобов'язані створювати та формувати резерви для відшкодування можливих втрат на повний розмір чистого кредитного ризику за основним боргом, зваженого на відповідний коефіцієнт резервування, за всіма видами кредитних операцій у національній та іноземних валютах.

Формування резерву не проводиться за:

- бюджетними кредитами;
- кредитними операціями між установами в системі одного банку;
- операціями фінансового лізингу, якщо об'єктом цих операцій є нерухоме майно;
- коштами, що розміщені банком на умовах субординованого боргу;
- позабалансовими зобов'язаннями з кредитування, за якими банк не повинен надавати кошти за першою вимогою контрагента (тобто, за якими банк не несе ризику).

Резерв під кредитні ризики поділяється на резерви під стандартну та нестандартну заборгованість за кредитними операціями. Резерви під нестандартну заборгованість формуються за кредитними операціями, класифікованими як «під контролем», «субстандартні», «сумнівні», а також «безнадійні».

Резерв під кредитні ризики формується в тій валюті, в якій обліковується заборгованість, і використовується лише для покриття збитків за непогашеною позичальниками заборгованістю за кредитними операціями за основним боргом, стягнення якої є неможливим.

Банки зобов'язані здійснювати розрахунок резервів під стандартну та нестандартну заборгованість (з урахуванням строків погашення боргу за кредитними операціями) протягом місяця, в якому здійснено кредитну операцію (або укладено угоду на її здійснення). Формування резервів банки зобов'язані здійснювати щомісяця в повному обсязі незалежно від розміру їх доходів за групами ризику відповідно до сум фактичної кредитної заборгованості за станом на перше число місяця, наступного за звітним, до встановленого строку для подання оборотно-сальдового балансу (щомісяця). Розмір фактично сформованого резерву за кредитними операціями банків контролюється за даними оборотно-сальдового балансу.

Банк визнає зменшення корисності (знецінення) за кожною операцією з надання кредитів, якщо їх балансова вартість перевищує оцінену суму очікуваного відшкодування. У разі зменшення корисності наданого кредиту банки формують (збільшують) резерви згідно з вимогами відповідних нормативно-правових актів НБУ.

Розглянемо методику формування та використання резервів під кредитні ризики на наступному прикладі.

Приклад. Банк видав кредит клієнту – суб'єкту господарської діяльності – на поточні потреби на суму 100 тис. грн. строком на 1,5 року під заставу нерухомості вартістю 150 000 грн. Заборгованість стандартна.

На дату видачі кредиту робиться бухгалтерське проведення:

Дебет 2063 «Довгострокові кредити в поточну діяльність, що надані суб'єктам господарювання»

Кредит 2600 «Кошти на вимогу суб'єктів господарювання»

Облік прийнятого в заставу майна ведеться на позабалансових рахунках:

Дебет 9500 «Отримана застава»

Кредит 990 Контррахунок.

На звітну дату за формулою (1) розраховується сума резерву:

$$\left[100000 - \left(\frac{150000 * 50\%}{100\%} \right) \right] \frac{1\%}{100\%} = 250 \text{ грн.}$$

Нарахування резерву здійснюється проведенням:

Дебет 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам»

Кредит 2401 «Резерви під стандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам».

Якщо кредит було надано в іноземній валюті, то формування резерву має здійснюватися також в іноземній валюті з урахуванням офіційного курсу гривні до відповідних валют на день проведення операції. Банк формує резерви в іноземній валюті за кожною валютою окремо.

У разі погіршення фінансового стану позичальника, рівня платіжної дисципліни, або зменшення вартості застави розрахункова величина резерву підлягає перегляду. Якщо заборгованість зі «стандартної» переведено до категорії «під контролем» («субстандартна», «сумнівна» або «безнадійна»), також має змінитися рахунок для обліку резерву. Для цього спочатку зменшується резерв під стандартну заборгованість:

Дебет 2401 «Резерви під стандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам»

Кредит 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам».

З одночасним нарахуванням резерву під нестандартну заборгованість:

Дебет 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам»

Кредит 2400 «Резерви під нестандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам»

У разі зменшення розрахункової величини спеціальних резервів, сформованих у національній валюті, здійснюється бухгалтерський запис:

Дебет 2400 «Резерви під нестандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам»,
2401 «Резерви під стандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам».

Кредит 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам».

Переоцінка резервів в іноземній валюті в разі зміни офіційних курсів гривні до іноземних валют відображається за балансовим рахунком 6204 «Результат від торгівлі іноземною валютою та банківськими металами».

У разі зменшення розрахункової величини спеціальних резервів, сформованих в іноземній валюті, відповідно до обраної банком облікової політики здійснюються такі бухгалтерські проведення:

а) за наявності інформації щодо офіційного курсу гривні до іноземних валют на дату формування (коригування) резерву:

За офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату коригування –

Дебет 2400 «Резерви під нестандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам»,
2401 «Резерви під стандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам».

Кредит 3800 «Позиція банку щодо іноземної валюти та банківських металів».

За офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату формування резерву –

Дебет 3801 «Еквівалент позиції банку щодо іноземної валюти та банківських металів».

Кредит 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам».

На суму різниці між сумою резерву за офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату формування резерву і сумою резерву за офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату коригування –

Дебет/Кредит 6204 «Результат від торгівлі іноземною валютою та банківськими металами»

б) за відсутності інформації щодо офіційного курсу гривні до іноземних валют на дату формування (коригування) резерву банк сторнує раніше сформований резерв і здійснює бухгалтерські проводки з формування резерву на відповідну суму.

Списання безнадійної заборгованості за рахунок спеціального резерву відображається в бухгалтерському обліку такою проводкою:

Дебет 2400 «Резерви під нестандартну заборгованість за кредитами, що надані клієнтам»

Кредит 2096 «Сумнівна заборгованість за кредитами в поточну діяльність, що надані суб'єктам господарювання».

Списана за рахунок спеціальних резервів безнадійна заборгованість обліковується за позабалансовими рахунками до визначеного обліковою політикою банку часу з урахуванням вимог законодавства України щодо відшкодування збитків, як правило, 3 роки. У цьому разі здійснюється наступний бухгалтерський запис:

Дебет 9601 «Списана у збиток заборгованість за кредитними операціями»

Кредит 991 Контррахунок.

У разі часткового або повного погашення контрагентом раніше списаної за рахунок спеціального резерву суми безнадійної заборгованості здійснюються проведення:

а) якщо безнадійну заборгованість було списано за рахунок резерву в поточному році:

Дебет 2600 «Кошти на вимогу суб'єктів господарювання»

Кредит 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам»

б) якщо безнадійну заборгованість було списано за рахунок резерву у попередніх роках:

Дебет 2600 «Кошти на вимогу суб'єктів господарювання»

Кредит 6712 «Повернення раніше списаної безнадійної заборгованості за кредитами, що надані клієнтам».

Одночасно за позабалансовими рахунками здійснюється проведення:

Дебет 991 Контррахунок.

Кредит 9601 «Списана у збиток заборгованість за кредитними операціями».

Після закінчення строку, визначеного обліковою політикою банку, за безнадійною заборгованістю, яка була списана за рахунок спеціальних резервів та обліковувалася за позабалансовими рахунками, здійснюється запис:

Дебет 991 Контррахунок.

Кредит 9601 «Списана у збиток заборгованість за кредитними операціями»

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок.

Нарахування резерву під кредитні ризики є обліковою процедурою, що засвідчує неможливість точного визначення на момент такого нарахування величини витрат, яка може знадобитися для списання безнадійних активів (у вигляді неповернених кредитів) у встановлений строк. Від правильності визначення (оцінки) вартісного вираження ризику, що несе банк у зв'язку з проведенням кредитної операції, залежить достовірність показників валюти балансу та фінансових результатів.

Безпосереднього впливу розмір резерву зазнає з боку таких індивідуальних характеристик кредитної операції як фінансовий стан позичальника, стан обслуговування боргу, а також вид та вартість забезпечення. При цьому класифікація фінансового стану позичальника носить суб'єктивний характер, що поглиблює протиріччя між природою обліку та імовірнісним характером кредитного ризику, який має бути врахований при формуванні фінансової звітності банківської установи шляхом нарахування резерву.

Використання механізму формування резервів під кредитні ризики в сучасній практиці банківського обліку забезпечує не тільки визначення та регулювання справедливої вартості кредитного портфеля, але й можливість оперативного втручання в проваджувану кредитну політику банку.

Література

1. Кіндрацька Л.М. Бухгалтерський облік у банках: методологія і практика: Моногр. – К.: КНЕУ, 2002. – 286 с.
2. Примостка Л.О. Аналіз банківської діяльності: сучасні концепції, методи та моделі: Моног. – К.: КНЕУ, 2002. – 316 с.
3. Спьяк Г.І., Фаріон Т.І. Облік і аудит у банках: Підруч. – К., 2004. – 328 с.
4. Волошин И. Оценка банковских рисков. Новые подходы. – Киев, 2004. – 216 с.

5. Геєць О.В., Домрачев В.М. Основи банківської справи та управління банківськими ризиками. – К., 2004. – 379 с.
6. Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків. Постанова Правління НБУ від 6.07.2000 р. №279 (зі змінами та доповненнями).
7. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. №996-XIV (зі змінами та доповненнями)
8. Голов С.Ф., Костюченко В.М. Бухгалтерський облік та фінансова звітність за міжнародними стандартами. – К.: Лібра, 2004. – 880 с.
9. Інструкція з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України. Постанова Правління НБУ від 15.09.2004р. № 435.
10. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України. Постанова Правління НБУ від 17.06.2004р. №280 (зі змінами та доповненнями)

Носова Є.А.,

ст. викладач кафедри фінансів АПСВ ФПУ

Напрями застосування статистики у маркетингових дослідженнях

В статті розглядається зв'язок статистики і маркетингу. Описуються методи статистики, використання яких є цілеспрямованим при проведенні маркетингових досліджень. Дана характеристика інформації, яка може бути використана або отримана в результаті її проведення.

The author of the present article studies interaction between statistics and marketing. She also describes some statistical methods whose use is expedient while marketing researches being carried out, as well as characterises the information used or obtained while carrying out the mentioned above researches.

Ключові слова: маркетинг, маркетингове дослідження, статистика, інформація, інформаційне забезпечення, статистичні методи.

Маркетинг – це фундаментальна концепція господарювання в ринковій економіці, яку покладено в основу сучасного підприємництва та менеджменту, діяльність, згідно з якою сприяє динамічному розвитку ринкових відносин, науково-технічного прогресу, виробництва та торгівлі. Підприємства, які широко використовують маркетинг, як правило, краще організовані, більш конкурентоспроможні, зазнають менших збитків від змін ринкової кон'юнктури та соціально-економічного середовища, в якому проходить їх діяльність. Маркетинг базується на постійному та систематичному аналізі кон'юнктури ринку, що дозволяє підприємству розробити ефективні товарні та цінові стратегії, спрямовані на конкретні сегменти споживачів, що, в свою чергу, надає підприємству певних конкурентних переваг.

Маркетингова діяльність передбачає проведення відповідних маркетингових досліджень. Для цього слід володіти повною та достовірною інформацією, оскільки тільки на її основі можна прийняти обґрунтовані управлінські рішення, а також статистичним апаратом, за допомогою якого можна здійснити аналіз інформації. Правильне визначення потреби в інформації, а також статистичних методів та показників, які можуть бути використані для її аналізу, сприятиме підвищенню ефективності маркетингової діяльності.

Проблемами маркетингових досліджень займається багато вітчизняних вчених, у тому числі А.О. Старостіна, В.А. Полторака, А.В. Войчак, С.В. Близнак та ін. Їх внесок в науку та практику полягає у тому, що вони виокремили та узагальнили основні положення щодо проведення маркетингових досліджень та виявили проблеми, які їм притаманні. Але все ще залишаються нерозв'язаними питання статистичного забезпечення маркетингових досліджень, оскільки рівень знань і практичних навичок економістів, маркетологів у галузі організації, методики, технології здійснення маркетингових досліджень в Україні недостатній. Саме тому маркетингова діяльність

та напрями використання в ній статистики потребують подальшого наукового дослідження, яке сприятиме подоланню існуючих проблем.

Метою цього дослідження є визначення шляхів та напрямів використання статистики у маркетинговому дослідженні, дотримання яких сприятиме підвищенню його ефективності та дозволить приймати на основі його результатів обґрунтовані управлінські рішення. Досягнення поставленої мети вимагає визначення статистичних підходів, які можуть бути використані на кожному етапі маркетингового дослідження для розв'язання поставлених перед ним завдань, тобто з'ясувати, які можливості надає статистика щодо отримання та аналізу маркетингової інформації для досягнення поставлених маркетингологом цілей дослідження.

Маркетингове дослідження – це інформаційно-аналітичний процес, у рамках якого отримується та аналізується інформація про потреби споживачів з метою їх задоволення, що вимагає застосування певних статистичних підходів та методів.

У ході маркетингового дослідження обчислюють кількісні характеристики соціально-економічних явищ і процесів. Теорія маркетингу управляє процесом збору даних, даючи уявлення про те, які змінні необхідно дослідити, а використання відповідних статистичних методів дозволяє визначити їх загальні властивості, виявити зв'язки та розбіжності між об'єктами, які досліджуються, згрупувати їх, встановлюючи таким чином типи процесів і явищ, що вивчаються. Водночас відбувається врахування і якісних характеристик об'єктів. Таким чином, статистика долучає принципи та методи роботи з масовими явищами та процесами до маркетингового дослідження [2].

Етапами маркетингового дослідження є розробка його цілей, збирання, аналіз ринкової інформації та розробка рекомендацій для прийняття управлінських рішень відносно елементів продуктово-ринкової стратегії фірми [1]. Статистика використовується на всіх етапах маркетингового дослідження, починаючи з визначення завдань і закінчуючи наданням звіту про його результати. Вона забезпечує маркетингологів необхідною інформацією та засобами для здійснення аналізу даних, які збирають у процесі статистичного спостереження. Тобто, проведення маркетингового дослідження потребує використання статистичної інформації, статистичних категорій та методології (рис. 1).

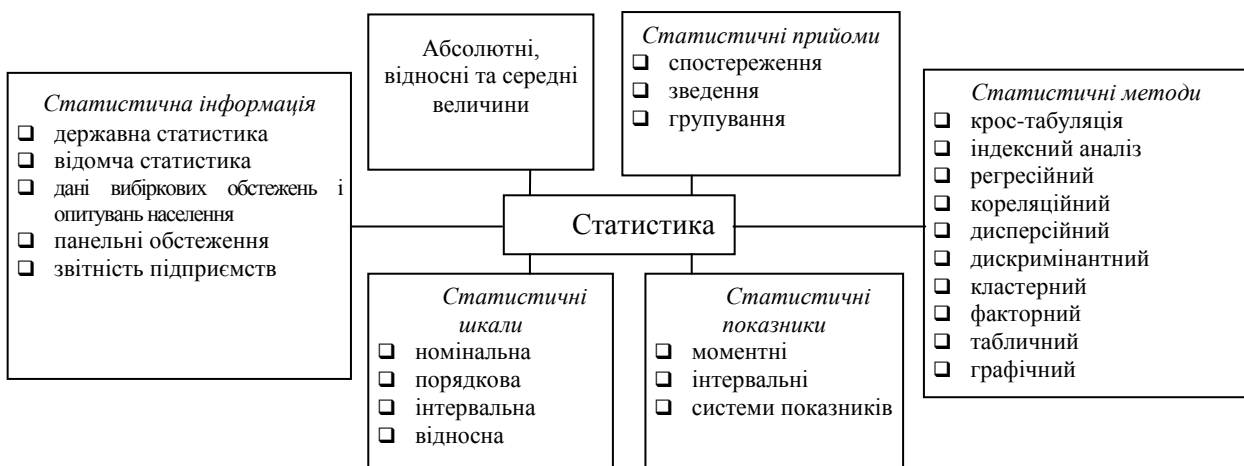

Рис. 1. Напрями використання статистики при проведенні маркетингових досліджень

Можливість використання статистичної методології при проведенні маркетингового дослідження обумовлена тим, що його завданням є вивчення ринку, діяльність якого становлять масові процеси, які і є предметом дослідження статистики.

Під *статистичною методологією* розуміють комплекс спеціальних, притаманних лише статистиці методів та прийомів дослідження. Її особливості полягають у вимірюванні і кількісному описуванні масових суспільних явищ, а також у використанні узагальнюючих показників для характеристики об'єктивних статистичних закономірностей.

Вона ґрунтується на загальнофілософських (діалектична логіка) і загальнонаукових (порівняння, аналіз, синтез) принципах [2].

Принципи діалектичної логіки зумовлюють те, що будь-які суспільні явища статистика:

- вивчає у розвитку, оскільки вони динамічні, оцінюючи при цьому їх тенденції та циклічні коливання, інтенсивність динаміки та структурних зрушень;
- розглядає не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими, виявляє фактори, які спричинюють варіацію значень ознак у межах сукупності, оцінює ефекти впливу факторів і щільність причинно-наслідкових зв'язків.

Розглядаючи сукупності елементів, статистика, з одного боку, визначає у них схожі риси та відмінності, об'єднує елементи в групи, вирізняючи окремі типи й форми явищ, а з іншого, — узагальнює інформацію як за окремими групами (типами), так і за сукупністю у цілому. За допомогою групувань виокремлюються характерні властивості та типи явищ.

Як суспільна наука статистика характеризує розміри та співвідношення суспільних явищ за конкретних умов їх існування та розвитку, що і зумовлює можливість її використання для цілей маркетингу [2].

Узагальнюючи наведене вище, можна дійти висновку, що маркетингове дослідження являє собою статистичний огляд сегменту ринку, яке складається з таких етапів:

- визначення завдань дослідження;
- збирання даних шляхом проведення статистичного спостереження та реєстрації фактів;
- систематизація та групування зібраних даних за певними ознаками, тобто перехід від характеристик окремих елементів до узагальнюючих показників у формі абсолютних, відносних чи середніх величин;
- аналіз зібраної інформації за допомогою статистичних методів для характеристики варіації, динаміки, взаємозв'язків.

Означені етапи об'єднуються метою дослідження. На кожному з них застосовуються ті методи, які можуть дати глибоку й всебічну характеристику явищ, що вивчаються.

Першочерговою при проведенні маркетингового дослідження є проблема інформаційного забезпечення, оскільки саме за його допомогою визначаються потреби підприємства в управлінській інформації [5]. Практика засвідчує, що основною причиною провалу нових продуктів, бізнес-планів чи інвестиційних проектів є недостатність інформації про ринок. *Інформаційне забезпечення* — це сукупність відомостей про явища та процеси суспільного життя, які орієнтовані на певних користувачів. Отже, *інформація* — це продукт збирання та обробки даних, що має відповідне аналітичне призначення [2]. Таким чином, вже на етапі постановки задачі маркетингового дослідження необхідно володіти об'єктивними даними.

Кожне підприємство у процесі своєї діяльності збирає, накопичує та узагальнює дані про товари, соціально-економічні процеси та явища, які відображають у вигляді кількісних та якісних характеристик багаточисельні зв'язки та відносини з постачальниками, покупцями, іншими підприємствами, державними установами тощо. Зі статистичних джерел можна отримати інформацію про минуле фірми та галузі, прогнози, відомості про ресурси, якими може розпоряджатись підприємство та обмеження, які накладаються на його діяльність, про поведінку споживачів, правове та економічне середовище.

При проведенні маркетингових досліджень підприємство отримує також інформацію щодо:

- виробів, які задовольняють потреби споживачів;
- цін, які споживачі готові заплатити;
- регіонів, в яких попит на товари найбільший, тобто найбільша ємкість ринку;

- регіонів, де реалізація продукції може принести найбільший прибуток;
- видів виробництва, галузі, в які найбільш вигідно вкладати капітал;
- місця розташування підприємства;
- оптимальної організації збуту продукції;
- шляхів проведення кампанії з просування на ринки нової продукції;
- побудови стратегії реклами.

У ході маркетингових досліджень використовуються як дані обліку та реєстрації, так і кон'юнктура, оціночна інформація (експертні оцінки, орієнтовні прогнози та сценарії розвитку), яка характеризує якісний бік ринкової ситуації. За допомогою статистики відстежують розвиток соціально-економічних процесів у просторі та часі, адже вона надає цифрові значення великої кількості показників у територіальному та галузевому розрізі, за секторами економіки, створюючи таким чином базу для проведення маркетингових досліджень [3].

Статистика надає узагальнюючі характеристики ринкової ситуації, коливання продажів та цін, які визначаються за допомогою коефіцієнта варіації, індекси ділової активності, оцінку власного економічного стану, індекси підприємницької впевненості, рівень конкуренції тощо. Важливим моментом є те, що вона забезпечує зіставлення показників.

Статистика дає можливість відобразити стан ринку, охарактеризувати його структуру та динаміку, оцінити його коливання, виявити та змоделювати вплив комплексу ринкових факторів, а також будувати прогнози його подальшого розвитку. За допомогою статистики можна відобразити результати діяльності підприємства та оцінити її ефективність, виявити вектор та швидкість розвитку товарообігу й прибутку, спрогнозувати тенденції їх динаміки та структури.

Розрізняють мікро- та макросередовище маркетингу. Мікросередовище утворює комплекс повністю чи частково створених підприємством сил і факторів. Відповідно у статистиці складається система статистичних показників, що дозволяє контролювати маркетингову діяльність на мікрорівні.

Макросередовище маркетингу утворюють глобальні сили та фактори, що діють у масштабах ринку та здійснюють вплив на кожне окреме підприємство. Важливою задачею маркетингового дослідження є вивчення факторів, які здійснюють вплив на стан та зміну об'єму та структури ринку: соціально-економічних, природних, організаційно-правових.

Тобто, у ході маркетингового дослідження збирається різноманітна інформація, яка потім аналізується шляхом застосування статистичних методів. Це потрібно для того, щоб вона була придатною для використання при прийнятті тих чи інших управлінських рішень.

Таким чином, у ході маркетингового дослідження розраховують та аналізують систему статистичних показників – абсолютні, середні та відносні величини, індекси, показники варіації, кореляційно-регресійного аналізу та ін. Застосовуються економетричні розрахунки, наприклад, факторний та кластерний аналіз, методи вивчення варіації, диференціації та сталості, швидкості й інтенсивності розвитку. Передумовою використання статистичних методів у конкретному дослідженні має бути визначення суті явища, що вивчається, його істотних властивостей.

За допомогою статистичних методів можна виявляти та досліджувати середовище маркетингу, під яким розуміють сукупність сил та факторів, які здійснюють той чи інший вплив на діяльність підприємства. Іншими словами, у процесі управління маркетингом слід з'ясувати, як і з якою інтенсивністю розвивається підприємство, за яких умов воно існує та які причинно-наслідкові фактори визначають його діяльність.

Як зазначалось вище, першим завданням використання статистичних методів у маркетингових дослідженнях є узагальнення первинних даних, отриманих при проведенні емпіричного дослідження, які характеризують певні одиниці досліджування (наприклад, відповіді на питання окремої анкети) та створення інформаційної бази, у рамках якої усуваються випадкові відхилення в розподілі тих або інших ознак, що дозволяє виявити певні тенденції явищ та процесів.

Другим завдання використання статистичних методів є визначення ролі чинників у соціальних процесах. Для його вирішення серед багатьох статистичних методів найбільш придатні:

- крос-табуляція (аналіз двовимірних розподілів, виявлення того, наскільки той або інший чинник, наприклад, стать, вік, освіта опитуваних, впливає на зміст відповідей);
- кореляційний аналіз, у процесі якого вирішується основне завдання будь-якого соціологічного або маркетингового дослідження — встановлення взаємозв'язку між двома або кількома змінними (наприклад, між рівнем прибутків тих або інших груп населення і наявністю у них попиту на ті чи інші групи товарів). При цьому часто використовуються коефіцієнти кореляції Юма, Кендалла, Чупрова, Спірмена та ін.

Маркетингове дослідження вимагає попередньої сегментації ринку. Сегментація – це розподіл ринку на чітко виділені групи, які відрізняються за певними ознаками. Процес сегментації має багато спільного зі статистичним групуванням, яке може здійснюватись за географічним, демографічним, психографічним та поведінковим принципами. Сегментація за географічною ознакою спирається на статистичні показники регіональної стратифікації, тобто споживчий ринок чітко розбивається за регіональним принципом. В управлінні маркетингом та при оцінці попиту необхідно враховувати виявлені статистикою закономірності регіональної варіації рівня продаж. При сегментації за демографічним принципом статистика дозволяє виявити реакцію попиту на зміну демографічних факторів, до яких відноситься зміна соціальної та вікової структури чисельності населення, за допомогою індексного, факторного та кореляційного аналізу. При сегментації за психографічною ознакою важлива роль відводиться аналізу соціального стану та розвитку, поділу ринку за класами та верствами суспільства, за стилем життя. При цьому маркетинг повинен спиратись на висновки статистики рівня життя та споживання. Вимір та оцінки способу та стилю життя можна здійснювати шляхом використання певних математико-статистичних методів, наприклад, факторного та регресійного аналізу. Важливим елементом маркетингу є також аналіз поведінки споживача на ринку товарів – склад товарів, які купують, тенденції та закономірності його зміни, що визначає популярність тієї чи іншої марки тощо.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що використання статистичних підходів та методів є необхідною умовою для отримання вичерпної та обґрунтованої інформації у процесі маркетингового дослідження, оскільки за їх допомогою здійснюватиметься вимірювання, узагальнення та аналіз зібраних даних, що обумовить розробку та прийняття ефективних управлінських рішень, а також відслідковування їх виконання.

Література

1. Старостіна А.О. Маркетингові дослідження. Практичний аспект. – К.; М.; СПб.: Видавничий дім «Вільямс», 1998. – 262 с.
2. Статистика /С.С. Герасименко, А. В. Головач, А. М. Єріна та ін. /За наук. ред. докт.екон. наук С.С. Герасименка. — 2-е вид., перер. і доп. — К.: КНЕУ, 2000. — 467 с.
3. Полтораєв В.А. Маркетингові дослідження. Навч. посіб. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 387 с.
4. Близнюк С.В. Маркетинг в Україні: проблеми становлення та розвитку. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2004. – 400с.
5. Малхотра Н. Маркетинговые исследования и эффективный анализ статистических данных. – Киев: ООО «ГИД «ДС», 2002. – 768с.

Повна С.В.,

викладач кафедри менеджменту

Чернігівського державного технологічного університету

Соціальна стандартизація інноваційно-інвестиційного оновлення підприємств агропромислового комплексу Чернігівського регіону

В статье рассмотрен вопрос влияния государственных социальных стандартов и нормативов на процессы инновационно-инвестиционного обновления региональных предприятий агропромышленного комплекса.

The present article touches upon the problem of state social standards and norms and their influence on the innovative and investment update processes within regional farming businesses.

Ключові слова: соціальний, стандарт, інновації, інвестиції, агропромисловий комплекс, підприємство, види економічної діяльності, регіон.

Агропромисловий комплекс (АПК) країни є складним утворенням, головними складовими якого є саме сільське господарство; галузі, які виробляють фонди для села і переробки його продукції; галузі переробки сільськогосподарської продукції тощо. Враховуючи те, що середня калорійність харчування населення України з 1990 р. скоротилась на 25–30 % (продуктів тваринного походження — на 48%) і досягла близько 2500 при нормі у 3500 ккал., а частка продовольчих витрат у сімейному бюджеті зросла з 37,2 до 64,5% [1; 2], усе коло питань інноваційно-інвестиційного оновлення підприємств АПК набуває у країні особливого значення.

Слід зазначити, що інноваційно-інвестиційні негаразди вітчизняного АПК у процесі його реформування виникли саме через явно недостатнє врахування людського фактора. Звичайно, загальних декларацій щодо пріоритетності соціальної сфери АПК і села сьогодні не бракує. Але всі вони, на жаль, поки що так і не отримали свого практичного втілення. На думку П.Т.Саблука, кожне господарство, район, область і галузь нині повинні мати програму соціального розвитку сільського господарства, оскільки успіх будь-якої виробничої програми на 64 % залежить від людини і від того, як організована її праця, на 20 % – від природно-кліматичних умов виробництва і лише на 16 % – від системи забезпечення його ресурсами [3]. На те ж саме вказують і результати дослідження іноземних вчених [4], згідно з якими впровадження інновацій слід корелювати з соціальними зрушеннями та організаційним розвитком, підцілями якого є:

- зміна відношення працівників до роботи;
- модифікація їх поведінки;
- стимулювання їх до змін у структурі та політиці.

Бо одна справа, коли інноваційний розвиток, як у розвинутих країнах, стає домінуючою парадигмою господарників, і зовсім інша, коли уявлення про модель інноваційного розвитку і механізми управління інноваціями, як це має місце у вітчизняному аграрному секторі, має не більше 3 % його керівників [5].

У Чернігівській області (Постанова Кабінету Міністрів України № 1712 від 21.12.2001 р. «Про затвердження Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності»), питома вага бідного населення тільки за 1999–2000 рр. зросла з 16,1 до 28,7 %. Звичайно, рівень цього показника визначається методами його розрахунку та умовами конкретного року. Буде він відрізнятися і у розрізі галузей АПК та територій регіону, який історично є провідним в Україні виробником та експортером аграрної продукції. Все це підтверджує актуальність всебічного наукового обґрунтування питань соціальної стандартизації інноваційно-інвестиційного оновлення АПК, які досліджені недостатньо, враховуючи й зміни у комплексі, обумовлені євроінтеграційними тенденціями і рухом країни до СОТ.

Метою цього дослідження є визначення форм впливу високих соціальних стандартів на інноваційно-інвестиційне оновлення підприємств АПК Чернігівського регіону. Для досягнення вказаної мети передбачається вирішення таких задач:

- вивчити особливості правового простору і фактичного стану інноваційно-інвестиційних процесів у АПК регіону, їх обумовленість ступенем вирішеності саме соціальних питань, адекватністю змін соціальних стандартів суспільним потребам;
- окреслити логіку зв'язку між розвитком підприємств провідних галузей АПК регіону і попередніми змінами соціальних передумов їх функціонування і розвитку, а також сформулювати визначальні тенденції майбутніх інноваційно-інвестиційних перетворень АПК, які є наслідком запровадження високих соціальних стандартів.

Вище вже наголошувалося на тому, що АПК є складним утворенням. Але варто зазначити і те, що як об'єкт наукового дослідження АПК значною мірою є віртуальним утворенням. Мабуть з огляду на це свого часу виявилися невдалими спроби запровадження інтегративних його форм (Держагропрому, РАПО тощо). Тому слід розрізнити теоретичну (абстрактну) та практичну структурно-галузеві моделі АПК.

Згідно з Класифікацією видів економічної діяльності (КВЕД – ДК 009-96) всі галузі сільського господарства займають лише діапазон груп 01.1-01.04 у секції А. Секція D (обробна промисловість) включає основні фондовиробляючі, і переробні галузі АПК. Харчова промисловість розташована у розділі 15 підсекції DA. У підсекцію DG (хімічне виробництво) входять розділи 24.15 – виробництво мінеральних добрив та азотних сполук, 24.2 – виробництво агрохімічних продуктів. До підсекції DK входять розділ 29.2 – виробництво сільськогосподарських машин, 29.53 – виробництво машин для перероблення сільгосппродуктів. До секції G входить розділ 51.2 – оптова торгівля непереробленими сільськогосподарськими продуктами, 51.3 – оптова торгівля продовольчими товарами, 52.2 – роздрібна торгівля продовольчими товарами у спеціалізованих магазинах [6]. Така практична модель АПК досліджується переважно на теоретичному рівні через брак інформації.

Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та АПК у народному господарстві», прийнятий ще у 1990 р., підкреслював рольову участь аграрної сфери, виходячи з виняткової значущості та незамінності її продукції у життєдіяльності людини і суспільства, яка завжди була, є і буде визначальною з огляду на потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Він наголошував й на тому, що всі нові програми соціально-економічного розвитку слід приймати з урахуванням пріоритетності розвитку села (створення ресурсної бази, еквівалентний товарообмін, формування належної соціальної інфраструктури тощо). Передбачались і зміни структури інвестицій у народному господарстві, виділення не менше 1 % ВВП держави на зміцнення матеріально-технічної бази (МТБ) соціальної сфери села, спрямування державного інвестування її розвитку на створення об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, служби побуту, благоустрій територій, спорудження житла тощо. [7].

Проте у Законі України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [8], хоча і згадуються галузі економіки, але ж не виділяється АПК у цілому, ані його галузі зокрема. Хоча у ст.5 Закону дається настанова відносно того, що показники прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку є орієнтиром для розроблення суб'єктами підприємницької діяльності своїх власних прогнозів, планів, бізнес-планів та інших документів. Аналогічне ставлення до АПК також і у Законі України «Про державні стандарти та державні соціальні гарантії» [9]. Тобто, нормативно-правові акти, які за своєю суттю повинні були б чітко спрямовувати інвестиційні ресурси саме в напрямі галузей АПК і села, виявились у цьому відношенні майже недієздатними.

Одночасно слід підкреслити, що ще у Законі України «Про інвестиційну діяльність» інвестиції розглядались як один з найважливіших засобів досягнення соціального ефекту [10]. У

Законі України «Про інноваційну діяльність» інновації також є одним з засобів істотного поліпшення структури та якості соціальної сфери [11]. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» особливий пріоритет вбачає у гармонійному розвитку людського потенціалу [12].

Цікава ситуація склалась і з введенням у дію Господарського кодексу України [13], де у статті 11.1 всім суб'єктам господарювання (СГ) пропонується враховувати певні показники прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку. Але ж тут виникають значні складнощі з огляду на те, що інноваційні та інвестиційні проекти розробляються підприємствами на довгостроковий період (від 8 до 15 років), у той час як згадані вище показники відповідно до чинного законодавства мають значно менший термін своєї дії (від одного до п'яти років).

Взагалі, для підприємств АПК виникає досить дивна колізія, коли прогнози та програми розвитку його галузей розробляються без зв'язку із програмами соціально-економічного розвитку регіонів, а законодавство жорстко обумовлює пільги та переваги для СГ врахуванням ними суспільних інтересів, відображених саме у програмних документах економічного і соціального розвитку. Тому побудова соціально-адекватного інноваційно-інвестиційного менеджменту підприємств дійсно стає можливою лише при системному застосуванні згаданих вище правових актів.

Рис. Законодавчий простір соціальної стандартизації інноваційно-інвестиційного оновлення агропромислових підприємств

Наведена на рисунку схема законодавчого простору соціальної стандартизації інноваційно-інвестиційного оновлення аграрних суб'єктів господарювання не є вичерпною. Проте вона дає загальне уявлення про можливу спрямованість узгодження їх дій з відповідними діями органів державної влади та органів місцевого самоврядування. В іншому разі марно сподіватись на те, що будь-яка значна кількість вітчизняних аграрних підприємств виявить спроможність стати активним гравцем на арені інноваційно-інвестиційних процесів. Скоріше за все, переважна їх більшість і надалі тяжітиме до пасивного очікування інвестиційних ресурсів за межею уявлень про справжній потенціал власних інноваційних зрушень.

За даними статистики [14], станом на 01.01.2005 р. у Чернігівській області проживало 1187,7 тис. осіб. Якщо в Україні питома вага регіону за територією у 2004 р. становила 5,3 %, то за чисельністю населення – лише 2,5 %. При цьому у загальному його населенні 40,3 % припадало на сільське. Тому цілком закономірно, що питома вага регіону у вітчизняній промисловості становила лише 1,2 %, у той час як по сільському господарству цей показник знаходився на рівні 4,3 % (зернові – 4,5 %, цукрові буряки – 3,5 %, картопля – 7,6 %, м'ясо – 3,5 %, молоко – 4,5 %).

Одночасно слід зазначити, що за період 1990–2004 рр. виробництво м'яса у регіоні загалом зменшилось приблизно у 10,5 раза, вершкового масла – у 3,4 раза, хлібобулочних виробів – у 3,7 раза. Проте, хоча фінансовий результат від звичайної діяльності сільського господарства до оподаткування (з мисливством та лісовим господарством) у 2001–2004 рр. був нестабільним, все ж таки його рівень у 2004 р., який становив 91,7 % порівняно з промисловістю, доводить, що підприємства галузі і за ринкових умов можуть бути активним гравцем на ринках товарів та інвестицій.

Звичайно, будь-яке сучасне виробництво базується на активній інвестиційній діяльності. Натомість регіональне сільське господарство (разом з мисливством та пов'язаними з ним послугами) за період 2000–2004 рр. збільшило введення у дію нових основних засобів з 83 до 94 млн. грн. (+13,3 %), у той час як промисловість – з 213 до 306 млн. грн. (+43,78 %). Відрахування ж на соціальні заходи у структурі операційних витрат та витрат на одиницю реалізованої продукції у аграрній сфері становили лише 2,2 %, у той час як у промисловості вони становили близько 3,3 %.

Тут ще слід зважити й на істотну питому вагу частки господарств населення у виробництві галузевої продукції. У 1990 р. ця частка становила 32,3 % (продукція рослинництва – 30,0 %, тваринництва – 34,5 %), а у 2004 р. – 59,6 % (52,3 і 73,7 %). Як наслідок, виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу зменшилось за вказаний період: по м'ясу – у 2,9 раза, по молоку – у 1,7 раза. І якщо у 1990 р. рентабельність виробництва зерна, цукрових буряків та картоплі в аграрних підприємствах становила, відповідно, 248,4; 15,6 та 69,6 %, а молока і м'яса ВРХ – 36,4 та 34,7 %, то у 2004 р. – 26,2, –4,0 %, – 15,8 % та 6,6 % і –26,4 %. Все це вкрай негативно впливає на соціальний розвиток села, зокрема, і АПК взагалі.

Показники, що наведені у таблиці, вказують на суттєвий занепад МТБ галузевих підприємств регіону. Деяке збільшення урожайності товарних основних сільськогосподарських культур навряд чи компенсує загальне зменшення посівних площ та поголів'я тварин. Але інвестування галузевим АПК, вказує світовий досвід, повинно бути дуже зваженим з точки зору перспектив його загального розвитку.

На перший погляд, загальний приріст інвестицій у сільське господарство (з мисливством та пов'язаними з ним послугами) області за 2001–2004 рр. становив 95,2 %, що значно більше ніж у промисловості (73,5 %). Але ж у абсолютному відношенні цей приріст становив лише 58,6 млн. грн. проти 210,8 млн. грн., тобто у 3,6 раза менше. Слід зважити, що вартість основних засобів цього виду діяльності за цей період зменшилась з 4443 до 3538 млн. грн. (на 905 млн. грн. або на 20,4 %). І все це за умови невпинного поглиблення інноваційної деградації тієї ж МТБ галузі.

Таким чином, проведений вище аналіз дозволяє стверджувати, що розвиток підприємств АПК Чернігівської області сьогодні здійснюється поза врахування соціальних стандартів, визначених чинним законодавством. Зазначена галузева дисфункція стримує інноваційно-інвестиційні процеси, що негативно позначається і на результативних показниках розвитку підприємств комплексу. Слабка системність галузевих перетворень стоїть і на заваді загальної інвестиційної привабливості регіону, повноти використання його інтегрального потенціалу. А тому всі наступні кроки щодо поглибленого ринкового реформування господарської системи регіону слід здійснювати на основі всебічної соціальної стандартизації головних складових інноваційно-інвестиційних процесів у розрізі видів діяльності і територій області.

**Показники матеріально-технічної бази та
результативності функціонування підприємств агропромислового
комплексу Чернігівської області**

Показник	Рік	
	1990	2004
<i>Основні показники матеріально-технічної бази сільського господарства як попередній результат діяльності фондovиробляючих галузей АПК</i>		
Парк тракторів	22867	9705
Парк зернозбиральних комбайнів	5575	2268
Усього внесено у поживних речовинах мінеральних добрив, тис. ц	2349,6	338,8
Частка удобреної площі, %	88	51
<i>Сільське господарство</i>		
Уся посівна площа (усі категорії господарств), тис. га	1542,3	1056,3
Усього внесено органічних добрив, тис. т	14390,3	1069,8
Частка удобреної площі, %	18	5
Урожайність, ц з га		
зернових культур	26,3	30,2
цукрових буряків	258	268
картопля	103	155
Поголів'я, тис. голів:		
ВРХ	1290,5	212,5
свині	534,0	64,1
птиця	1658,3	360,4
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	2676	2271
<i>Прямі іноземні інвестиції за видами економічної діяльності (тис. доларів США)</i>		
Вид діяльності	–	–
Усього	–	95864
Сільське господарство (з мисливством та лісовим господарством)	–	3951
Промисловість:	–	66482
у тому числі обробна		66482
з них:		
харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів		65222
Будівництво	–	19502
Оптова й роздрібна торгівля	–	5111

Подальше дослідження соціальної стандартизації інноваційно-інвестиційного оновлення підприємств АПК слід спрямувати на його узгодження з питаннями розробки відповідних програм і проектів (національних, регіональних, галузевих, підприємницьких) та експертно-консалтингового супроводження цієї розробки.

Література

1. Лузан Ю.Я. Реформування аграрного сектора України: стан і перспективи //Економіка АПК. – 2002. — №4. – С. 3–7.
2. Пасхавер Б.Й. Пріоритети продовольчого ціноутворення //Економіка України. – 2003. – №4. – С. 14–17.
3. Саблук П.Т. Інформаційно-консультативне забезпечення аграрних перетворень //Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві. Зб. наук. праць, 3». – К. 6 ІАЕ, 2000. – с.4-15.
4. Гібсон Дж.Л., Іванцевич Д.М., Донелли Д.-Х.-мл. Организации: поведение, структура, процессы: Пер. с англ. – 8-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2000. – XXVI. – 662 с.
5. Жарков Ю.В. Формування системи механізмів управління інноваційним процесом у АПК регіону // Економіка АПК. – 2003. — № 8. – С. 57–63.
6. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009-96. Вид. офіц. К.: Держстандарт України, 1996. – 249 с.
7. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17.10.1990 р. № 400-ХІІ //Відомості Верховної Ради України, 1990. – № 45. – Ст. 602.
8. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. №1602-ІІІ //Відомості Верховної Ради України. – 2000. –№ 25. – Ст. 195.

9. Закон України «Про державні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III //Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
10. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 р. № 1560-XII //Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.
11. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-IV //Відомості Верховної Ради України. – 2002. *– № 36. – Ст. 266.
12. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003 р. № 433-IV //Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – Ст. 93.
13. Господарський кодекс України. Господарський процесуальний кодекс України: Офіційні тексти /Міністерство юстиції України. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 304 с.
14. Чернігівщина 2004. Статистичний щорічник. Держкомстат України. Головне управління статистики у Чернігівській області. – Чернігів, 2005. – 512 с.

Попова В.В.

*канд. екон. наук, докторант кафедри менеджменту
Національного аграрного університету*

Макроекономічний розвиток як результат комбінації виробничих факторів

В статтю аналізуються теоретичні положення розвитку макроекономічних систем. Розглядаються питання формування системи державного регулювання економіки в контексті подолання наслідків адміністративно-розподільчої системи управління.

The present article analyses some theoretical propositions for the development of macroeconomic systems. It also touches upon some questions concerning the problem of forming the system of state regulation of the economy in the respect of overcoming after-effects of the administrative-distribution system.

Ключові слова: макроекономічний розвиток, комбінації виробничих факторів, макрогенерація, ефективність витрат, зростання, темп приросту.

Напрямок розвитку сучасного суспільства підпорядкований динамічній зміні чисельних аспектів макроекономічної системи і формується під впливом багатьох чинників. Еволюційний процес макроекономічного розвитку, як результат комбінації виробничих факторів, вперше розглядається Й.Шумпетером. Згідно з основними положеннями його праці «Теорія економічного розвитку», що була надрукована у 1912р., в економіці існують механізми немонетарного типу, пов'язані з виникненням кластерів комбінацій, які породжують результати і у такий спосіб впливають на тип і темп економічного зростання та розвитку. Відповідно до його концепції, процес виробництва є не просто результатом діяльності продуктивних сил, а наслідком реалізації їх комбінацій: «Кожен метод виробництва означає визначену комбінацію. Різні методи виробництва можуть відрізнятися тільки за характером і способом, яким вони визначають комбінацію, тобто, або за об'єктами комбінування, або за співвідношенням їх кількостей. Кожен конкретний акт виробництва є для нас подібною комбінацією» [1, с. 72].

Аналогічні думки висловлює також і Ч.Кіндлбергер, який наголошує, що зростання без розвитку нікуди не приводить і головними ознаками економічного розвитку є технічний прогрес, структурні зрушення в галузях і більш сучасний організаційний устрій макросистеми на інституціональному рівні. Така позиція ще й сьогодні є відмінною від переконання більшості вчених і практиків, які феномен економічного розвитку намагаються пов'язати зі зростанням насамперед валового національного продукту чи валового внутрішнього продукту.

Макрорівень, за визначенням Й.Шумпетера, є специфічним світом комбінацій, кожна з яких являє собою унікальним способом поєднання продуктивних сил, за допомогою яких створюється одиничний продукт, а сума одиничних продуктів утворює сукупний продукт. Нескінченна кількість комбінацій продуктивних сил він поділив на дві групи: старих і нових. Саме поява нових

комбінацій визначає форму і зміст розвитку і погоджується з п'ятьма можливими випадками [1, с. 159].

Ці «нові комбінації засобів виробництва» чи новоутворення або, на думку російського ученого Л.І. Абалкіна, «...макрогенерації» не є ні галузями, ні складовими галузей, наприклад, промисловості (металургія, машинобудування та ін.) чи сільського господарства, ні жодними продуктами, нововведеннями чи новими ринками. Ці об'єкти набагато складніші ув зв'язку з тим, що для реального впливу на розвиток нації необхідні спільні зусилля величезної кількості галузей і, відповідно, факторів [2].

Нові комбінації факторів не з'являються стихійно, велике значення має сила, що впливає на їх формування. У зв'язку з тим, що цей вплив є сукупною складовою безлічі чинників, можливий ефект синергії, який значно ускладнює методика дослідження. Нові комбінації факторів досить довго співіснують поряд зі старими комбінаціями, поступово змінюючи і витісняючи їх. Протягом суспільного розвитку вирішальне значення набувають не стільки виробничі, ринкові та політичні фактори як такі, скільки їх цілеспрямовані комбінації. Відносно низьким ступенем командного впливу на комбінації факторів відрізняються макроекономічні системи ринкового типу. Адміністративно-розподільча система передбачає жорсткий контроль економічних показників, цілеспрямований і плановий вплив на формування факторних комбінацій, спрямований на усунення небажаних динамічних сплесків.

Починаючи ще з К. Маркса, вчені-економісти як матеріальну складову економічних систем будь-якого рівня складності розглядають переважно працю і капітал, або такі перемінну і постійну частини, у результаті взаємодії яких створюється додаткова вартість. Хоча праця і капітал у цьому випадку розглядаються як абстрактні категорії, у процесі виробництва ними створюються цілком реальні продукти, економічні параметри яких залежать від їх наявності, напряму використання, рівня науково-технічного прогресу, кваліфікації робочої сили. Іншими словами, різні комбінації факторів породжують і неоднакові результати.

Становлення і розвиток виробництва у межах нових комбінацій відбувається не тільки за рахунок залучення додаткових виробничих факторів, а й за рахунок перерозподілу існуючих запасів між старими та новими способами з'єднання продуктивних сил. А ефект розвитку досягається за умови забезпечення порівняно більш високого рівня загальної ефективності і конкурентоспроможності, більш високих результатів при тих самих сумарних витратах. Іншими словами, кластери нових комбінацій факторів у вигляді ресурсів покликані забезпечувати розвиток загального набору в межах макрогенерації, що впливає на сукупний валовий внутрішній продукт. Таким чином, трансформація макросистеми є наслідком економічного «природного добору» не тільки і не стільки на рівні окремих підприємницьких одиниць, скільки на рівні макрогенерацій, що мають єдиний генотип способу поєднання продуктивних сил з метою одержання необхідного кінцевого результату. Поза залежністю від типу побудови макросистеми, її економічного стану, подальший її розвиток обумовлений новою комбінацією факторів праці і капіталу, яка формується ланцюгом взаємодії макрогенерацій і визначає властивості кількісного показника ВВП (рис. 1).

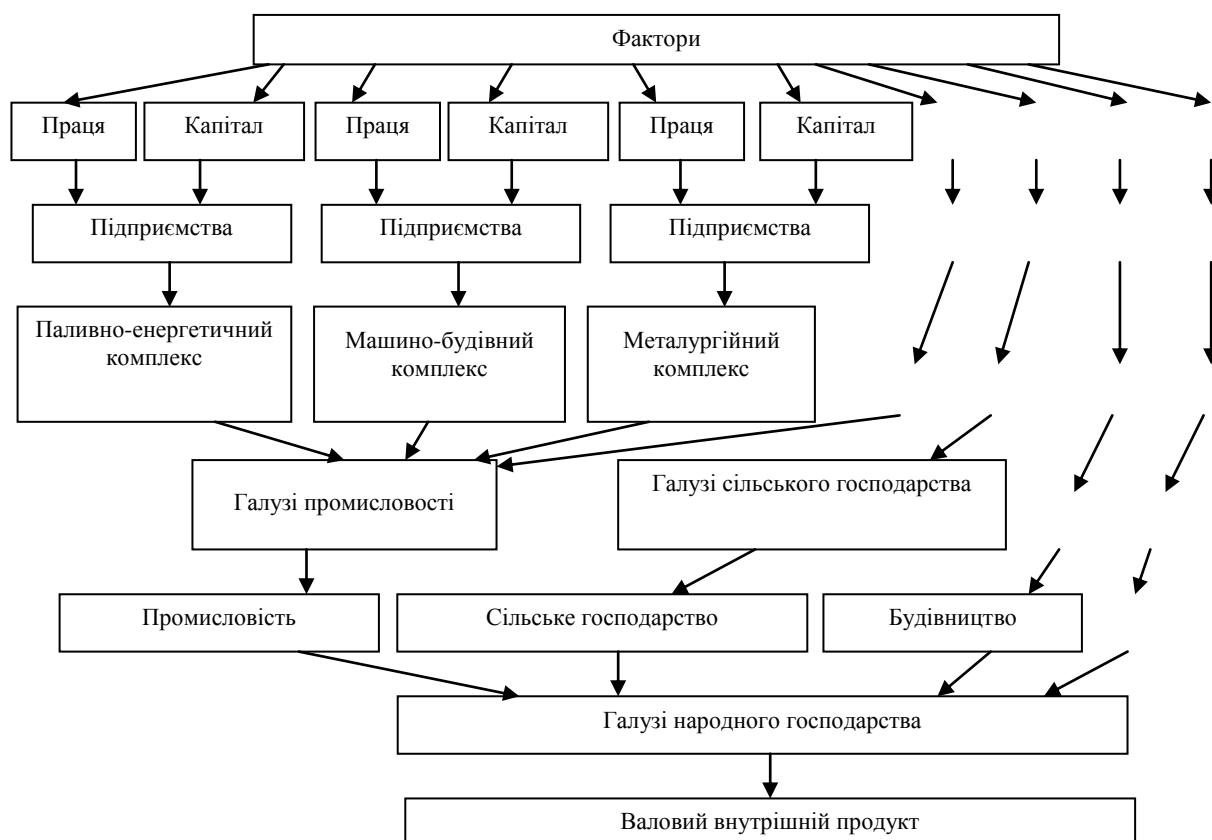

Рис. 1. Валовий внутрішній продукт – результат комбінації факторів

Саме по собі використання виробничих факторів і комбінування їх у межах підприємств, комплексів і галузей не спроможне привести до розвитку, навіть якщо і спостерігається приріст валового внутрішнього продукту, валового національного продукту, валового суспільного продукту чи національного доходу. Напрямок еволюційних змін багато в чому визначається вихідними на момент дослідження параметрами, що являють собою базу взаємодії сукупності факторів розвитку. Це, насамперед, домінуюча в суспільстві форма власності на засоби виробництва, координаційний механізм розподілу й інтеграції економічних ресурсів і благ, а також можливості й умови для рівноправної конкуренції виробників.

Для забезпечення еволюції макроекономічної системи необхідна наявність основних виробничих факторів, але вони самі по собі мало впливають на розвиток, вони є, скоріше, тільки таким вихідним матеріалом, використання якого обумовлює реалізацію потенціалу економічного зростання. А розвиток відбувається під впливом динаміки комбінації факторів, що і визначає напрям еволюційних процесів. Результат реалізації факторів розвитку визначається ступенем державного впливу, який розглядається нами з огляду на переваги ринкової чи командно-розподільчої системи державного регулювання.

Інтенсивне використання основних виробничих факторів спостерігається, коли скорочення чи нарощування витрат на них супроводжується випередженням збільшення обсягів виробництва, що побічно вказує на розвиток макроекономічної системи. Екстенсивне використання основних виробничих факторів спостерігається, коли їх нарощування супроводжується відставанням збільшення чи скороченням обсягів виробництва, що, у випадку загального економічного зростання може супроводжуватися станом деградації (рис. 2).

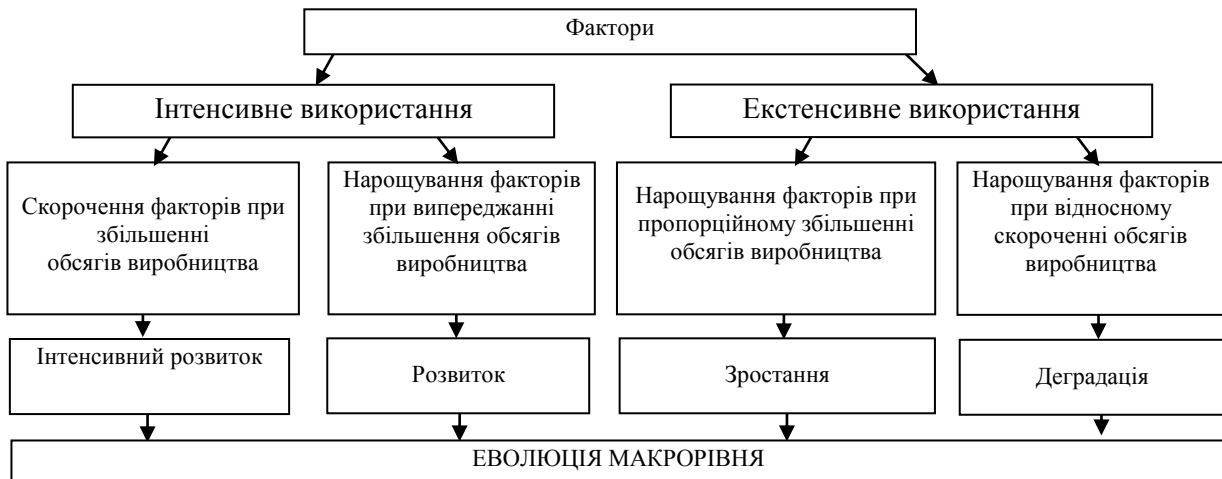

Рис. 2. Вплив використання факторів на еволюцію макrorівня

На використання виробничих факторів великий вплив спричиняють сили і механізми, під впливом яких формуються факторні комбінації. Якщо комбінування відбувається за умов рівних можливостей для всіх суб'єктів господарювання, то шляхом економічної боротьби за виживання вони вимушені вишукувати більш ефективні способи та методи комбінацій. При цьому ті, хто господарює більш успішно, нарощують свої потенційні можливості для комбінування і надалі, за рахунок зосередження у своїх руках великої кількості ресурсів. При повній відсутності впливу державного регулювання на конкурентні процеси між суб'єктами господарювання, не виключена також і можливість виникнення ситуації деградації макроекономічної системи за наявності економічного зростання.

По-іншому формуються факторні комбінації при обмеженні доступу до ресурсів шляхом надмірної централізації їх перерозподілу органами державного управління. Командне комбінування основних виробничих факторів, керуючись стратегічними планами забезпечення національної безпеки, збереження наявних чи освоєння нових географічних територій або навіть космосу, ставить проблему безпосереднього підвищення віддачі від їх використання в бюрократичні кордони нормативного виконання заданих параметрів. За неконкурентного доступу до ресурсів відсутня економічно виправдана мотивація раціонального їх використання, що у випадку орієнтації на зростання змушує до постійного нарощування обсягів використання факторів.

Як засвідчує дослідження макроекономічної динаміки колишнього СРСР, ситуація пропорційного збільшенні факторних витрат і виробництва поступово переходить на стан випередження темпів зростання витрат виробничих факторів над темпами зростання виробництва. З першого погляду спостерігалася безсумнівна прогресуюча еволюція визначальних показників економічного розвитку, але невідомим залишається пояснення тих застійних явищ, які призвели до нездатності системи не тільки розвиватися в наростаючому темпі, а й підтримувати життєздатний рівень існування суспільства.

Процеси трансформації мають глобальний характер, тому, для дослідження їх адекватних показників у межах макроекономічної системи, яка до того ж володіє інертністю внутрішніх змін, потрібний аналіз даних досить тривалого часового періоду. З урахуванням цього, статистична інформація економічних процесів, які відбулися в СРСР, надає унікальну можливість для апробації пропонованого концептуального підходу. Принциповою умовою, виконання якої дозволяє робити узагальнення загальнотеоретичного характеру, є те, що вимога вискоєфективного використання факторів є універсальним за будь-якого типу управління економічними відносинами. Розрахунки, виконані за офіційними статистичними даними того часу, дають можливість розглянути приріст обсягу виробництва як результат формування факторних комбінацій у зіставленні з приростом витрат на працю і капітал [3–9]. Для виявлення

макроекономічної динаміки ми зупинимося на двох періодах: 1965–1970рр. (табл. 1) і 1970–1989 рр. (табл. 2).

Таблиця 1

Ефективність витрат у промисловості СРСР (1965–1970рр.), млрд. руб.

Комплекс	Приріст обсягу виробництва	Приріст витрат на працю і капітал	Різниця приросту «обсяг – витрати»	Співвідношення приросту «обсяг/витрати»
Паливно-енергетичний	13,9	29,0	-15,1	0,48
Металургійний	11,6	13,2	-1,6	0,88
Машинобудівний	26,8	26,0	0,8	1,03
Хіміко-лісний	14,5	14,4	0,1	1,00
Легка промисловість	24,4	5,9	18,5	4,14
Харчова промисловість	17,7	6,5	11,2	2,72
Разом	209,9	104,5	105,4	2,00

Збільшення обсягу виробництва у 1970р. порівняно з 1965р. на 209,9 млрд. руб. було досягнуто за рахунок додаткових витрат основних фондів і праці в обсязі 104,5 млрд. руб. Аналіз вказує на наявність великих розбіжностей між приростом обсягів виробництва і витратами на працю і капітал по промислових комплексах. Зростання витрат на 5,9 млрд. руб. у легкій і на 6,5 млрд. руб. у харчовій промисловості супроводжується збільшенням обсягів виробництва відповідно на 24,4 млрд. руб. і на 17,7 млрд. руб., а абсолютне та відносне співвідношення приросту обсягу виробництва над приростом витрат дорівнювало +18,5 і +11,2 млрд. руб., і 4,14 і 2,72 раза відповідно. У машинобудівному і хіміко-лісовому комплексах приріст витрат практично збігається з приростом обсягу виробництва. Найбільший приріст витрат (29,0 млрд. руб.) у паливно-енергетичному комплексі супроводжується також найбільшим відставанням цієї величини від приросту обсягу виробництва в цій галузі промисловості, де вона становить 0,48 раза.

Таблиця 2

Ефективність витрат у промисловості СРСР (1970–1989 рр.), млрд. руб.

Комплекс	Приріст обсягу виробництва	Приріст витрат на працю і капітал	Різниця приросту «обсяг – витрати»	Співвідношення приросту «обсяг/витрати»
Паливно-енергетичний	50,0	192,9	-142,9	0,26
Металургійний	35,7	76,8	-41,1	0,47
Машинобудівний	209,3	230,5	-21,2	0,90
Хіміко-лісовий	66,7	90,9	-24,2	0,73
Легка промисловість	56,7	30,1	26,6	1,88
Харчова промисловість	59,6	43,0	16,6	1,39
Разом	547,6	742,9	-178,7	0,74

У наступний за 1970р. 20-річний період загальна картина змінюється на протилежну: приріст витрат на працю і капітал перевищує приріст обсягу виробництва на 178,7 млрд. руб., що більш як у 1,7 раза вище приросту витрат попереднього періоду. Якщо різниця приросту обсягу виробництва і приросту витрат до 1970р. мала негативне значення для двох з шести комплексів – паливно-енергетичного і металургійного, то тепер до них додалися машинобудівний і лісовий. Перевищення темпів приросту обсягу виробництва над темпами приросту витрат праці і капіталу в легкій і харчовій промисловості скоротилося більш як удвічі, а в паливно-енергетичному комплексі приріст витрат на 1 руб. збільшив обсяг виробництва лише на 26 коп.

Аналіз економічних параметрів, які реально відображають економічну динаміку за умов застосування адміністративно-розподільчого підходу до управління макросистемою, засвідчує, що її розвиток (чи руйнування) знаходиться під вирішальним впливом не стільки наявності виробничих факторів, скільки обмежень до вільного їх комбінування. За високого рівня закритості

до зовнішнього оточення в препарованому вигляді викарбовується роль інституціонального устрою макроекономічної системи як результат взаємодії керованої і керуючої складових, в розподілі витрат основних виробничих факторів (праці, капіталу), у зміні темпів економічного зростання і напряму еволюційних змін. Як стверджує історичний досвід, об'єктивним наслідком нарощування використання факторів за одночасного зростання обсягів виробництва (у випадку СРСР – національного доходу) може бути не розвиток, а деградація (рис. 2). Обрання напряму еволюції макроекономічної системи залежить від цілеспрямованого розподілу праці і капіталу, у здійсненні якого першорядне значення мають інституціональні механізми та критерії параметричних оцінок.

Дослідження впливу факторів праці та капіталу на макроекономічні процеси, виконане з використанням фактичного матеріалу, підтверджує суто теоретичне ствердження Й.Шумпетера про те, що напрям розвитку залежить від комбінації факторів, а не від тієї їх кількості, яка задіяна в господарській діяльності. Ретельний аналіз офіційних статистичних даних вказує на те, що тільки одного зростання економічних показників недостатньо, необхідне виявлення першопричин, що знаходяться поза межами цих показників. З урахуванням підходів Ч. Кіндлберґера і Й. Шумпетера до ринкових умов господарювання, це повинні бути показники, якими характеризуються:

- організаційний устрій макросистеми на інституціональному рівні;
- структурні зрушення в галузях (виробничі комбінації «речей і сил»);
- рівень технічного прогресу.

Динамічна оцінка факторних комбінацій, які формуються за адміністративно-розподільних умов господарювання, вказує на необхідність доповнити комплексний розгляд теоретичних положень цілеспрямованого розвитку орієнтацією на рівень корисності суспільного виробництва [10]. Структурна конфігурація макроекономічних генерацій формується під впливом суспільних потреб, економічні зміни яких практично не піддаються адміністративно-командному контролю, а тим більш – управлінню. Знищення умов для конкурентної орієнтації на суспільні потреби призвело до нейтралізації умотивованих спонукань виробника до ощадливого господарювання, що і спричинило ситуацію, коли на 1 руб. приросту витрат праці і капіталу проріст обсягів виробництва скоротився від 2 руб. до 75 коп.

Наведені результати обробки статистичних даних недавнього минулого тієї економічної системи, у межах якої формувалася виробнича інфраструктура сучасної України, дозволяють дійти не тільки загальних теоретичних висновків, вкрай важливих для дослідження макроекономічної динаміки, а й дають чіткі обриси тих суто практичних задач, які постають перед органами державного регулювання економіки. Інертність формування факторних комбінацій ускладнює подолання витратного характеру економічної діяльності, виявленого в порівняльному аналізі галузей, і вимагає розкриття шляхів до досягнення високого ступеня гнучкості системи державного управління.

Література

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития /Общ. ред. А.Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1982. – 456 с.
2. Абалкин Л.И. Зигзаги судьбы: разочарования и надежды. – М.: ИЭ РАН, 1996. – 290 с.
3. Народное хозяйство СССР в 1975 г. Статист. ежегод. – М.: Статистика, 1976. – 845 с.
4. Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статист. ежегод. ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 656 с.
5. Народное хозяйство СССР в 1987 г. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 578 с.
6. Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Статист. ежегод. /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 766 с.
7. Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статист. ежегод. /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 752 с.
8. Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбил. стат. сб. – М.: Статистика, 1977. – 710 с.
9. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбил. стат. сб. – М.: Статистика, 1987. – 690 с.
10. Попова В.В. Результативність макрорівня: сутність концепції та методології оцінки //Економіка України. – 2004. – № 11. – С. 42–48.

Стирнік Г.О.,*науковий співробітник управління досліджень
та статистичного розвитку Державної митної служби України*

Сучасні тенденції тарифного регулювання імпорту в Україні

В статті розглядаються сучасні тенденції тарифного регулювання імпорту в Україні, а також питання митно-тарифної політики держави.

The author of the given article studies some current tendencies in tariff regulation of import in Ukraine, as well as some questions of customs and tariff policy of the state.

Ключові слова: світова організація торгівлі, інтеграційні процеси, імпортерне мито, торговельний режим регулювання, митні тарифи, митна політика.

Світова організація торгівлі (СОТ), яка сьогодні є однією з найвпливовіших рушійних сил розвитку світового господарства, протягом періоду свого функціонування істотно розвинула систему угод Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) в напрямі лібералізації торгівлі та формування справді глобальної системи економічного регулювання.

Підписана у Женеві (1947 р.) ГАТТ стала основою для формування нових підходів у сфері оподаткування зовнішньоторговельної діяльності та лібералізації умов світової торгівлі [1].

Сучасні тенденції розвитку світового господарства актуалізують питання активізації регулюючої функції держави та підвищення ефективності використання інструментарію економічної політики [2]. Актуальність посилення регулятивного напрямку державної політики у сфері зовнішньоекономічної діяльності пов'язана з активізацією ролі України в інтеграційних процесах, що у свою чергу обумовлює необхідність вирішення питання гарантування безпечного функціонування національної економіки та розробки стратегічного плану з урахуванням факторів сучасного світового розвитку.

Потужним важелем, за допомогою якого держава може впливати на функціонування економіки в цілому, на макроекономічні показники розвитку країни та на структуру експортно-імпортних відносин, є митна політика. Важливе місце в зовнішньоекономічних відносинах займають різноманітні засоби регулювання зовнішньої торгівлі. Найбільш розповсюдженими серед них є митні тарифи, оптимальність побудови яких спричиняє значний вплив на ефективність регулювання зовнішньоторговельних потоків та визначає напрями підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світових ринках.

Питання митно-тарифної політики в Україні і принципи функціонування митного тарифу як одного з її основних інструментів розглядаються в економічних дослідженнях таких вітчизняних вчених і фахівців митних органів як І. Бережнюк, В. Ващенко, О. Гребельник, Н. Краснікова, В. П'ятницький, О. Савчук, В. Храмов та ін. Разом з тим ще значна частина проблем у цій багатогранній і складній сфері потребує більш детального вивчення, зокрема питання комплексної побудови митного тарифу за умов вступу України до СОТ, у зв'язку з чим питання останніх змін у Митному тарифі України є актуальними і потребують вивчення.

Сучасні тенденції змін ставок імпортного мита у Митному тарифі України нерозривно пов'язані з наближенням національного законодавства до норм і правил системи Генеральної угоди з тарифів і торгівлі Світової організації торгівлі (далі – ГАТТ/СОТ). У липні 2006 р. до Закону України «Про Митний тариф України» від 05.04.01 р. № 2371 – Ш, яким затверджений систематизований згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТЗЕД) перелік ставок імпортного мита, були внесені значні зміни згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законів України» від 07.07.05 р. № 2775 – ІV.

Проаналізувавши останні зміни у Митному тарифі України, можна говорити про суттєві трансформації у політиці тарифного регулювання імпорту товарів, які переміщуються через митний кордон України у напрямі інтеграції у світове господарство.

На сучасному етапі основна тенденція змін у тарифній політиці на товари відповідних груп УКТЗЕД – встановлення адвалерних ставок мита замість специфічних та комбінованих*.

Подібний напрям відповідає сучасній світовій практиці, оскільки уряди більшості країн світу сьогодні віддають перевагу застосуванню саме адвалерних ставок мита, що пов'язано з певними причинами. По-перше, адвалерні ставки мита більш пристосовані до нарахування на дорогі та дешеві товари однієї групи порівняно зі специфічними.

По-друге, при проведенні міжнародних переговорів легше порівнювати рівень адвалерних ставок мита різних тарифів і домовлятися щодо зниження цього рівня.

По-третє, надходження від сплати мита за адвалерними ставками до бюджету підлягають більш точним розрахункам.

Крім того, зазначеним вище законом передбачено значне зниження повних ставок імпортного мита шляхом приведення їх на один рівень з пільговими. У цьому контексті певною мірою згладжується питання визначення країни походження товару, оскільки пільгові ставки мита передбачені на товари з країн або економічних союзів, які користуються в Україні режимом найбільшого сприяння (сьогодні налічується 66 країн, з якими Україна уклала торговельно-економічні угоди з наданням режиму найбільшого сприяння), а повні ставки мита – на товари з країн, яким не передбачені преференції за Єдиним митним тарифом України. Таким чином, зміни до Митного тарифу України, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законів України» від 07.07.05 р. № 2775 – IV, певним чином вирівнюють відмінності у рамках питання походження товарів на рівні їх оподаткування імпортом.

Отже, можна стверджувати, що тенденція сучасних змін ставок імпортного мита значною мірою наближена до положень торговельного режиму регулювання, характерного для країн – членів СОТ, та відповідає напрямам реалізації митно-тарифної політики у рамках переговорного процесу стосовно вступу України до цієї міжнародної організації.

Як засвідчує практика, високі ставки ввізного мита значною мірою сприяють протиправній діяльності з боку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Практично кожна ставка ввізного мита, що перевищує 10–15% митної вартості, робить імпорт неефективним і у разі попиту на цю продукцію сприяє розробці схем ввезення, які не передбачають сплату мита. У зв'язку з цим внесення змін до Митного тарифу України спрямоване на оптимізацію рівня тарифного оподаткування з урахуванням необхідності захисту вітчизняного товаровиробника від іноземної конкуренції.

Враховуючи сучасні тенденції реалізації митно-тарифної політики у напрямі гармонізації та адаптації митного законодавства відповідно до правових норм ГАТТ/СОТ і Євросоюзу, уніфікація ставок імпортного мита була спрямована насамперед на боротьбу з нелегальним імпортом та переорієнтування товаропотоків на легальний обіг.

Слід підкреслити той факт, що повноправне членство України у Світовій організації торгівлі є стратегічним пріоритетом держави, і відповідно вимагає послідовної адаптації національного режиму регулювання торгівлі до світових правил та вимог [3].

Проте, на нашу думку, при проведенні кардинальних змін у рівнях оподаткування митом товарів, що переміщуються через митний кордон України, визначальним чинником мають бути насамперед національні економічні інтереси України з урахуванням рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції, оскільки регулятивним характером Митного

* Адвалерна ставка мита нараховується у відсотках до митної вартості товарів та інших предметів, які обкладаються митом.

Специфічна ставка мита нараховується у встановленому грошовому розмірі на одиницю товарів та інших предметів, які обкладаються митом.

Комбінована ставка мита поєднує ці види митного обкладення.

тарифу передбачається можливість застосування зваженого протекціонізму до відповідних груп товарів національного ринку.

Нині митні тарифи продовжують відігравати важливе значення як інструменту захисту окремих секторів економіки, що пов'язано з економічною роллю мита, яке, впливаючи на ціну товару та відмежовуючи національний ринок від світового, позначається на темпах розвитку і нормах прибутку в окремих галузях економіки, нівелюючи тим самим різницю між глобальними та національними умовами виробництва.

Але для того, щоб був досягнутий баланс у рівнях оподаткування товарів імпортом, необхідно здійснювати у напрямі митно-тарифного регулювання експертний аналіз ситуації на вітчизняному ринку з розробленням науково обґрунтованих висновків і пропозицій щодо реалізації державної політики у цій сфері з урахуванням забезпечення національних економічних інтересів України.

При цьому значної актуальності набуває проведення наукових досліджень у галузі митно-тарифного регулювання на базі передового досвіду міжнародної митної практики та моніторингу системи показників, що відображають загальний стан тарифного регулювання імпорту в Україні, враховуючи той аспект, що важливим напрямом створення сприятливих умов взаємодії держави зі світовим співтовариством є прийняття обґрунтованої імпортової стратегії за рахунок диверсифікованої митно-тарифної політики.

Література

1. Демиденко Л.М. Мито і митна політика в умовах глобалізації //Фінанси України. – 2004. – № 1.
2. Максимова М. Проблемы стабильности мировой экономики //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 9.
3. Коляда С., Кравець Т. Митна політика та національна безпека: взаємовплив та взаємозалежність //Вісник Академії митної служби України. – 2002. – № 3.

Ткачук О.В.,

аспірантка кафедри маркетингу

Київського національного економічного університету

Банківський маркетинг в Україні: проблеми та перспективи розвитку

В статье анализируется развитие банковского маркетинга в Украине, определены основные проблемы применения маркетинга в украинских банках, предложен ряд маркетинговых мероприятий для повышения эффективности банковской системы.

The given article analyses the development of a bank marketing in Ukraine. There have also been defined main problems of marketing use in Ukraine's banks, as well as offered some marketing measures summoned to increase the bank system efficiency.

Ключові слова: банківський маркетинг, маркетингова стратегія, комерційні банки, реклама, кредитні ставки, галузева специфікація.

Сьогодні фінансові послуги потрапляють під вплив ринку і споживачів, тому зростає важливість маркетингу з його акцентом на вивчення та сегментацію ринку, просування продуктів на ринок і обслуговування споживачів. Маркетинг стає одним з найважливіших стратегічних факторів успіху в банківській справі спільно із загальним управлінням, фінансами і технологією. Тому метою нашого дослідження є проаналізувати вплив маркетингу на рівень розвитку комерційних банків та запропонувати шляхи вдосконалення банківської діяльності завдяки маркетинговим заходам.

Завданням дослідження є:

- прослідкувати еволюцію розвитку банківського маркетингу;

- виявити проблеми розвитку банківської системи, пов'язані з неефективним впровадженням маркетингових заходів;
- дійти висновків щодо сучасного рівня розвитку банківського маркетингу;
- запропонувати кілька маркетингових заходів, які допоможуть зробити ефективнішою банківську діяльність та вийти на вищий рівень розвитку комерційних банків завдяки правильно поставленій маркетинговій стратегії.

На нашу думку, питанню розвитку банківського маркетингу в Україні присвячено чимало праць. На велику увагу заслуговує праця І.В. Новикової [1, с. 63], в якій розглядаються питання концепцій банківського маркетингу, поняття банківського продукту в маркетинговому контексті, запропонована маркетингова інформаційна система, що дозволяє підвищити ефективність роботи банку [1, с. 63]. Але у ній не запропоновано жодних маркетингових заходів для поліпшення збуту банківських продуктів, не визначені перспективи розвитку банківського маркетингу.

Н. Ахмедов, С. Рубцов у праці «Оцінка стратегічних рішень в банку» розглядають банк як установу, основною стратегічною задачею якої є підвищення іміджу і як результат збільшення клієнтської бази [2, с. 46]. Розвиток комплексу маркетингу як запорука успішного розвитку банку не розглядається пріоритетною стратегією банківської діяльності.

Для того, щоб виявити реальну ситуацію банківського маркетингу в Україні слід розглянути еволюцію його розвитку. Комерційні банки почали створюватися в 1993–1994 рр., і на початок 1999 р. їх уже було більше 100. Особливість нової банківської системи полягає у тому, що вона представлена в основному комерційними банками, причому велику частину їх становили дрібні банки зі статутним капіталом менше 1 млн. грн.

Становлення банківського маркетингу в Україні тільки починається, оскільки комерційні банки як елемент ринку виникли ще до його реального створення. Тому в перші роки свого функціонування для більшості комерційних банків поняття банківського маркетингу як такого по суті відсутнє. Це пов'язане насамперед з тим, що відсутня ринкова кон'юнктура у загальноприйнятому розумінні, банки не були укомплектовані професійними кадрами, недостатньо упроваджувався зарубіжний досвід, основне накопичення і розподіл депозитно-кредитних ресурсів відбувалося Нацбанком, Ощадним банком на початку перебудови.

Реально ж про банківський маркетинг можна говорити лише з 2000 р. У цей період банківський маркетинг став «реальною об'єктивністю» і поступово почав використовуватися українськими комерційними банками. Особливістю маркетингу в нашій країні стало використання зарубіжного досвіду, спрямованого на розширення депозитних внесків шляхом залучення заощаджень юридичних і фізичних осіб.

Проте практика засвідчила, що українська модель банківського маркетингу поки що є досить примітивною, оскільки не пов'язана з серйозним і глибоким вивченням ринку по залученню грошових коштів у банки. По-перше, головним елементом маркетингу впродовж останніх років є в основному маніпулювання процентною ставкою по депозитах. Кожен банк прагне запропонувати якомога вищу депозитну ставку. Іншою об'єктивною причиною такого маркетингу є політика лібералізації цін, що поступово переросла на гіперінфляційну спіраль.

Що стосується видачі кредитних ресурсів, то тут банківський маркетинг звівся виключно до вкладень у посередницькі операції. Єдина спрямованість маркетингового ринку по кредитних вкладеннях – прагнення швидкого повернення грошей з високим відсотком. Як правило, банки не застосовували загальноприйняті світові методи маркетингу, пов'язані з оцінкою і аналізом економічної діяльності підприємств, аналізом його балансу, ділових зв'язків, платоспроможності, якості товарів, що випускаються, ступеня конкуренції, реклами.

Головною рисою маркетингової стратегії українських банків, починаючи з 1999 р., коли реально почався перехід до ринку, стала нав'язлива реклама про виплату високих відсотків по внесках в ЗМІ. Вона надавала масову дію на великі верстви населення. При цьому в рекламі, здійснюваній банками, не надавалася інформація про свій фінансовий стан, а самі банки

пропонували досить традиційний набір банківських послуг у вигляді гривневих і валютних внесків з 3, 6, 12-місячною виплатою відсотків по внесках.

У той самий час, як вказує банківська практика в Україні, вже в 1998 р. стало очевидним, що багато банків не тільки не можуть виплатити відсотки обіцяних розмірів, а й взагалі не кредитоспроможні. Використовуючи метод піраміди і зібравши значні кошти, банки ігнорували маркетингову стратегію при вкладеннях і акцентували увагу головним чином на міжбанківських коротких кредитах у різні сфери економіки і на валютних операціях. Ставка на ці операції привела до значного неповернення кредитів. Тому багато банків у 1998–1999 рр. опинилися в серйозній ліквідній ситуації і не змогли виплатити відсотки по внесках, а у ряді випадків – і дивіденди по акціях. У зв'язку з цим виникли проблемні, або кризові, банки, які виявилися або на межі банкрутства, або на рівні відгуку ліцензії з боку НБУ.

У результаті неефективної маркетингової стратегії як по основних, так і по активних операціях, виявився неефективним і банківський менеджмент, що призвело зрештою до значних збоїв у 2000–2001 рр. Національний банк змушений посилити контроль за діяльністю комерційних банків шляхом доведення збільшення статутного фонду, збільшенням норм обов'язкових резервів і введенням валютного коридору з метою обмеження валютних спекуляцій. Такими вимушеними заходами НБУ здійснив істотний вплив на коригування як управлінської, так і маркетингової політики комерційних банків.

Ці заходи, особливо валютний коридор, примусили багато банків докорінно переглянути стиль своєї діяльності у сфері менеджменту: нарощувати власний капітал, підвищувати надійність, рентабельність, розширювати обслуговування клієнтів з урахуванням помилок минулого, зміцнювати технологічну та кадрову бази.

Банківська система наступних п'ять років формувалася досить повільними темпами. У цей час виконавча влада не займалася якістю засновників, компетентністю керівників і персоналу банків. Тому разом з професійними банками з'явилися некомпетентні банки й інші фінансові інститути з нереальними статутними фондами, ризикованими операціями і неприборканою рекламою на телебаченні. Ці установи реальний маркетинг підміняли різного роду зловживаннями, що викликало зміни у банківській системі. З ринку почали зникати банки, які не змогли проводити реальну та кваліфіковану позикову політику.

Разом з цим існують також об'єктивні причини, які не дозволяють застосовувати ефективну систему маркетингу в українських банках. Так, розширення активних операцій по лінії інвестицій в економіку стримує великий ризик неповернення позик. Хоча банки активно працюють на фондових ринках, вони не можуть вправитися з таким напливом акцій, муніципальних і державних цінних паперів. Це пов'язане з тим, що фондові біржі продовжують виконувати роль і первинних, і вторинних ринків одночасно [3, с. 19.]

Сьогодні банківський маркетинг набуває широкого розповсюдження. Але, можна стверджувати, що передумови для розвитку були набагато раніше, адже маркетинг є інструментом інтенсивного розвитку, а банки довгий час мали можливість розвиватися екстенсивно за рахунок освоєння нових послуг та розширення наявності у регіонах. Крім того, рівень розвитку українських банків, які поки що не є повною мірою процесно-орієнтованими організаціями, не відповідає вимогам сучасного ринкового інституту, який спроможний ефективно проводити конкурентну боротьбу з використанням маркетингових технологій.

Втримання розвитку банківського маркетингу в Україні багато у чому обумовлено кадровим дефіцитом. Спеціалістів з цього профіля не готують вузи, а практиків, які стали професіоналами, що навчилися на власних помилках, поки що мало. Існують великі відмінності FMCG – ринків від ринків високотехнологічних послуг, до яких відноситься банківський ринок, через що спеціалісти з торгових та виробничих компаній рідко приживаються в банках, а крім того, спеціаліст з банківського маркетингу повинен однаково добре володіти маркетинговими та фінансовими технологіями.

Сучасний український банк реалізує стратегію формування конкурентних переваг одного з трьох типів: стратегія домінування по витратах, стратегія розширення асортименту послуг та стратегія фокусування на однорідній і обмеженій групі клієнтів (ринковій ніші). Найрідша поки що стратегія галузевої спеціалізації, що відноситься до третього типу стратегій, є найбільш складною, оскільки потребує вивчення не лише фінансових проблем клієнтів, а й проблем з організацією комерційної та виробничої діяльності, а також вивчення ефективності галузевих ЗМІ.

Контроль якості клієнтського обслуговування став популярним у банків у зв'язку з бурхливим розвитком роздрібних продаж банківських послуг малому бізнесу та приватним особам. Велика корпоративна клієнтура має прямі відносини з керівництвом банку та індивідуальні умови обслуговування. Дрібні клієнти задовольняються типовими банківськими продуктами, до них застосовуються поточні технології обслуговування і не робляться знижки при призначенні тарифів. Незважаючи на те, що основні параметри послуг та тарифи у різних банках розрізняються все менше, визначальним фактором для невеликого клієнта при виборі банку стає якість обслуговування.

Банківський маркетинг – це широке поняття, що охоплює, окрім оцінки якості клієнтського обслуговування і створення спеціальних галузевих пропозицій, ще розробку нових банківських продуктів, конкурентну розвідку, управління банківською рекламою та PR, розвиток бренду, управління CRM-системою, call-center, веб-сайтом і тарифними планами та ін. Маркетингова діяльність у банку неможлива без розуміння основних тенденцій розвитку банківської системи, принципів побудови сучасного процесно орієнтованого банку і організації клієнтської служби.

Основи банківського маркетингу необхідно знати керівництву банків, оскільки правильна організація маркетингової діяльності повинна бути першим кроком при реорганізації банку з метою підвищення його ефективності.

Для подальшого ефективного розвитку банківського маркетингу слід звернути увагу на всі аспекти діяльності самого банку, але насамперед на його галузеву спеціалізацію. Для кожної пріоритетної для банку галузі повинна бути підготовлена спеціальна пропозиція, що включає послуги, які отримали найбільший розвиток у банку. Завдяки спеціальній пропозиції послуга починає сама себе продавати. Вже відпала необхідність у посереднику в особі співробітника клієнтської служби банку, який співставляє послуги банку з потребами клієнта. Спеціальна пропозиція складається таким чином, щоб клієнт банку сам зміг відповісти на питання, що його цікавлять. Спеціальна пропозиція спрямована на певного співробітника компанії – клієнта. Це може бути не лише фінансовий директор, а й, наприклад, комерційний директор або директор з логістики. Комерційний директор здебільшого є суспільним працівником, а тому більш досяжний для клієнтської служби, ніж фінансовий директор.

Розробка галузевої стратегії банку не обмежується тільки створенням спеціальних пропозицій, а є окремим комплексом заходів:

- вибір пріоритетних для банку галузей;
- дослідження практики організації продажу, що склалася у вибраній галузі;
- розробка фінансових інструментів, стимулюючих продажі компаній вибраної галузі;
- формування спеціальної пропозиції (адаптація розроблених фінансових інструментів до послуг банку);
- оцінка готовності банку підтримувати спеціальну пропозицію, розробка плану внутрішніх перетворень і укомплектовування банку необхідними для галузевої експансії ресурсами;
- створення презентаційних матеріалів;
- формування карти ринку для пріоритетної галузі;
- виявлення галузевих комунікацій, планування галузевої реклами;
- підбір клієнтського менеджера, що володіє знаннями галузевої специфіки, досвідом продаж і банківським досвідом;

- навчання співробітників банку галузевій специфіці і сценаріям продажів спеціальної пропозиції.

Галузева стратегія дозволяє формувати вимоги до послуг банку, виходячи не з фінансових проблем його клієнтів, а з проблем, стримуючих розширення їх бізнесу. Сучасні банківські послуги, насамперед кредитні продукти (факторинг і лізинг), стають для клієнта банку одним з інструментів продаж. Напрошується висновок про те, що банківський продукт, який входить до складу спеціальної пропозиції, повинен бути цікавий не лише клієнту банку, а клієнту клієнта. Такий підхід докорінно змінює традиційне уявлення про маркетинг і презентації фінансових продуктів [4, с. 181].

Рівень глибини банківського маркетингу визначається кількістю ланок, аналізованих банком для планування ланцюга послуг, у ланцюзі утворення вартості, учасником якої є його клієнти. Якщо банк аналізує тільки діяльність своїх клієнтів, то це маркетинг першого рівня, або поверховий маркетинг. У випадку, якщо об'єктом розгляду банку є клієнти клієнтів банку, то це маркетинг другого рівня. Саме до такого маркетингу повинен прагнути кожен банк.

Отже, банківський маркетинг можна визначити як пошук найвигідніших (існуючих і майбутніх) ринків банківських продуктів з урахуванням реальних потреб клієнтури. Цим процесом передбачається чітка постановка цілей банку, формування шляхів і способів їх досягнення, а також розробка конкретних заходів для реалізації планів.

Маркетинг здійснює істотний вплив на розвиток банків через застосування основних методів, пов'язаних з ефективністю їх діяльності. Це стосується і досконало розробленої маркетингової стратегії, і вдало підбраного маркетингового інструментарію, і контролю якості обслуговування, і розробки нових банківських продуктів.

Існує дуже тісний зв'язок між розвитком банківського маркетингу та розвитком банківської системи. Серед основних проблем розвитку банківської системи, пов'язаних з недосконалим розвитком маркетингу, можна виділити неплатоспроможність через ігнорування маркетингової стратегії та нерозвинутий банківський менеджмент у результаті неефективної маркетингової стратегії. А основними причинами втримання розвитку банківського маркетингу є:

- неможливість банків вправитися з великим напливом цінних паперів;
- недостатня процесна орієнтованість банків та кадровий дефіцит. І лише у випадку поєднання зусиль для одночасного вирішення наведених проблем можна досягти результату і підвищити ефективність банківської діяльності.

В Україні банківська маркетингова стратегія і політика будувалися без головного елементу – ретельного вивчення ринку і розбиття його шляхом сегментації на цільові однорідні ринки по клієнтах. У результаті банки працювали із загальною масою клієнтури, і, нав'язуючи їм послуги, вони виходили з реальних потреб своїх клієнтів.

Проте, спираючись останнім часом на зарубіжний досвід і на свої, вже зроблені помилки, українські банки активно застосовують всі методи маркетингу, орієнтуються не тільки на розширення кола вкладників, а й на постійне поліпшення якості їх обслуговування.

Реальний банківський маркетинг може розвиватися в Україні, якщо банки перш за все враховуватимуть загальноприйняті методи маркетингу, пов'язані з кредитними вкладеннями у промисловість та інші сфери економіки. Це засвідчує практика іноземних банків, у яких за рахунок вкладення в промислові, оброблювальні, будівельні й інші підприємства, а також у цінні папери зріс прибуток. Також для досягнення більш ефективного розвитку банківської діяльності слід охопити весь комплекс маркетингу у галузевій спеціалізації, тобто створити спеціальну пропозицію, що міститиме найрозвинутіші послуги та розробити комплекс маркетингових заходів від вибору пріоритетних для банку галузей до навчання співробітників банку галузевій специфіці і сценаріям продажів спеціальної пропозиції. Це дозволить поліпшити роботу банку, підвищити її ефективність та вийти на більш високий рівень розвитку банківської сфери.

Література

1. Новикова І.В. Банківський маркетинг і його роль у розвитку ринкової економіки України //Українська академія зовнішньої торгівлі. – К., 1999. – 63 с.
2. Ахмедов Н., Рубцов С. Оцінка стратегічних рішень в банку // Маркетинг. – 1996. – №1. – С. 46–54.
3. Маркова В.Д. Маркетинг услуг. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 127 с.
4. Уткин Э.А. Банковский маркетинг. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 300 с.

Шолудченко С.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Якість кадрового потенціалу як складова конкурентної переваги підприємства

В статье рассматриваются вопросы повышения качества кадрового потенциала персонала предприятий. Акцентируется внимание на подходах, связанных с их общей корпоративной культурой.

The present article deals with the problem of increasing the quality of staff potential within enterprises. A special attention is paid to the methods related to the enterprises' general corporate culture.

Ключові слова: кадровий потенціал, конкурентна перевага, економічна діяльність, стимулювання персоналу, удосконалення менеджменту організації

...Твой ПЕРСОНАЛ – твоя основа

В его поддержке твой успех.

Сумей вовлечь в работу всех.

И побеждай на рынках снова...

Петро Калита,

Президент Української асоціації якості

Активізація економічної діяльності українських підприємств як на вітчизняних ринках, так і на ринках ближнього та дальнього зарубіжжя, ставить складні завдання перед вітчизняним бізнесом, щодо пошуку шляхів підвищення конкурентоспроможності наших підприємств. Одним із таких шляхів, на нашу думку, є підвищення якості кадрового потенціалу персоналу підприємств. Сьогодні щодо управління кадрами підприємств використовується кілька підходів, пов'язаних із загальною корпоративною культурою того чи іншого підприємства.

Дуже багато підприємств, особливо малого та середнього бізнесу, розглядають персонал як змінний ресурс, який за певних умов можна замінити на інший. Однією з таких умов є небажання платити реальну заробітну плату персоналу. В цьому випадку менеджери організації переконують співробітників у необхідності «затягнути ремені» через необхідність інвестувати фінансові ресурси у переоснащення виробництва, через відсутність коштів, оскільки замовники не розраховувались тощо. Після кількох місяців таких обіцянок персонал починає звільнятися із підприємства, так і не отримавши обіцяної заробітної плати. Така ситуація спостерігається у малих та середніх будівельних організаціях, які наймають дешеву робочу силу із депресивних регіонів України, де плінність кадрів коливається в межах 30–70%.

Інший підхід полягає у «виращуванні» персоналу через виховання у нього потреби в отриманні нових знань, навичок та вмінь, а також бажання працювати творчо і ініціативно. В таких організаціях активно проводиться як внутрішнє, так і зовнішнє навчання персоналу по всіх ієрархічних щаблях та структурних підрозділах. Обов'язковою умовою такого навчання є оцінка якості навчання слухачами навчальних курсів, тобто відбувається зворотній зв'язок між викладачами, тренерами і наставниками, з одного боку, та персоналом, – з іншого. Це дозволяє удосконалювати навчальні програми та курси відповідно до зміни аудиторії, політики та стратегії

підприємства. Головною метою такого підходу є стимулювання творчого, ініціативного та інноваційного мислення персоналу [3].

На нашу думку, останньому підходу найбільш повно відповідає система менеджменту якості на основі Європейської моделі досконалості (надалі – Моделі) (рис.1) та Загального управління якості (TQM) [2].

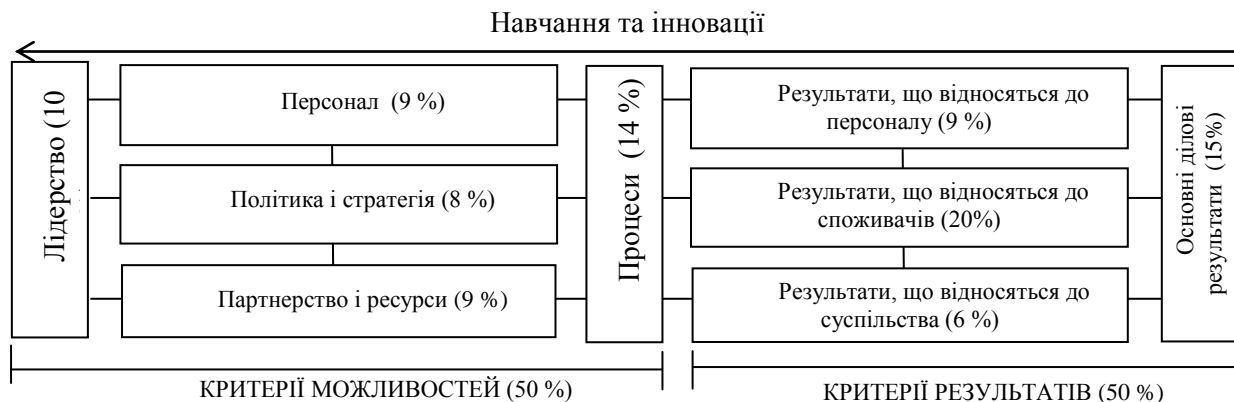

Рис. 1. Модель досконалості Європейського фонду управління якістю (EFQM) [1].

На думку керівників підприємств, які впроваджують Модель та принципи TQM, однією із головних проблем менеджменту є невідповідний та немотивований персонал. Виходячи з цього, нам важливо розглянути ті можливості Моделі, які стосуються насамперед персоналу. Так, третій критерій Моделі присвячений розкриттю можливостей безпосередньо персоналу. До основних підкритеріїв відносять такі:

- Планування, управління й удосконалювання людських ресурсів.
- Визначення, розвиток і постійне підвищення знань і компетенції персоналу.
- Залучення персоналу в процеси удосконалення і надання йому повноважень.
- Ведення діалогу між підприємством і персоналом.
- Заохочення і визнання персоналу, турбота про нього.

Аналізуючи зміст та призначення підкритеріїв, слід зазначити, що повний потенціал персоналу реалізується через спільний набір цінностей, створення культури довіри та надання людям повноважень. Працівники розглядаються не як пасивні виконавці розпоряджень та інструкцій, а як творча сила, яка активно впливає на роботу організації. Основні зміни в діяльності організації узгоджуються із зацікавленими співробітниками. Організація розділяє зі своїми працівниками відповідальність за результати своєї роботи, якість продукції, за економічний стан. Надання працівникам широких повноважень ґрунтується на довірі до них, на відмові від тотального контролю. Розширення повноважень підкріплюється розгалуженою системою постійного навчання та інформування працівників. Система стимулювання персоналу, як морального, так і матеріального, спрямована не тільки на виконання планів, а й на активну участь у процесах удосконалення [1].

Якщо розглядати перелічені вище підкритерії Моделі щодо залучення персоналу до процесів удосконалення менеджменту організації, то можна дійти висновку про недостатнє застосування цієї методики українськими підприємствами. Сьогодні близько 300 підприємств використовують методологію Моделі досконалості. Серед таких підприємств можна назвати переможців та лауреатів Українського національного конкурсу якості. Це такі підприємства як: АТ «Львівська кондитерська фабрика «Світоч», Державний міжнародний аеропорт «Бориспіль», ТОВ «Немирівський лікеро-горілчаний завод», ЗАТ «Оболонь», ВАТ «Фармак», ТОВ «Сандора», фірма «Союз-Віктан Лтд» та десятки інших підприємств.

Стосовно застосування методології TQM як при побудові системи якості, так і відносно підвищення якості самого персоналу, то слід зупинитись на основних принципах, що використовуються вітчизняними підприємствами. Ці принципи полягають у наступному:

- Орієнтація на результат.
- Концентрація уваги на споживачах.
- Лідерство і відповідність цілям.
- Управління, що базується на фактах.
- Розвиток персоналу і його залучення до удосконалення.
- Постійне навчання інновації й удосконалення.
- Розвиток партнерства.
- Відповідальність перед суспільством.

При реалізації можливостей Моделі та методології TQM, у підвищенні якості персоналу, слід зазначити основні переваги від їхнього впровадження в систему управління підприємством. По-перше: це можливості стосовно лідерів підприємства та загальної корпоративної культури. По-друге: це можливості стосовно активізації і розвитку ініціативності всього персоналу. Чому лідери підприємства та їхні можливості виділяються в окрему категорію? Тому, що сучасне підприємницьке середовище формується через активізацію лідерів та їхніх лідерських якостей, на підприємстві значно зростає роль лідерів у реалізації сучасних методик менеджменту та маркетингу. Не останню роль відіграє і той факт, що мотивація лідерів та їхні цілі самореалізації значно відрізняється від мотивації та цілей решти персоналу організації. Лідери як головні носії корпоративної культури задають швидкість та масштаб тих процесів, що пов'язані із оволодінням новими знаннями, тренінговими технологіями, навичками командної та колективної роботи, ініціативності та творчості всього персоналу підприємства.

Сучасні методики менеджменту ставлять за мету максимально використовувати кадровий потенціал всього персоналу при розробці і формуванні місії, політики та стратегії розвитку підприємства. Через такі процедури співробітники відчують свою причетність до управління організацією та мають моральну та матеріальну мотивацію своєї діяльності. Крім того, через активізацію творчості та ініціативності персоналу, шляхом зворотного зв'язку, можливо виявити потребу персоналу в кар'єрному рості та бажанні отримувати нові знання і освіту.

Наголошуючи на якості потенціалу персоналу, слід окреслити і його творчий потенціал, який полягає у можливості та спроможності співробітників організації створювати інновації та нові знання. При цьому слід наголосити, що лише талановиті організації, з точки зору менеджменту, активно створюють нові знання, які, у свою чергу, дозволяють збільшити конкурентні переваги підприємства через оновлення асортименту та технології (у тому числі організаційні та управлінські технології). Такий підхід дозволяє реалізовувати піонерські стратегії розвитку підприємства. Прикладом по впровадженню нових методик менеджменту можуть бути багато українських підприємств, які беруть участь у конкурсі менеджменту якості по Моделі EFQM. У цій статті ми зупинимось на аналізі процесів та підходів, що впливають на якість персоналу Новоукраїнського комбінату хлібопродуктів. Дане підприємство функціонує понад 100 років і нараховує 620 осіб, персоналу. Головний напрям діяльності – це приймання, зберігання та переробка зерна від товаровиробників з Кіровоградської області. Основні виробничі показники підприємства подані на рис. 2.

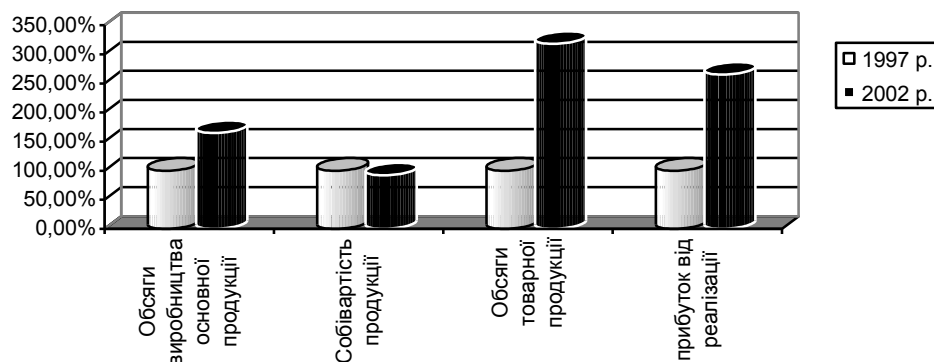

Рис. 2. Динаміка виробничих показників Новоукраїнського комбінату хлібопродуктів

Основні види продукції комбінату:

- вівсяні пластівці;
- пшеничні пластівці;
- суміш пластівців;
- мюслі;
- комбікормові суміші.

Головними конкурентами підприємства на вітчизняному ринку є іноземні компанії, які виробляють різноманітні пластівців та мюслі. Серед конкурентів виділяються такі компанії як «Бістров», «Nestle». Вищий менеджмент підприємства з середини 90-х років почав здійснювати пошук можливих шляхів протидії конкурентам. Один із таких напрямів полягав у пошуку внутрішніх можливостей підвищення конкурентоспроможності підприємства, у тому числі й за рахунок залучення персоналу до вироблення пропозицій щодо політики, місії та стратегії підприємства. Все це обумовило зміну управлінських підходів щодо розуміння ролі та призначення персоналу підприємства.

Активно розробляти кадрову політику і формувати вимоги до якості кадрового потенціалу персоналу підприємство почало 1998–1999 рр., у зв'язку з чим було прийнято рішення про навчання лідерів підприємства сучасним методам активізації потенціалу співробітників підприємства. У 2002 р. всі лідери пройшли програму зовнішнього навчання з вимог стандартів серії ISO (35 год.) із проведенням атестації, також вищий менеджмент організації здійснив чотириденне навчання з принципів TQM, логіки RADAR, розуміння Моделі EFQM.

У 2002 р. на підприємстві створено 10 функціональних груп чисельністю до 10–15 осіб кожна. Головною метою такого створення є вироблення пропозицій до підвищення ефективності підходів по кожному із критеріїв Моделі. Обов'язковою вимогою діяльності функціональних груп є включення до її складу працівників відділу стандартизації. Крім того, члени функціональної групи, як правило, входять і до суміжних груп. Таким чином відбувається обмін знаннями та горизонтальний зв'язок між функціональними групами. Крім того, на підприємстві почали активно діяти ініціативні групи із вдосконалень, яких у 2002 р. нараховувалось 22 одиниці. Така форма залучення персоналу до ініціативної та творчої діяльності дозволила отримати економічний ефект у 2002 р. у розмірі 97700 грн. при плані – 60 тис. грн. Збільшення надходжень від раціоналізаторської діяльності вказує на те, що персонал сприйняв запропоновані підходи до активізації творчої діяльності і починає її підтримувати. Хоч говорити про значну активність раціоналізаторської роботи поки що недоцільно, враховуючи те, що на підприємстві працює 620 осіб. Але початкову інертність персоналу на даному підприємстві все ж таки подолано і є надія на поступове зростання інтересу до творчої діяльності.

Лідери підприємства використовують як моральні, так і матеріальні стимули заохочення творчої діяльності. Так, у 2002 р. порівняно з 1997 р. винагорода за рацпропозиції безпосередню робітникам зросла у 3,9 раза порівняно із 2,9 раза іншим категоріям персоналу. Діяльність Новоукраїнського комбінату хлібопродуктів по підвищенню якості кадрового персоналу за рахунок заохочення та розвитку його творчості та ініціативності показано у табл. 1.

Таблиця 1

Показники із заохочення і стимулювання персоналу Новоукраїнським комбінатом хлібопродуктів *

Показник	Одиниця виміру	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.		2001 р.		2002 р.		2002 до 1997 р. (%)
					План	Факт	План	Факт	План	Факт	
Кількість впроваджених пропозицій	штук	8	7	н/д	7	7	10	12	12	13	162
Кількість раціоналізаторів, які подали пропозиції	особи	13	14	н/д	14	12	10	17	15	24	184
У тому числі робітників	особи	3	2	н/д	3	4	4	4	6	10	333
Економічний ефект від впровадження	тис. грн.	41.0	76.4	н/д	45	51.5	45	47.2	60	97.7	238
Сума винагород за подані рацпропозиції	тис. грн.	4.8	7.7	н/д	4.0	5.1	5.0	4.7	12.0	14.3	297
У тому числі робітникам	тис. грн.	0.7	0.6	н/д	1.5	1.6	1.5	1.3	1.8	2.7	385
Кількість робочих, ініціативних груп з вдосконалень	одиниці	3	3	н/д	-	4	-	3	15	22	733
Кількість працівників, нагороджених за творчість і виконання особливих робіт	осіб	н/д	н/д	н/д	10	10	15	15	20	29	-

* Розраховано за матеріалами, поданими Новоукраїнським комбінатом хлібопродуктів на всеукраїнський конкурс якості

Вивчаючи досвід Новоукраїнського комбінату хлібопродуктів щодо впровадження механізмів підвищення якості кадрового потенціалу за рахунок стимулювання його творчості та ініціативності, доцільно виділити кілька основних результатів:

- по-перше, лідерам підприємства певною мірою вдалося перебороти традиційний консерватизм та інертність персоналу щодо його залучення до процесів творчої діяльності (кількість раціоналізаторів у 2002 р. зросла на 84% порівняно з 1997 р., значно зросла і кількість робочих, ініціативних груп з удосконалень – з трьох у 1997 р. до 22 у 2002 р.);
- по-друге, незважаючи на позитивні зрушення в активності персоналу, все ж значна його частина ще не задіяна у процесах по удоскоhlenню діяльності підприємства. Так, у 2002 р. лише 3,9% персоналу здійснювали раціоналізаторську діяльність, а кількість самих рацпропозицій у цьому році – лише на 5 штук перевищувала показники 1997 р.;
- по-третє, можливо найголовніше, підприємство оволоділо методикою самооцінки своєї діяльності на основі Моделі EFQM, має кваліфікованих внутрішніх аудиторів із самооцінки і впроваджену та адаптовану до підприємства систему менеджменту якості на основі Моделі ділової досконалості EFQM.

Зважаючи на практику впровадження Моделі EFQM як у Європі, так і в Україні, можна дійти висновку, що Новоукраїнський комбінат хлібопродуктів отримав відчутні переваги в управлінні ресурсами, технологіями, взаємодією із зацікавленими сторонами і, що особливо важливо, в управлінні персоналом. Сьогодні саме персонал та його знання і вміння дозволяє сформувати конкурентні переваги підприємства як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що однією із головних задач українських менеджерів є формування і розвиток системи навчання і перепідготовки персоналу, обміну кращим досвідом, мотивації та стимулювання персоналу щодо реалізації його творчого потенціалу на користь організації.

Література

1. Кращі підприємства України 2003 р.: Альбом. – К.: УАЯ, МЦ «Прирост», 2004. – 96 с.
2. Шаповал М.І. Менеджмент якості: Підруч. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 475 с.
3. Комплексна система оцінювання і визнання рівнів досконалості підприємств і організацій України //Світ якості України. – 2004. – № 2. – С. 7–9.

Юшин С.О.,

*докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту
Київського національного торговельно-економічного університету*

Взаємні трансформації управлінської та наукової діяльності

В статті розглядається теоретична сутність процесу трансформації управлінської діяльності в діяльність наукову як відображення редукції праці в діапазоні переходу від натурального господарства к Економике Знаний.

The present article considers the theoretical essence of administrative activity transformation into scientific one. The mentioned above process is regarded as a reflection of labour reduction under the transition from natural economy to the Economy of Knowledge.

Ключові слова: редукція, наука, управління, діяльність, праця.

Становлення науки управління здійснюється протягом кількох тисячоліть, паралельно із становленням держави як системи забезпечення людського розвитку, і за цей період був напрацьований потужний теоретико-практичний інструментарій керування конкретними виробничими і соціальними процесами. На це звертав увагу ще Аристотель, який наголошував:

- все існуюче не бажає бути погано керованим;
- наука про державу – політика – є найголовнішою наукою, яка головним чином управляє і користується іншими науками як засобами, визначає, які науки потрібні у державі, які з них і у якому обсязі повинен вивчати кожний [1; 2].

Сьогодні наука управління в Україні формується під впливом нового для неї напрямку «менеджмент», який віддзеркалює набутий на останніх 100 років досвід переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Звичайно, такий погляд на «менеджмент» дещо відрізняється від запропонованого його теоретиками родоводу аж від шумерів (5000 р. до н.е.). Але ж жодна система з середини не може бути пізнана. І віддаючи належне наявним досягненням «менеджменту» як науки, професії та дисципліни, все ж таки зв'язок його онтогенезу (власне менеджмент) з філогенезом – управлінський континуум [3] – слід сприймати критично і осмислено.

Уважність і пильність при споживанні будь-яких знань взагалі не завадить. Чомусь же у самих США їх практики використовують лише до 1% пропозицій та рекомендацій, які продукуються теоретиками менеджменту [4]. Можливо, це тому, що накопичення його знань здійснюється сьогодні у незручній для практиків формі, де переважає орієнтованість на вчених, аналіз існуючого стану справ замість надання принципів побудови ефективної організації, відсутність синтезу тощо [5]. А, може, плутанина у теоріях менеджменту обумовлена саме відсутністю сформульованого фундаментального постулату стосовно того, як взагалі управляти [6]. Що ж, важко сподіватись на те, що за якихось там 100 років будь-яка наука сама по собі створить власний фундамент. Тим більше що всім наукам, за А. Ейнштейном, притаманний розвиток поза логічними основами, які виникають значно пізніше.

Певне узагальнення проблемності стану менеджменту у США зробив відомий теоретик Пітер Ф. Друкер [7], за твердженнями якого головною причиною існуючих дисциплінарних негараздів є помилковість наукових уявлень про існування єдиного правильного типу організації виробничих структур. І виходом із такого становища він вбачає саме в істотному підвищенні продуктивності робітників розумової праці.

Отже, при формуванні вітчизняного менеджменту слід, насамперед, звертати увагу не стільки на метричні, скільки на логічні аспекти дисциплінарної інформації. Важливо зрозуміти Дж.М. Кейнса, чому, приймаючи рішення, підприємці найчастіше керуються не перейманням точністю розрахунків, а переважно власними «тваринними інстинктами» [8]? І чому той же П. Самуельсон попереджає, що немає магічних засобів передбачення повороту у економічній активності [9]? І чому ж Герберт А. Саймон виділяє саме інтуїцію у прийнятті управлінських рішень [10]?

Безперечно, висловлювання трьох вказаних вище Нобелівських лауреатів по суті збігаються у тому, що наявних формально-логічних інструментів менеджменту недостатньо для прийняття повністю обґрунтованих управлінських рішень. Тут ще слід спиратись на професійний досвід, інтуїцію тощо. І тільки у такому їх симбіозі може бути досягнуто справжнє наближення прийнятих рішень до стану оптимальності. Крім того, варто ще брати до уваги й ті проблеми менеджменту, які виникають через неадекватність перекладів відповідних науково-практичних фахових праць.

Зважимо на слушну думку Герберта А. Саймона, згідно з якою більшість існуючих проблем менеджменту викликана тим, що певні моменти, за відсутності адекватних лінгвістичних та концептуальних засобів для реалістичного опису організації, постулюються як «принципи управління», хоча насправді вони є лише описовими критеріями для діагностування деяких ситуацій. А тому будь-яка наука перед початком опрацювання принципів повинна розробити систему понять.

З точки зору Гегеля, праця – це абстрактне у своєму русі, де будь-яка загальність є співвідношенням цілеспрямованої діяльності і засобу [11; 12]. До цього К.Маркс додає свою думку про те, що робоча сила – це лише здатність до праці, яка складається із сукупності двох протилежностей – фізичних і духовних здібностей робітника, з яких, відповідно, і виділяються три основних види праці: 1) реальна – безпосереднє привласнення природного фактора для людських потреб; 2) спільна – асоціація, розподіл праці, застосування науки, машин і сил природи; 3) загальна – будь-яка наукова праця, будь-яке відкриття або будь-який винахід [13; 14; 15; 16].

Загальною ж метою освіти, як вказується Закону України від 23.05.1991 р. № 1060 «Про освіту», є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. А змістом вищої освіти, як це визначається Законом України від 17.01.2002 р., № 2984 «Про вищу освіту», є обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій тощо.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (2000 р.) вбачає у інформаційно-комунікаційних технологіях (ІТ) один з найважливіших факторів, спроможних саме на основі транспарентного і відповідального управління за допомогою використання знань та ідей сформувати Економіку Знань. Тут слід наголосити й на тому, що у Законі України від 04.02.1998 р., № 74/98-ВР «Про Національну програму інформатизації» темп розповсюдження ІТ розглядається у тісному взаємозв'язку з динамікою організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних і виробничих процесів у рамках інформаційного суверенітету держави.

Як це визначено у ст. 13 Хартії економічних прав та обов'язків держав (Резолюція ООН № 3281 від 12.12.1974 р.), кожна держава має право отримувати вигоди від досягнень і розвитку науки і техніки; при цьому розвинуті країни повинні співробітничати з країнами, що розвиваються, у створенні, зміцненні і розвитку їх наукової і технічної інфраструктури, а також у їх діяльності у науково-дослідній і технічній галузях. Проте країни, що розвиваються, як наголошується у Декларації соціального прогресу та розвитку (Резолюція ООН від 11.12.1969 р., № 2542), все ж самі несуть основну відповідальність за власний розвиток, а тому й повинні не

стільки чекати на чиюсь допомогу, скільки усвідомити той внесок, що може зробити наука і техніка.

Класифікатор професій ДК 003-95, затверджений від 27.07.1995 р., згідно з Наказом Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації № 257 «Про затвердження Державного класифікатора України», розташовує ознаки класифікації за: рівнем освіти; спеціалізацією та кваліфікаційним рівнем виконуваних робіт. І розташовує професії у діапазоні між першим рівнем (законодавці, вищі державні службовці, керівники) та останнім дев'ятим рівнем (найпростіші професії).

Одразу зазначимо, що професії, безпосередньо пов'язані з управлінською та науковою діяльністю, у Класифікаторі ДК 003-95 розташовані як на першому, так і на другому (професіонали) рівнях. А допоміжний персонал керівників і професіоналів у науково-технічній сфері, розташований вже на третьому рівні ДК (технічні спеціалісти).

Інакше кажучи, ДК 003-95 розподіляє працю у діапазоні «найскладніша-найпростіша». І тут виникає проблема ідентифікації дійсного ступеня розвинутої економічних систем (держав, галузей, підприємств) через пропорцію у їх робочій силі представників згаданих видів праці – реальної, спільної і загальної. На перший погляд, ця проблема має переважно теоретичну спрямованість, і її можна звести, у термінах Г. Мінцберга, до дизайну організаційних форм у діапазоні від простої до адхократичної. Та Законом України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР «Про оплату праці» її розмір ставиться у залежність від складності і умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівників, результатів як їх праці, так і господарської діяльності підприємств. А це, у рамках чинного класифікаційного простору редукованої праці (рис. 1), ближче до практики використання потенціалу керівників та науковців.

Безумовно, коли йдеться про Економіку Знань, то слід відрізнити певні ідеалізовані уявлення від дійсності. Очевидно, категорія Економіка Знань лише дає підстави стверджувати, що у економіці такого виду питома вага Знань у факторах її розвитку є гранично максимальною. Тобто, що тут слід застосувати підхід А. Сміта до розгляду ринку у діапазоні «конкуренції–монополії», швидкого і повільного руху товарів. А у такому розумінні Економіка Знань стає абстрактною умовністю, як і її протилежність – Емпірична Економіка – примітивне натуральне господарювання.

Якщо ж погодитись з тезою основоположників методології, що всі розвинуті системи органічно включають до свого складу системи більш примітивні, то і Економіка Знань включає всі попередні види економік. І тут правомірно розглянути ті головні закономірності її становлення, що обумовлені редукацією найскладніших видів праці до найпростіших. Методично, такий розгляд може здійснюватись на основі модифікації відомої формули К. Маркса: складна праця є помножена праця проста. Формально-логічна модель цієї модифікації і алгоритм розрахунку питомої ваги видів діяльності у загальному її об'ємі наведені у табл. 1. Тут застосовані й ті допущення, що [1] поняття «праця» і «діяльність» у цьому контексті є тотожними [2], діапазон реальної діяльності знаходиться у межах від 1,0 до 0,0, спільної – від 0,0 до 0,0, загальної – від 0,0 до 1,0 [3] їх комбінація є індикатором розвинутої праці.

Класифікація посад – Закон України «Про державну службу» Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу – Указ Президента України		Класифікація видів науково-технічної діяльності – ДК 015-97: взаємозв'язок між видами економічної та НТ-діяльності згідно з Переліком спеціальностей наукових працівників	
КВЕД ДК 009-96 Розділ 75 – державне управління: 75.1. Загального характеру в економічній та соціальній сфері (на державному та регіональному рівнях, сферах економіки тощо) 75.2. Діяльність, віднесена до компетенції держави (юстиція, оборона, охорона громадського порядку, відносини міжнародні тощо) 75.3. Соцстрах (обов'язкове)	Класифікатор професій ДК 003-95		КВЕД ДК 009-96
	1. Законодавці, вищі державні службовці, керівники		Розділ 73 - дослідження та розробки: Фундаментальні Прикладні Експериментальні
	2. Професіонали	73.1. В галузі природничих та технічних наук 73.2. В галузі гуманітарних та суспільних наук Розділ 80 – освіта: 80.1. Початкова загальна 80.2. Загальна середня 80.3. Вища 80.4. Навчання дорослих тощо	
	3. Спеціалісти		
	4. Технічні службовці		
	5. Працівники сфери обслуговування і торгівлі		
	6. Кваліфіковані працівники сільського і лісового господарств, рибництва та рибної ловлі		
	7. Кваліфіковані працівники з інструментом		
	8. Оператори і збиральники обладнання та машин		
9. Найпростіші професії			
Класифікатор галузей законодавства України: Наказ Міністерства юстиції України від 02.06.2004 р. № 43/5			
Декларація МОП (Женева, 1998 р.) основних принципів і прав у світі праці: вимога певними особами справедливої частки у багатстві, накопиченню якої вони допомагали	Міжнародна (ООН, 1948 р.) стандартна господарська класифікація усіх видів економічної діяльності: розд. 9 – державне управління, освіта, науково-дослідні установи	Хартія (Ніцца, 2000 р.) основних прав ЄС: гарантується свобода науково-дослідної діяльності та викладання у ВНЗ, право на освіту та працю на засадах вільного вибору	

Рис. 1. Класифікаційний простір редукованої праці Економіки Знать: сучасний стан в Україні

Таблиця 1

Алгоритм розрахунку питомої ваги видів діяльності

Вид діяльності	Кроки алгоритмічного розрахунку
Реальна (фізична)	Питома вага реальної діяльності (Пвр) розраховується за формулою: $P_{вр} = 1,0 - 0,9 - \dots - 0,1 - 0,0$
Спільна (управлінська)	Питома вага спільної діяльності (Пвс) розраховується за формулою: $P_{вс} = (1 - P_{вр}) \times P_{вр}$
Загальна (наукова)	Питома вага загальної діяльності (Пвз) розраховується за формулою: $P_{вз} = 1 - (P_{вр} + P_{вс})$

Розрахунки, виконані на основі алгоритму з табл. 1, віддзеркалюють сам факт існування нелінійної залежності між зазначеними видами діяльності. Загалом, сума (Пвр+Пвс+Пвз) у будь-яких випадках дорівнює 1,0. З даних табл. 2 бачимо, що питома вага управлінської діяльності у першій половині онтогенезу Економіки Знань зростає від 0,0 до 0,25, а у другій, за рахунок заміщення діяльністю науковою, симетрично зменшується від 0,25 до 0,0. Натомість питома вага наукової діяльності у першій половині зрівнюється з питомою вагою управлінської, а потім починає абсолютно домінувати серед факторів розвитку господарської системи.

Звичайно, наведені розрахунки є лише певним наближенням до реальних закономірностей процесу збагачення праці творчими елементами, і у перспективі вони повинні трансформуватись на більш досконалий алгоритм, який вже включить дев'ять загальних рівнів з Класифікатора професій і закладе підвалини для подальшого включення до розрахунку повного переліку професій із статистичною базою даних.

Таблиця 2

Динамічна структуризація видів діяльності

<i>Види діяльності</i>		
<i>реальна (фізична)</i>	<i>спільна (управлінська)</i>	<i>загальна (наукова)</i>
Питома вага видів діяльності:		
1,00	0,0	0,0
0,90	0,09	0,01
0,80	0,16	0,04
0,70	0,21	0,09
0,60	0,24	0,16
0,50	0,25	0,25
0,40	0,24	0,36
0,30	0,21	0,49
0,20	0,16	0,64
0,10	0,09	0,81
0,0	0,0	1,00

Геометричне зображення динамічної структуризації видів діяльності, наведене на рис. 2, дозволяє дійти висновку про об'єктивну наявність обмежувачів потенційного впливу управлінських факторів на розвиток економіки. Разом з тим, у методологічному відношенні, тут більш правомірна інтерпретація думки Аристотеля про первинність досвіду (емпірії, одиничного знання) у процесі людської діяльності, який дає висхідний імпульс розвитку економіки, з подальшою його трансформацією на загальне знання (теорію), на яке будь-які обмежувачі вже взагалі не діють. По суті, освіта і наука у Економіці Знань набувають статусу визначальної виробничої сили, навколо якої і зосереджуються зусилля і ресурси держав і спільнот. Відповідно, тут також здійснюється концентрація ринкових і планових механізмів створення дієвих передумов послідовної генерації новітніх наукових досягнень та їх впровадження у виробництва та соціальну сферу. Тобто управлінська та наукова діяльності взаємно трансформуються на цілісний феномен домінування людини у матеріальному світі.

Слід також зауважити, що взаємна трансформація видів діяльності свідчить про їх єдину природу, оскільки будь-які зміни, за Аристотелем, можливі виключно тільки у протилежний стан через стан проміжний. За цією логікою, управлінська праця є лише проміжним станом праці наукової, що саме і робить їх взаємну трансформацію цілком органічним процесом. При цьому необхідно враховувати ще й те, що насправді діапазон комбінаторики видів праці значно коротший як 0,0–1,0. Інакше кажучи, будь-який ідеал (Пвз = 1,0) є якістю нескінченності. У США, наприклад, вважають, що потенціал їх «білих комірців» використовується у діапазоні 0,4–0,6. Неважко прорахувати і співвідношення всіх інших видів праці у цьому діапазоні, які надалі можуть слугувати певною ознакою при ідентифікації самої Економіки Знань.

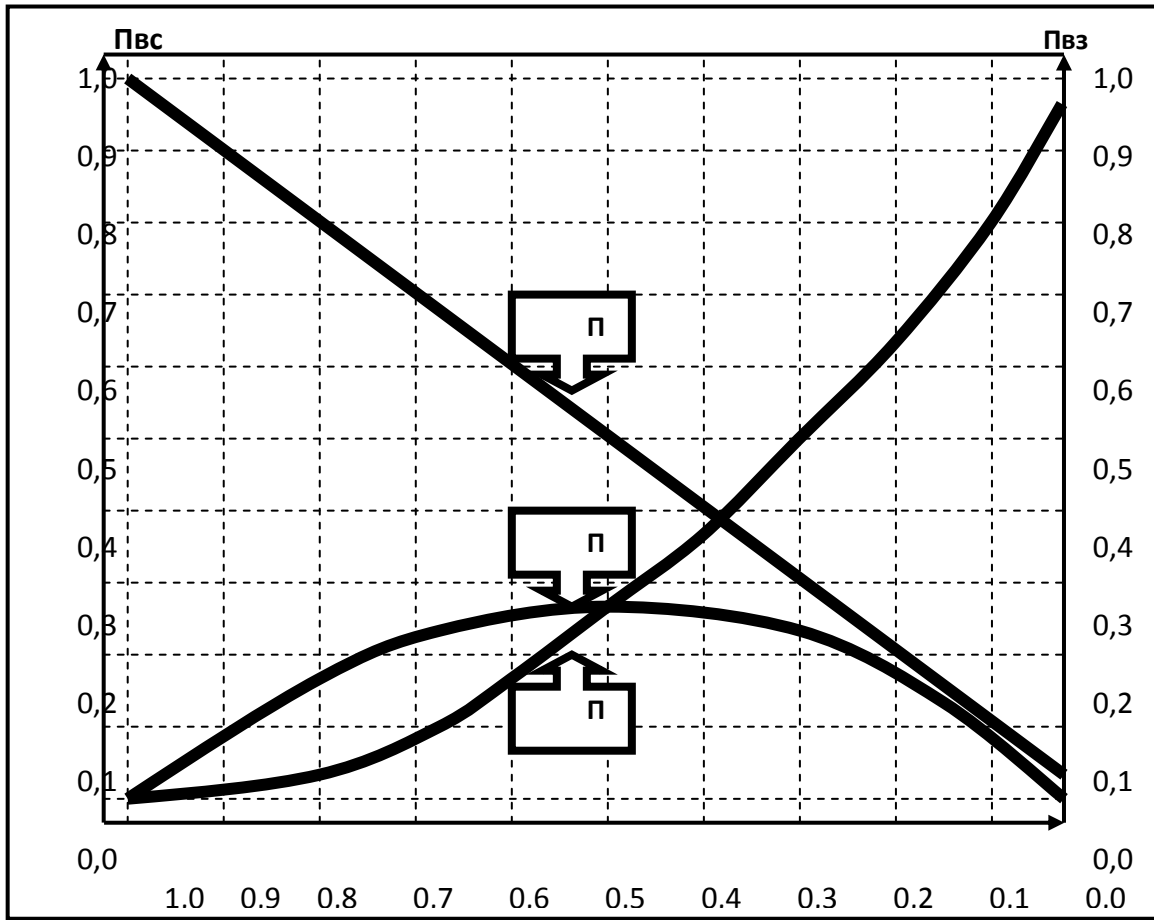

Рис. 2. Геометричне зображення динамічної структуризації видів діяльності

Підкреслимо також і те, що людство в усі часи цікавилось питаннями редукції праці та класифікації професій. Платон, по суті, присвятив їм свою найголовнішу працю – «Державу» [17]. Значну увагу приділяє їм і Біблія, де всі сюжетні лінії розгортаються навколо чіткого визначення соціального статусу їх персонажів з переліком їх повноважень та засобів виконання функцій. Та й хіба ж не є образ царя Соломона найяскравішим прикладом результативності Економіки Знань у поєднанні управлінської та наукової видів праці. І якщо інтегрувати положення «Метафізики» Аристотеля з положеннями його «Топіки» [18], то з'являється і розуміння того, що циклічний рух цивілізації у діапазоні між Емпіричною Економікою та Економікою Знань має риси, які жодним чином не залежать від простору та часу (рис. 3).

Отже, згадане вище ігнорування практиками США рекомендацій теоретиків менеджменту є лише закономірним наслідком недостатнього реалізму їх висновків. Дійсно, якщо у основних змінних організації (системи, яка створена людьми і для людей) її творці займатимуть останнє місце [19], то стає незрозумілим, для кого ж саме продукуються ці пропозиції? Бо ж і цілі, і структура, і задачі, і технології мають сенс як людські атрибути, і самі по собі вони є наслідками, а не причинами. Досить дивно, коли представники держави, яка для всього світу уособлює собою Економіку Знань, пропагують методи, притаманні переважно Емпіричній Економіці. Хоча їх можна зрозуміти з огляду на тезу Аристотеля, що ті особи, які мають досвід, бувають більш успішними, чим ті, що мають абстрактне знання, і не мають досвіду.

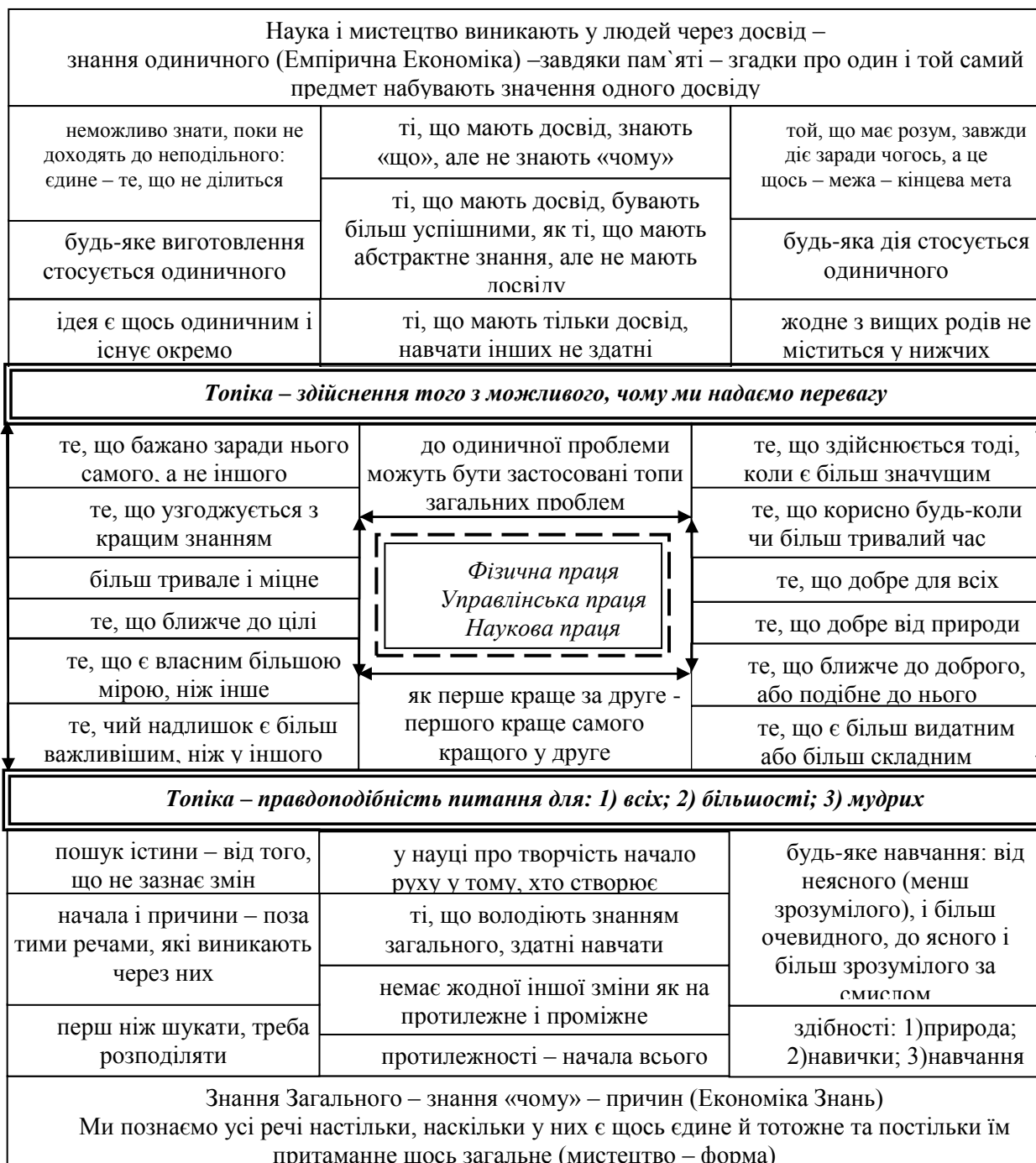

Рис.3. Гносеологічний простір редуції праці (за Аристотелем)

Таким чином, глобальний рух сучасної цивілізації до Економіки Знань має певні визначальні ознаки у контексті механізму редуції праці, які знаходять свій конкретний вираз через взаємну трансформацію управлінського і наукового видів праці, прийнятне для кожної економічної системи їх співвідношення у загальній її трудомісткості. Для України, з її прагненнями входження до Європейського Союзу (ЄС) та набуття статусу високотехнологічної держави, важливо усвідомлювати те, що саме освітянсько-наукові пріоритети країн 1-го світу надають їм переваги перед країнами світу другого та третього, де панує Емпірична Економіка з високою питомою вагою матеріальних факторів виробництва. А це вже вирішення питань адекватного мотивування

тих професій та галузей, які у майбутньому саме ідентифікуватимуть Україну на глобальній господарській арені як одну з провідних держав-лідерів.

І навпаки, спроби руху вперед до Економіки Знань на основі професій, що уособлюють низькі та морально застарілі технології, породжуватиме «лідерство» у ресурсовитратності виробництва та соціальної сфери, поглиблення їх деградованості, а також неухильне віддалення від стандартів розвинутих країн світу. Тому замало ще прийняти на організаційне озброєння самі декларації Міжнародної організації праці (МОП) чи стандарти ЄС – Класифікація професій, Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) тощо.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що слід насамперед забезпечувати пільги та переваги тим суб'єктам господарювання і діяльності, які по справжньому спроможні сприяти реалізації програм та проектів соціально-економічного розвитку країни, узгоджених з вимогами Економіки Знань. Бо ж не самі по собі професії та посади генерують новітні знання та здійснюють їх втілення у практику, а виключно особи, які за своїми здібностями і фаховим рівнем є адекватними наданим їм службовим (господарським, професійним, посадовим тощо) функціональним повноваженням.

Література

1. Аристотель. Метафизика /Аристотель. Соч. в 4-х т. Т.1. Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1976. – С. 63–368.
2. Аристотель. Никомахова этика /Аристотель. Соч. в 4-х т. Т.4. Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1983. – С. 53–294.
3. Карлофф Б. Деловая стратегия: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1991. – 239 с.
4. Шминке Дон. 47 принципов древних самураев, или Кодекс руководителя /Пер. с англ. – М.: Рипом Классик, 2003. – 118 с.
5. Минцберг Г. Структура в кулаке: создание эффективной организации: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.
6. Риггс Дж. Производственные системы: планирование, анализ, контроль: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С. 28.
7. Друкер, Питер, Ф. Задачи менеджмента в XXI веке: Пер. с англ. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2003. – 272 с.
8. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег /Антология экономической классики.– М.: Эконом, 1993. – Т. 2. – 354 с.
9. Самуельсон П. Экономика: Підруч.: Пер. з англ. – Львів: Світ, 1993. – 494 с.
10. Саймон Герберт А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: Пер з англ. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
11. Гегель. Эстетика. – М.: Искусство, 1968. – Т. 1.– 312 с.
12. Гегель. Наука логики. – М.: Мысль, 1972. – Т.3. – 371 с.
13. К.Маркс Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. //К.Маркс, Ф. Энгельс. Соч. Изд. 2-е. – Т. 23. – М.: Политиздат, 1960. – 785 с.
14. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т. 2 //К.Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Изд. 2-е – Т. 24. – М.: Политиздат, 1960. – 784 с.
15. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т. 3 //К.Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1961. – Т. 25. –Ч. 1. – 405 с.
16. Маркс К. Экономическая рукопись 1861–1863 годов //К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Изд. 2-е. –М.: Политиздат, 1973. – Т. 47. – 612 с.
17. Платон. Государство. /Платон. Соч. в 3-х т.: Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 89–454.
18. Аристотель. Топаика. /Аристотель. Соч. в 4-х т.: Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 347–532.
19. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 2002. – 704 с.

Р

Політика, історія, культура

Бойко Ю.О.,

*аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка

В статті на основі аналізу архівних матеріалів освітається издательская и спонсорская деятельность Євгенія Чикаленка.

Basing on some archival materials, the author of the present article reveals Eugen Chekalenko's publishing and sponsoring activity.

Ключові слова: землевласник, меценат, видавець, українська «Громада», українська демократична партія, соборність України

Ім'я Євгена Чикаленка (1861—1929) свого часу було відомим в усій Україні. Його знали як землевласника, мецената і видавця, громадського діяча і політика. На жаль, за радянських часів прізвище Є. Чикаленка, діяльність якого не вписувалося в рамки офіційної ідеології, було забуто і залишається маловідомим і сьогодні.

Євген Харлампійович Чикаленко народився 9 грудня 1861 р. у сім'ї повітового судді на Полтавщині. Початкову освіту здобув у місцевого сільського священика Василя Лопатинського. Коли хлопцеві виповнилося дев'ять років, його віддали до Одеси в пансіон пана Рандаля, а через три роки – до приватної гімназії Соколовських. Серед вчителів викладав відомий на всю Одесу, Л.А. Смоленський, завдяки якому Чикаленко починає знайомиться з творами Гоголя «Тарас Бульба», «Вечори на хуторі біля Диканьки», читає вірші Шевченка, оповідання Марка Вовчка. У своїх спогадах Євген Чикаленко так згадує той період: «...я цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; все мріяв про те, як би його знайти нову землю і там заснувати Запорізьку Січ» [1]. «Саме Л. Смоленський закинув у мене зерно української свідомості» [2].

Після смерті батька у 1871 р. Євген переходить під опіку свого дядька – Петра Івановича – який у вересні 1875 р. переводить його до Єлисаветградського вищого реального училища першого розряду. Саме в Єлисаветграді Чикаленко потрапляє в оточення, яке сприяло повному його становленню як свідомого українця. Тут він знайомиться з родиною Тобілевичів, щирі стосунки з якими залишилися на все життя. Захоплюється аматорським українським театром М.Кропивницького, як згадує сам Чикаленко «...тоді я на своїм віку вперше побачив українську виставу, яка зробила на мене враження на все життя» [3]. В старших класах знайомиться з революційною пресою російських народницьких гуртків, але повністю не поділяв їх ідей, «...моя душа не лежала ні до тої, ні до другої, бо обидві вони не мали нічого спільного з українством» [4].

Весною 1881 р. Чикаленко закінчив реальне училище і мріяв одержати вищу сільськогосподарську освіту, але на той час вищої агрономічної школи в Києві не було. Тому, щоб потрапити в Київ – центр українського життя, він вирішив вступити вільним слухачем на природничий факультет Київського національного університету. Проте з'ясувалося, що Чикаленко як випускник реального училища не має на це формальних прав. У Києві Євген Харлампійович заводив широке коло знайомств. Так, М. Лисенко пропонує вступити до хрестоматійного гуртка, В. Антонович залучає юного Чикаленка до роботи у «словарній комісії» при київській «Громаді», що впорядковувала матеріал для україно-російського словника.

Восени 1882 р., за порадою друзів, Є. Чикаленко подає документи до Московської Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії, але пробув там не довго, бо через студентські заворушення заклад закрили. Чикаленко знову повертається на Україну і в 1883 р. був зарахований вільним слухачем на природничий факультет Харківського університету. Студент — Чикаленко крім того, що старанно вивчає агрономію з Головою поринає у громадське життя, входить до української студентської громади. У 1884 р. під керівництвом В. Мальованого виникла українська радикальна громада, до якої долучається і Євген Чикаленко. Про свою роботу він пише: «...ми часто збиралися, розмовляли, читали, одним словом, – готувалися до роботи у майбутньому, над перестроєм Російської держави на федеративних принципах і над відродженням української нації» [5]. Активна діяльність молодого Чикаленка не залишилась поза увагою властей, і вже у 1883 р. він був взятий під таємний нагляд поліції. У квітні 1885 р. радикальний гурток було викрито і Є. Чикаленко був притягнутий до слідства. Згодом його віддано на п'ять років під явний нагляд поліції із забороною мешкати у Києві, Харкові, Петербурзі та Москві. Чикаленко обирає для проживання родинний маєток у с. Перешори, куди переїхав у травні 1885 р. Тут він прожив безвізно п'ять років,

У Перешорах почався новий період життя для Євгена Чикаленка. Проте час не минув для нього марно: він став справжнім знавцем сільського господарства. За досягнення в галузі агрономії був нагороджений золотим нагрудним знаком. У 1897 р. видав свою першу книгу «Розмова про сільське хазяйство. Чорний пар, плодозмін і сіяна трава». Євген Харлампійович вживає заходів для заснування в селі школи з «українським духом», з цєю метою він подарував землю посеред села з будинком [6]. Згодом у Перешорах заснував кредитове товариство, для якого дав приміщення в своєму дворі. Багатьом малоземельним селянам продав частки землі за допомогою банку і взагалі допомагав своїм односельчанам матеріально [7]. Не маючи змоги безпосередньо брати участь у громадському русі, Євген Чикаленко перераховує кошти для заснування премії ім. Д. Мордовця за кращі історичні оповідання.

У 1894 р. Євген Харлампійович переїздить до Одеси, де вступає до місцевої української «Громади» і бере активну участь у її діяльності. Допомагає видавати часопис «По морю и по суше», фінансує видання «Словаря російсько-українського в 4-х томах». Пізніше власним коштом видає збірку «300 найкращих українських пісень», які були зібрані й оброблені Чикаленком ще у юнацькі роки.

Євген Чикаленко переймався українським національним рухом «не лише до глибини душі, а й до глибини кишені», як він писав в одному з листів до М. Грушевського [8]. Коли весною 1895 р. у сім'ї Чикаленків померла восьмирічна донька, то всі кошти, які б мали скласти її посаг, було віддано на громадські цілі і таким чином вшановано її пам'ять. Спочатку він вніс до редакції журналу «Киевская старина» 1 тис. крб. як премію за найкраще написану історію України в одному томі [9]. Євген Чикаленко взяв на себе оплату авторських гонорарів у журналі «Киевская старина» за белетристичні твори українською мовою [10]. Таким чином, Є. Чикаленко підтримував Б. Грінченка, М. Коцюбинського, В. Винниченка та інших письменників, але «... я не пам'ятаю на яку суму, бо ніколи не записував своїх витрат на громадські справи» [11].

Чикаленко здавна вабила Полтавщина. У 1899 р. він купує маєток із 1100 десятинами землі у с. Кононівні Пирятинського повіту, з яких 700 десятин невдовзі продав місцевим селянам. Тут, як і

на Херсонщині, Чикаленко здобув велику повагу і авторитет. Землю, що лишилася в обох маєтках, він здавав селянам в оренду лише за чверть врожаю і не займався уже великим господарством.

Таким чином, Євген Харлампійович Чикаленко все більше й більше втягувався в український національний рух. У своїх «Спогадах» він пише: «Проживаючи значну частину року в Одесі, виключно серед членів «Громади», і буваючи часто у громадських справах у Києві, я втягувався в український визвольний рух і нарешті захопився ним усією душею. У мене тоді зник інтерес до свого господарства і я все менше приділяв йому часу і уваги і вже дивився на нього як на джерело, з якого я черпав ресурси на прожиток та на громадські справи» [12].

Восени 1900 р. Чикаленко переїхав до Києва. Саме тут, за його висловлюванням, він «... з головою впірнув в українську громадську діяльність» [13]. Є. Чикаленко був обраний до Київської Старої Громади, почав активно працювати у редакції часопису «Киевская старина», а з 1902 р. став завідувачем книгарні, що знаходилась у підпорядкуванні журналу. Брав активну участь у впорядкуванні матеріалів до великого українсько-російського словника за редакцією Б. Грінченка «...перевіряв і додавав сільськогосподарські та ботанічні слова і давав до них пояснення» [14]. Також особливо близько зійшовся Чикаленко з групою молодих українців, що об'єднувалися біля видавництва «Вік», а особливо з С. Єфремовим, Ф. Матушевським, М. Левицьким, особисту приязнь і дружні відносини до яких проніс через усе життя.

Свої симпатії виявляв він і у матеріальній формі. Після того, як було відмовлено у проханні видавати тижневик на Україні, Є. Чикаленко у 1903 р. передав для революційної української партії 1 тис. крб., на які вона випускала тижневик «Селянин» за кордоном.

У 1902–1904 рр., коли М. Грушевський закликав через пресу громадськість до збирання коштів на будівництво Академічного дому у Львові, Євген Харлампійович виділив на це 25 тис. крб. – величезну на ті часи суму з умовою надання там кімнат насамперед із Наддніпрянщини. Вдячне українське студентство встановило 7 грудня 1930 р. на стіні Академічного дому пам'ятну дошку з написом: «На вічну пам'ять великого громадянина Євгена Чикаленка, засновника цього Дому. — Українське Студентство. 7. XII. 1930» [15].

Щоб систематично бачитись із своїми численними знайомими, Чикаленко у своєму домі у Києві проводив постійні вечірні зустрічі, спершу по суботах, а потім переніс їх на понеділок. Це були знамениті Чикаленкові «понеділки», на яких збиралися найвидатніші українські діячі. Певною мірою це був справжній український політичний салон: більшість національно-культурних заходів, задумів політичного характеру були започатковані від розмов, які велися на цих «понеділках», що існували аж до 1919 р. і припинилися тільки після від'їзду Чикаленка. Як згадує Євген Харлампійович: «Спочатку, поки люди звиклися, по понеділках у мене бувало мало народу, а згодом часом збиралося і по 20 і по 30 душ» [16]. Загалом дім Чикаленка був всеукраїнським осередком, де проходили майже всі партійні з'їзди, приймалися гості, які приїздили до Києва, щоб приєднатися до українських політичних кіл. Влітку часто гостювали у Чикаленка в Кононівні і Перешорах багато українських діячів.

Одночасно з прийняттям до «Старої Громади» вибрано було Чикаленка й до Ради Загальної Української організації, яка була створена ще в 1897 р. з ініціативи О. Кониського. Як пише сам Є. Чикаленко, збори організації відбувалися переважно у його домі на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці [17]. У 1901–1904 рр. Чикаленко захоплюється її реорганізацією «виробленням нового статуту і програми. Як згадує Євген Харлампійович: «Зиму 1903/04 р. рада була зайнята майже виключно програмним питанням і назвою партії, на яку мала перетворитися наша досі безпартійна організація» [18]. Значною мірою завдяки активній діяльності Чикаленка з'їзд організації у 1904 р. перейменував її на Українську демократичну партію (УДП), прийнявши нову програму [19].

Євген Чикаленко як один з лідерів Української Демократичної партії послідовно відстоював основні програмні положення. Він тяжко переживав розкол українських сил і робив усе можливе для відновлення єдності між українськими політичними діячами. Великою мірою завдяки авторитетові і заходам Євгена Харлампійовича 29–30 грудня відбулося об'єднання УДП і УРП в

єдину Українську демократично радикальну партію (УДРП), де він був обраний членом її керівної Ради.

У березні 1905 р. у Петербурзі відбувся з'їзд журналістів, у якому брав участь і Чикаленко як делегат від журналу «Киевская старина». Він разом із делегатами від інших недержавних народів став автором резолюції з національного питання, в якій відстоював національно-територіальну автономію для окремих національних областей Росії [20]. Є. Чикаленко також став співавтором резолюції із протестом проти Емського указу 1876 р., яким заборонялося українське слово і писав, що його підтримали представники інших націй [21].

У 1905 р. однією з головних потреб національного життя стала — організація української преси, і Євген Чикаленко взяв у цьому найактивнішу участь. Наприкінці грудня було отримано дозвіл на видання щоденної української газети «Громадська думка» та журналу «Нове життя», видавцями яких були Є. Чикаленко, В. Смиренко і В. Леонтович [22]. Проте редакція взяла дуже радикальний напрям ведення газети і вже перший номер «Громадської думки», підготовлений 31 грудня 1905 р., був конфіскований. 18 серпня 1906 р. газету закрили. Чикаленко зазначав, що з виходом першого числа «Громадської думки» почалася мука для нього і редакції у цілому насамперед через непорозуміння з В. Леонтовичем, адже Євген Харлампійович вважав, що «...газета піде широко в народні маси, розілле там національну свідомість, пробудить у селян національне почуття» [23], а це він вважав найголовнішою справою свого життя.

Після закриття «Громадської думки» він використав дозвіл на видання газети «Рада», яка почала виходити з 15 вересня 1906 р. Для того, щоб підтримати газету матеріально, Чикаленку довелося продати частину землі у Перешорах.

Євген Чикаленко надавав великого значення існуванню «Ради» — єдиної на той час української газети у Росії, в якій відбивався український національний рух. Він вважав за обов'язок свого життя видавати газету, адже був переконаний, що «Рада» «...се єдиний щоденний часопис в Україні, який будить національну свідомість, і смерть його була б для нас другим «Берестечком» [24].

Чи не найголовнішою проблемою став постійний клопіт з фінансуванням видання, яке щорічно потребувало близько 20 тис. крб. і більшу частину виплачував з власних коштів Євген Чикаленко, заставляючи при потребі будинок, спродуючи частину землі тощо.

Так у листі до С.П. Шелухіна Євген Чикаленко писав: «...ми одержали біля 500 листів. У всіх листах люди на всі лади доводять, «Рада» має величезне значення в ділі відродження України до культурно-національного життя і гаряче закликають не закривати газети, а тягнути її до останньої можливості. Оті всі листи зробили на мене таке враження, що здається все відав би, аби не дати умерти одній щоденній газеті. Тому поки що кажу собі: «А ти, Марку, грай!» [25]. Також він завжди користувався моральною підтримкою родини, яка не тільки не нарікала на такі витрати, а й заохочувала його, бо дружина і діти також були віддані українській ідеї.

Видання «Ради» протягом восьми з половиною років було великим подвигом і разом з тим — великою національною заслугою Євгена Чикаленка, коли уявити, за яких умов і за яких обставин доводилось видавати газету.

Після того як 1907 р. у Росії остаточно перемогла реакція, а інтерес українського громадянства до політичної діяльності зменшився, УДРП практично припинила своє існування. В Україні позакривалися «Просвіти», українські клуби, провінційні українські газети і саме у цей час знову постає питання про відновлення підпільної організації. Тому весною 1908 р. за ініціативи Є. Чикаленка у редакції газети «Рада» відбулися збори громадських діячів, на яких було створено нову всеукраїнську організацію — Товариство українських поступовців (ТУП). Євген Харлампійович у свої спогадах згадує: «Після довгих нарад рішили ми відновити давню Безпартійну Загальну Організацію, але вже під назвою «Товариство Українських поступовців», без усякої програми, лиш на платформі федеративного устрою Росії та автономії України» [26]. За

короткий час громади ТУП утворилися по всій Україні і вже восени 1908 р. на квартирі Чикаленка був проведений перший з'їзд. Він від самого початку входив до керівної Ради організації, став «фактично неофіційним її головою» [27], завідував українськими книгарнями, держав під своїм впливом деякі кооперативні установи, клуби, «Просвіти», організував з'їзди, опікувався національно-культурними справами.

Влада здогадувалася, що Чикаленко відіграє значну роль в українському політичному житті – починаючи з самого переїзду до Києва, він знаходився під постійним наглядом поліції. Кілька разів у його будинку робили безрезультатні обшуки, навіть забирали до в'язниці. Свій «Щоденник» Євген Чикаленко змушений був вести таємно і переховувати поза своїм помешканням. Але жодні труднощі не змогли зламати віру у краще життя для українського народу.

Свого часу М. Славінський назвав Євгена Чикаленка «...будителем українського народу, що належав до тієї великої породи будителів», які «склали... працю цілого свого життя на вівтар національного будителства» [28]. Український діяч В.Королівський-Старий писав: «І не буде перебільшенням сказати, що коли б доля не дала нам Євгена Чикаленка, то не відомо, чи прокинулася б у 1917 р. Україна від свого віковичного сну!» [29].

Євген Чикаленко був живим носієм ідеї соборності України, його знали й шанували придніпряниці й галичани, кубанці й українці Зеленого Клину, Далекого Сходу і Сибіру [30]. В особі Євгена Харлампійовича Чикаленка поєдналися риси патріота, відданого громадянина, мецената, для якого метою життя було українське національне відродження і якому він присвятив все своє життя.

Література

1. Чикаленко Є. Спогади. 1861 — 1907. — К., 2003. — С. 71.
2. Там само. — С. 156.
3. Там само. — С. 76.
4. Там само. — С. 77.
5. Там само. — С. 105.
6. Там само. — С. 120.
7. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. — Прага, 1934. — С. 24.
8. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІА України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 12–12 зв.
9. Чикаленко Є. Вказ. праця. — С. 164.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 867. — Арк. 3.
11. Чикаленко Є. Вказ. праця. — С. 166.
12. Там само. — С. 179.
13. Там само. — С. 209.
14. Там само. — С. 219.
15. ЦДІА України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 15.; Греголінський Д. Темні місця в «Відродженні нації» В. Винниченка // Діло. — 1931. — 7 січ. — С. 7.
16. Чикаленко Є. Вказ. праця. — С. 231.
17. Там само. — С. 221.
18. Там само. — С. 251.
19. Там само. — С. 252.
20. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 47.
21. Там само. — С. 264.
22. ЦДІА України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 50; Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 471. — Арк. 1.
23. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 53.
24. Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 3. — № 1638. — С. 780–790.
25. Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2003. — Т. 2. — С. 219.
26. Чикаленко Є. Спогади. 1861 — 1907. — С. 297–298.
27. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1964. — Т. 10. — С. 3748–3749.
28. Славінський М. Євген Чикаленко // Тризуб. — 1929. — №29–30. — С. 4.
29. Королів-Старий В. Над труною великого громадянина // Життя і Знання. — 1929. — № 12. — С. 354.
30. Матвієнко-Сікор С. Пам'яті Євгена Чикаленка // Час. — Чернівці, 1930. — Ч. 502.

Бондарчук Я.О.,

*магістр історії Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Генеральна угода як механізм соціального діалогу в Україні

В статье исследуется история подписания Генеральных соглашений, их роль в уменьшении конфликтного потенциала и в утверждении цивилизованных отношений между социальными партнерами.

The present article studies the history of general agreements and their conclusion. The author of the article focuses on their role played to diminish conflict potential and to establish civilized relations between social partners.

Ключові слова: соціальний діалог, соціальне партнерство, соціально-економічні норми, соціальні партнери (уряд, роботодавці, профспілки).

У процесі трансформації суспільно-політичних відносин в Україні за роки незалежності поступово формується нова система стосунків у трудовій сфері. На зміну тенденції до конфронтації у відносинах між працівниками, роботодавцями та державою утверджується соціальний діалог, формуються елементи соціального партнерства. Метою соціального партнерства є досягнення соціального миру в суспільстві шляхом забезпечення балансу соціально-економічних інтересів трудящих і роботодавців, сприяння взаємопорозумінню між ними, запобігання конфліктам і розв'язання суперечностей для створення необхідних умов поступального, економічного розвитку та підвищення життєвого рівня трудящих [16].

Важливим документом, яким регламентуються відносини між соціальними партнерами, є Генеральна угода, що укладається між Урядом, об'єднаннями профспілок та роботодавців. Норми, які закладаються в цей документ, спрямовані на вдосконалення колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин, розвиток соціального партнерства, реалізацію конституційних прав і гарантій працівників та роботодавців [1, с. 633]. На базі норм, визначених у Генеральній угоді між галузевими профспілками і профільними міністерствами, укладаються галузеві угоди. Ці параметри є базовими при укладанні колективних договорів між профспілками та роботодавцями на підприємствах. Тому вивчення процесів становлення цивілізованої системи стосунків у трудовій сфері, розвитку соціального партнерства в Україні передбачає аналіз зазначених вище документів.

Щоб зрозуміти значення Генеральної угоди у розбудові системи Соціального діалогу, необхідно дослідити історію прийняття Угод, соціально-економічні норми, які в неї закладаються, та окреслити ті проблеми, котрі ставали перепонами у їх вчасному підписанні та виконанні.

Обрана нами тема вже була предметом дослідження. Так, зокрема, історія розробки та прийняття угод певною мірою викладена у фундаментальному дослідженні «Нариси історії професійних спілок України», наукових працях з проблем сучасного профспілкового руху [1]. Важливими матеріалами з вивчення цієї проблеми є багаточисленні публікації у профспілкових ЗМІ, зокрема, наукові доробки першого заступника Голови Федерації профспілок України (ФПУ) Г.В. Осового, в яких висвітлено сучасний стан як профспілкового руху, так і системи соціального партнерства. У монографічному дослідженні Г.О. Стоян «Професійні спілки України», аналізуються форми і методи впливу профспілок у розв'язанні гострих соціально-економічних проблем [12].

Незважаючи на досить велику кількість праць, які торкаються теми дослідження та багату джерельну базу, системний аналіз цієї проблеми відсутній. Малодослідженою залишається проблема співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів впливу на хід прийняття та виконання Генеральних угод.

У цій статті автор ставить за мету дослідити особливості Генеральних угод у різні періоди незалежності України, з'ясувати роль об'єктивних та суб'єктивних факторів у ході підписання та виконання Угод, а також виявити вплив Генеральних угод на гармонізацію суспільних стосунків.

Основними джерелами у вивченні цієї проблеми є тексти Генеральних угод, які дають можливість виявити основні тенденції удосконалення соціально-економічних норм для населення. Великий обсяг інформації мають протоколи засідань узгоджувальних груп з підготовки Генеральної угоди та протоколи засідань Ради соціального партнерства. У тому пласті документів висвітлюється складний процес узгодження позицій сторонами. На нашу думку, аналізуючи вказану проблему, слід також дослідити документи профспілкових керівних органів, з'їздів, рад, президій. Окрему групу документів становлять листи та звернення профспілок до Уряду, в яких викладаються поточні проблеми з реалізації положень Генеральної угоди.

Використання сукупності охарактеризованих джерел, їх критична оцінка дозволяють вирішити поставлені завдання.

Окремі елементи системи соціального партнерства почали формуватись в Україні ще на початку 90-х років минулого століття. Так, з 1991 р. було започатковано практику підписання Генеральних угод між Урядом та профспілками [1, с. 632].

Механізм підписання Генеральних угод існує в Україні 15 років. Він зазнав певних коректив, зумовлених змінами у суспільно-політичному житті країни. Спочатку Генеральна угода підписувалась між Федерацією профспілок України та Кабінетом Міністрів України, пізніше до її підписання долучились інші профспілкові об'єднання, що не входили до складу ФПУ. У Генеральній угоді на 1997–1998 рр., на відміну від попередніх, сторону власників та уповноважених ними органів представляли не лише Кабінет Міністрів України, а й Український союз промисловців та підприємців. З того часу вони є рівноправною стороною, яка бере участь у підписанні Генеральних угод [3, с.38].

Кожна нова Генеральна угода мала свої особливості. Насамперед у Угоді на 1999–2000 рр. вперше було виділено соціальний розділ «Сприяння розвитку виробництва, забезпечення продуктивної зайнятості» [3, с. 39].

Слід зазначити, що процес підписання Генеральних угод ніколи не був легким, як і процес підведення підсумків їх виконання. Недотримання урядами взятих на себе зобов'язань та часті зміни їх самих не сприяли становленню партнерських стосунків між сторонами соціального партнерства. Об'єктивна складність узгодження різновекторних інтересів сторін перманентно посилюється нестабільністю економічної та суспільно-політичної ситуації у країні. Так, підписавши Генеральну угоду з тодішнім Прем'єр-міністром України В.Пустовойтенком, профспілкам довелося підбивати підсумки її виконання з В.Ющенком, а переговори з укладання наступної Угоди велись з тодішнім новопризначеним Прем'єр-міністром А.Кінахом [1, с.633].

Ситуація постійно ускладнювалась недостатньою сформованістю сторони роботодавців, тривалою відсутністю відповідної правової бази для діяльності організації роботодавців, адже Закон України «Про організації роботодавців» було ухвалено лише у травні 2001 р. [3, с.38].

Аналіз виконання, як попередніх, так і теперішньої Генеральної угоди, укладеної на 2004–2005 рр., яка досі діє у зв'язку з відсутністю нової, засвідчив, що досягнуті домовленості між профспілками, Урядом та роботодавцями не виконуються в повному обсязі.

Недотримання власників взятих на себе зобов'язань стало причиною виникнення колективного трудового спору між профспілками та Урядом, який зафіксований розпорядженням Національної служби посередництва та примирення від 16 листопада 2005 р. №325-р.

Предметом трудового конфлікту є:

- занижений рівень прожиткового мінімуму на 2006 р.;
- наявність заборгованості із виплати заробітної плати нижче за рівень прожиткового мінімуму;

- наявність заборгованості із виплати заробітної плати та за виконані державні замовлення [11];
- зволікання із запровадженням у повному обсязі Єдиної тарифної сітки оплати праці працівникам бюджетної сфери [4, с.1].

Наявність цих проблем уже тривалий час залишається дестабілізуючим фактором у суспільстві [5, с.1].

24 січня 2006 р. під час прес-конференції, Голова ФПУ О. Юркін зазначив, що профспілки прагнуть мирним шляхом вирішити трудовий конфлікт, але у разі ігнорування їхньої позиції владою вони будуть змушені вдатись до масових акцій на захист конституційних прав працюючих, включаючи застосування крайньої форми протесту – страйк [6].

Зрозуміло, що попри запевнення відсутності політичної мотивації у діях профспілок, цей конфлікт вплинув на хід політичних подій у країні, особливо у контексті передвиборчої кампанії.

З метою підписання Генеральної угоди до прийняття Державного бюджету України на 2006 р. та щоб врахувати пропозиції Сторін у проекті основних напрямів бюджетної політики на цей рік, профспілки ще у квітні минулого року виступили з ініціативою початку переговорного процесу з цього питання. Однак Сторона власників такі дії профспілок не підтримала, посилаючись на Закон України «Про колективні договори і угоди», згідно з яким переговори мають розпочинатись не раніше як за три місяці до закінчення строку дії попередньої Угоди [10, с. 20].

Профспілки неодноразово звертались до Сторони власників з пропозиціями з приводу визначення терміну дії та структури нової Генеральної угоди. У вересні 2005 р. було досягнуто згоди щодо її укладання на чотирирічний період – до 2009 р., тобто на термін повноважень Президента України [7, с.1]. Водночас її положення, на думку профспілок, повинні щорічно оновлюватись, або принаймні конкретизуватись, з урахуванням соціально-економічної ситуації у країні [9].

14 вересня того самого року відбулися Збори представників всеукраїнських профспілок та профоб'єднань, на яких було створено Спільний представницький орган (СПО) профспілок для ведення колективних переговорів з укладання нової Генеральної угоди. До його складу увійшли ФПУ, Національна конфедерація профспілок України, Конфедерація вільних профспілок України, Національний форум профспілок України та більше десяти самостійних профспілок, які разом об'єднують понад 13,3 млн. осіб.

Згідно з нормами Закону України «Про колективні договори і угоди», 5 жовтня цього ж року профспілкова Сторона ініціювала переговори з укладання нової Генеральної угоди. Незважаючи на постійні звернення Спільного представницького органу профспілок та профоб'єднань до Уряду, перше засідання спільної робочої комісії повноважних представників Сторін власників та профспілок відбулось 14 листопада. Проект нової Генеральної угоди, розроблений фахівцями ФПУ, профспілкова Сторона взяла за основу для ведення переговорів зі Стороною власників [7, с. 1].

Станом на 6 лютого 2006 р. відбулося шість засідань спільної робочої комісії, результатом яких став узгоджений проект нової Генеральної угоди та зафіксовані розбіжності між Сторонами. Хід переговорного процесу та результати домовленостей Сторін були висвітлені на брифінгу, який проходив у будинку ФПУ – 7 лютого [8].

Майже через тиждень, 15 лютого, Президією Федерації профспілок України було прийняте рішення про підтримку рішення СПО щодо проведення 22 лютого Всеукраїнської профспілкової конференції з приводу розв'язання конфлікту між Урядом і профспілками та участі у ній усіх членських організацій у кількості 15 делегатів від кожної [13, с.8].

У зазначений президією ФПУ термін у Жовтневому палаці України відбулась Всеукраїнська профспілкова конференція «Про дії профспілок на захист законних, трудових та соціально-

економічних прав працівників», яка ставила завдання визначити шляхи вирішення колективного трудового конфлікту між профспілками і Кабінетом Міністрів України.

Керівникам Примирної комісії профспілкова Сторона запропонувала зустрічні пропозиції щодо розв'язання питань, які стали предметом конфлікту. У результаті сторони зголосилися на певний компроміс. На конференції після широких дебатів було ухвалене рішення, складовою частиною якого стали Домовленості між Кабінетом Міністрів України і всеукраїнськими профспілками, до яких приєдналась Сторона роботодавців.

Делегати конференції поставили вимогу активізувати колективні переговори з укладення Генеральної угоди на 2006–2009 рр. з огляду на те, щоб вона була укладена не пізніше середини березня 2006 р., що у свою чергу дало б можливість врахувати її норми при укладенні колективних угод на галузевих і територіальних рівнях та колективних договорів на підприємствах.

У рамках цих домовленостей профспілки пішли на пом'якшення своєї тактики, відмовившись від всеукраїнського страйку. Таким чином, рішення конференції та досягнуті домовленості між Урядом, профспілками і роботодавцями дали можливість уникнути загострення соціально-економічної ситуації у країні [12].

14 березня 2006 р. у приміщенні ФПУ відбувся брифінг на тему: «Про хід переговорів з укладання Генеральної угоди на 2006–2009 рр. та методи врегулювання існуючих розбіжностей сторін», на якому Перший заступник Голови ФПУ Г. Осовий проінформував журналістів про хід переговорів з укладання Генеральної угоди.

Він повідомив, що з переважної більшості положень Генеральної угоди між профспілками і стороною власників досягнуто згоди. Принципові розбіжності, які унеможливають підписання даної Угоди профспілками, відносяться до розділу «У сфері оплати праці». Профспілки, базуючись на передвиборчій програмі Президента України, вийшли з ініціативою підвищення мінімальної заробітної плати протягом дії Угоди до рівня 2,5 розмірів прожиткового мінімуму, вже у 2006 р. вона повинна перевищити розмір прожиткового мінімуму. Проте Сторона власників не погодилась на такі норми і не легалізувала свої наміри у сфері оплати праці. Така позиція стала головною причиною виникнення колективного трудового конфлікту між профспілками та Урядом.

Г. Осовий нагадав присутнім журналістам, що 17 лютого 2006 р. всупереч Закону України «Про колективні договори і угоди» хід прийняття Угоди призупинили роботодавці. Їх неконструктивна позиція не дозволила ще й сьогодні завершити переговори і підписати цей документ, а компроміс, досягнутий на Всеукраїнській профспілковій конференції 22 лютого 2006 р., мав розблокувати переговори з укладання Генеральної угоди.

Щодо участі роботодавців у переговорному процесі, то організаційний комітет по заснуванню Конфедерації роботодавців України направив відкрите Звернення до Кабінету Міністрів України, Всеукраїнського об'єднання роботодавців та Всеукраїнського об'єднання профспілок, де проголосив такі вимоги:

- щоб працюючі своєчасно отримували гідну оплату праці;
- за зростання економіки та її конкурентоспроможність;
- підтримувати соціальну стабільність у країні;
- за високий, але об'єктивно обґрунтований рівень соціальних гарантій робітникам та членам їхніх сімей.

Проаналізувавши зміст пропозиції проекту Генеральної угоди на 2006–2009 рр., оргкомітет дійшов висновків, що цифри, закладені у цей документ, є вкрай несприятливими для українського бізнесу.

Для знаходження конструктивних, компромісних рішень по вирішенню розбіжностей у розділі, який стосується оплати праці, було створено тристоронню робочу групу з питань проведення розрахунків зростання мінімальної заробітної плати.

Колективні переговори з укладання нової Генеральної угоди соціальні партнери вирішили продовжити [9].

На черговому засіданні робочої комісії ФПУ підтвердила, що всі пункти проекту Угоди відпрацьовані і погоджені з регіональними та галузевими об'єднаннями, які входять до складу ФПУ, але суперечності з соціальними партнерами з проекту документа не повністю врегульовані.

Найгостріше питання, щодо якого соціальні партнери вкотре не змогли дійти згоди, пов'язане з утвердженням у третій частині розділу «Про оплату праці» суми прожиткового мінімуму, у співвідношенні з яким має бути вибудована Єдина тарифна сітка.

Таким чином, чинному Кабінету Міністрів України не вдалось задовольнити вимоги профспілок та підписати Генеральну угоду до початку парламентських перегонів. Зволікаючи з підписанням, Урядова сторона, на думку політологів, намагалась перекласти всю відповідальність на майбутній Уряд, який буде сформовано новообраним парламентом. Кардинально іншу позицію висловлюють профспілки. Як стверджує Голова ФПУ Олександр Юркін, Федерація профспілок України разом з іншими профоб'єднаннями твердо стоїть лише на принципових вимогах і налаштована на компроміс.

На прикладі як останнього переговорного процесу, так і попередніх, спостерігається відсутність традиції вирішення конфліктів цивілізованим шляхом. Ні Уряд, ні роботодавці не готові вести конструктивний діалог з профспілками.

Профспілкам, на нашу думку, доведеться розпочинати нові переговори по укладанню Генеральної угоди з новопризначеним Урядом та з самого початку узгоджувати всі норми і цифри, а це, як засвідчує попередній досвід переговорного процесу, не один місяць напруженої праці. Таким чином, можна прогнозувати, що нову Генеральну угоду буде підписано нескоро. Зрозуміло, що дата підписання документа залежатиме від того, наскільки готовим до соціального діалогу виявиться новий Кабінет Міністрів України.

Зважаючи на складну соціально-економічну ситуацію у суспільстві, соціальні партнери мали б йти на поступки один одному, адже непідписання Генеральної угоди призведе до зростання напруги у стосунках між ними, може спровокувати новий поштовх до негативних тенденцій у соціально-трудовій сфері, поставить під загрозу підписання галузевих і колективних договорів на підприємствах.

Покращенню ситуації у соціально-трудовій сфері має сприяти вдосконалення правового регулювання, зокрема у напрямі посилення відповідальності сторін за взяті зобов'язання. Це значно підвищило б відповідальність соціальних партнерів і насамперед виконавчої влади [14, с. 124].

Створення таких консультативно-дорадчих органів як «Національна рада соціального партнерства» (Указ про яку за ініціативою профспілкових об'єднань було видано ще на початку 1993 р. тодішнім Президентом України Л.Кравчуком), «Національна тристороння соціально-економічна рада» (створена 29 грудня 2005 р.) сприяє вдосконаленню системи соціального партнерства. Однак, відсутність Закону України «Про соціальне партнерство» значно послаблювало і продовжує послаблювати діяльність цих консультативно-дорадчих органів. Адже рішення «Національної тристоронньої соціально-економічної ради» так само, як і рішення нині ліквідованої «Національної ради соціального партнерства» мають рекомендаційний характер і не є обов'язковими для виконання, а лише для розгляду органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [15].

Прийняття Закону «Про соціальне партнерство», на нашу думку, могло б стати кроком у майбутнє, оскільки норми законопроекту враховують досвід соціального партнерства та перспективи трансформації системи відносин у соціально-трудовій сфері.

Між тим, усвідомлення соціального діалогу як головного чинника регулювання соціально-трудових відносин, що забезпечує баланс соціально-економічних інтересів трудящих,

роботодавців та держави і сприяє збереженню соціального миру, дається важко і представникам влади, і громадськості. Саме тому держава зазнає все більших втрат.

Крім суб'єктивних чинників, існують ще й об'єктивні фактори, які гальмують переговорні процеси у соціально-трудовій сфері та не дають можливість вчасно підписувати як Генеральну, так і галузеві угоди. Низький рівень економіки нашої держави не дозволяє вирішити всі соціально-економічні потреби населення.

За сучасних умов, коли відбувається трансформація власності від державної до приватної, об'єктивно вимагають все більшої ролі у переговорних процесах об'єднання роботодавців. За такої подальшої тенденції держава може трансформуватись з рівноправного соціального партнера на арбітра, який регламентуватиме відносини між профспілками та роботодавцями.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що з метою посилення впливу у переговорному процесі за умов ринкової економіки профспілкам слід консолідуватись та приділити увагу розбудові діалогу зі своїми членами, щоб задекларовані ними 13,5 млн. спілчан були не лише формальною цифрою, а й надійним тилом, який надасть їм політичної ваги та поваги у відносинах з соціальними партнерами як у переговорних процесах, так і під час розв'язання соціально-трудових конфліктів.

Література

1. Нариси історії професійних спілок України /Федерація профспілок України. – К., 2002. – С. 729.
2. Концепція розвитку Федерації профспілок України /Федерація профспілок України. – К., 2005. – С. 8.
3. Бондарчук Я. О. На терезах соціальної рівноваги. Генеральна угода очима профспілок //Профспілки України. – 2004. – № 2. – С. 96.
4. Звернення профспілок України до членів профспілок. Додаток до Постанови Президії ФПУ від 17.11.2005 р. №Р-22-ІІ. «Про позицію ФПУ під час виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2006 році» //Поточний архів ФПУ.
5. Профінформ ФПУ «Кабмін ігнорує вимоги профспілок! Чекай на акції протесту» //Профспілкові вісті. – 2006. – № 2. – С. 12.
6. Федерация профсоюзов требует увеличить размер прожиточного минимума на 2006 год как минимум вдвое //Интернет видання: Интерфакс-Украина 24.01.2006.
7. Прес-реліз ФПУ від 06.02.2006 р. //Поточний архів ФПУ. Аналітично-інформаційного управління апарату ФПУ.
8. Матеріал брифінгу на тему: «Про хід колективних переговорів профспілок з Урядом і об'єднаннями роботодавців щодо укладання Генеральної угоди на 2006–2009 роки» //Поточний архів ФПУ. Аналітично-інформаційний відділ ФПУ.
9. Офіційний сайт Федерації профспілок України: <http://www.fpsu.org.ua>
10. Остапенко Людмила. Профспілки та бюджетна політика //Профспілки України. – 2006. – № 6. – С. 96.
11. Звернення Спільного представницького органу до народних депутатів України від 14 лютого 2006 р., №38-СПО.
12. Стоян Г.О. Професійні спілки України. – К., 1998. – С. 162.
13. Колективний трудовий спір між профспілками та Кабінетом Міністрів України. Етапність виникнення та хронологія подій /ФПУ. – К., 2006. – С. 1–12.
14. Осовий Г.В., Жуков В.І., Руденко В.М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика в Україні: Навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – С. 432.
15. Положення «Про Національну тристоронню соціально-економічну раду». Указ Президента від 29 грудня 2005р., №1871/2005 /Офіційний сайт Президента України: www.president.gov.ua
16. Проект Закону України, внесений Кабінетом Міністрів України «Про соціальне партнерство» № 835 від 09.09.1996 р.

Вигovskyi M.Yu.,

*канд. істор. наук, доц. кафедри історії слов'ян і українознавства
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Організаційно-політична діяльність В.П. Затонського у 1932–1933 рр.: особливості повсякденного життя номенклатури

В статті на прикладі професійної та громадсько-політичної діяльності наркома просвіти УСРР В.П. Затонського в початку 30-х років ХХ ст. розглядається роль та місце номенклатури в кампаніях з хлібозаготівлі та особливості її участі в громадсько-політичному житті в умовах сталінського тоталітарно-бюрократичного режиму.

Basing on the professional and social and politic activity of V.P. Zatonsky, a people's commissar of education in the early 1930s, the author of the article reveals the role and place of the nomenclature in campaigns of State grain purchases. A special attention is paid to the peculiarities of nomenclature's participation in social and political life under Stalin's totalitarian and beurocratic rule.

Ключові слова: виконавець, звіт, нарком, номенклатура, опір, посівна, хлібозаготівлі.

У науково-історичній літературі та документальних виданнях, які з'явилися в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., постать Володимира Петровича Затонського висвітлюється в контексті політичної історії і культурно-освітнього розвитку радянського суспільства [1]. Про трагічну долю свого батька згадував академік Д.В. Затонський [2]. Історики підкреслюють, що нарком став жертвою масового політичного терору. Він насправді був репресований, навіть останнім з членів політбюро ЦК КП(б)У, але, очевидно, у 1932 – 1933 рр. не допускав особистого трагічного фіналу.

Організаційно-політична діяльність номенклатури привертає увагу дослідників, які торкаються і питань участі керівного складу партійно-радянських органів у колективізації, розкуркуленні та хлібозаготівлях [3]. Предметом нашого дослідження є повсякденна робота лише одного високопосадовця, його функціональні обов'язки, професіоналізм, політична інтенсивність, а також роль і місце номенклатури у хлібозаготівельних кампаніях та суспільному розвитку у цілому.

Політична кар'єра Затонського виявилася достатньо стрімкою і помітною. Він був чотириразовим міністром освіти, якщо брати до уваги сучасну термінологію, а саме: народним секретарем освіти першого радянського уряду України від 17 грудня 1917 до 19 березня 1918 р.; наркомом освіти УСРР у грудні 1919 – квітні 1920 р.; очолював Наркомос УСРР протягом жовтня 1922 – березня 1924 р., а також з 22 лютого 1933 до 22 грудня 1937 р. [4]. Решту його посад не буду перераховувати, щоб уникнути формальної констатації, зосередившись виключно на роках голодомору в Україні та політичних репресіях проти української інтелігенції. На початку січня 1932 р. нарком РСІ УСРР та голова ЦК КП(б)У, а цей симбіоз владної контрольно-ревізійної структури йому довелося очолити ще у березні 1927 р., згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У перебував у Новомосковському районі на Дніпропетровщині для політичного забезпечення виконання «...в січні планів хлібозаготівель» [5]. Політбюро «непокоїло» падіння темпів хлібозаготівель в Україні, відтак верхівка партійного керівництва місяцями працювала в районах і селах. У вільний від організації хлібозаготівель час, судячи з протоколів засідання наркомату РСІ УСРР, які добре збереглися в ЦДАВО України (Ф. 539), розглядав скарги населення, що стосувалися переважно оподаткування, стягнення натуральних штрафів, а також хлібозаготівель. Замкнуте коло заготівель вкрай виснажувало сільське господарство, і затягувало і політичне керівництво України. 6 березня 1932 р. з метою організаційно-господарського та політико-

ідеологічного забезпечення весняної посівної кампанії ЦК КП(б)У рекомендувало райкомам Донбасу тимчасово призупинити хлібозаготівлі, зосередившись на формуванні насінневих фондів. Саме туди виїхали члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП(б)У – В.П. Затонський, П.П. Любченко, Г.І. Петровський, М.О. Скрипник, В.А. Строганов [6]. Наприкінці березня 1932 р. Затонського «перекинули» на Маріупольщину. Він приїхав 23 березня, а наступного дня писав С.В. Косіору про те, що на Кривій та Безімянній косах, які знаходились від Маріуполя на 25 – 45 верств, «лежить ярої пшениці 2209 тонн, у тому числі 657 тонн чистосортної, але сушою «немає проїзду» [7]. Населення кількох районів (Манчужського, Будьонівського, Сартанського) залишилось без хліба і насіння одночасно. Нарком не приховував катастрофічної ситуації: коні «рухатись вже не можуть», «загибло уже 180 свиней», «насіння немає». Затонський критично ставився до звітів голів колгоспів, у яких йшлося про 50-відсоткове забезпечення насінням, а «насправді не має і 5%» [8]. Хлібозаготівлі і повині паралізували життя населення, яке мовчазно помирало від голоду. «Зараз їду верхи у Володарку, – зазначав у листі від 24 березня Затонський – іншого способу пересування немає і туди ніхто не заїзжав, а вони повинні дати біля 8 тис. ц для інших районів Дніпропетровської області» [9]. Маючи математичний фах, позаяк ще у 1913 – 1917 рр. був приват-доцентом Київського політехнічного інституту, де читав фізику, а також почуття партійної відповідальності, нарком Затонський висвітлював ситуацію такою, якою вона склалася внаслідок «...адміністративної опіки». Цифри хлібозаготівель були тоді не простими арифметичними числами, а символами життя і смерті.

Упродовж квітня–червня 1932 р. Затонський брав участь у засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, керував роботою свого відомства, відвідував райони та села. На початку липня 1932 р. Затонський, а також Скрипник брали участь в роботі третьої партконференції, яка проходила у Харкові. На конференції дуже гостро критикували секретарів райкомів. Нарком РСІ Затонський, котрий очолював контрольно-ревізійні перевірки господарств та виконання планових завдань районами, зазначив, що «...представники кількох районів плакалися перед нами», замість раціональної організації праці, уникнення витрат, забезпечення «кращого осіннього зайву» [10]. Виявилася певна нещирість: у листі до Косіора він був іншої думки, ніж в офіційно-публічній промові на конференції. Лукавити зобов'язувала присутність на конференції двох сталінських емісарів – В. Молотова та Л. Кагановича.

Хлібозаготівлі після партконференції набули ознак карально-репресивної акції, суть якої полягала не лише у нереальних планах та масовому терорі проти «партгоспактиву», а також у термінах заготівель, в їх організаційно-політичних формах проведення. Вони позначилися на риториці, яка поповнилася арсеналом наказової лексики. 30 жовтня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про посилення темпів хлібозаготівель, дбаючи одночасно про організаційно-господарське зміцнення колгоспів і підвищення відповідальності керівників усіх рівнів за виконання державних завдань, відтак знову відбулася «більшовицька мобілізація сил»: Затонського і разом з ним секретаря Донецького обкому КП(б)У С.А. Саркіса відрядили до Дніпропетровської області. Від них вимагали застосування репресивних заходів: штрафи у розмірах ринкової вартості незданого хліба, доведення «твердих завдань» заможного-куркульським господарствам», заборонити торгівлю хлібом. Саме за період його перебування на Дніпропетровщині з'явилася так звана Оріхівська справа, яка достатньо висвітлена в літературі [11]. Великотокмацька справа, а також були занесені на «чорну дошку» деякі села області. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор інформував ЦК ВКП(б) 8 грудня 1932 р. про те, що для цього «...у Дніпропетровськ перекинутий додатково Затонський» [12]. Термін «перекинутий», використаний Косіором, свідчив про своєрідну стратегічну операцію. Завершуючи її, центральне керівництво перекидало заподатливих виконавців на іншу ділянку «хлібозаготівельного фронту». Були і винятки: багато уповноважених із хлібозаготівель не виконували завдань. Так, 21 грудня

1932 р. партколегія ЦКК КП(б)У, тобто відомство, яке очолював Затонський, «...за цілковиту бездіяльність і покривання районних організацій, які не вжили заходів до того, щоб зламати куркульський саботаж хлібозаготівель» оголосила сувору догану заступнику голови Комітету в справах друку при РНК УСРР П.І. Духно і звільнило його з посади [13].

У січні 1933 р. ЦК КП(б)У направив Затонського до Одеської області для організації хлібозаготівель, хоча до нього там побували особисто Молотов та Каганович, Косіор і М. Хатаєвич. 22 січня Затонський надіслав Косіору своєрідний звіт про свої перші кроки в селах області. Йому довелося діяти в районі Нової Українки та Зінов'євська. Він звертає увагу на «саботаж» та активізацію роботи по вилученню хліба «в ямах», участь ДПУ, що «дало належний ефект», позаяк «їх працівники організованіші», мовляв «це тобі не «червона професура» [14]. Затонський виокремлює «метод концентрованого наступу», напрацьований до приїзду Кагановича і Постишева, тобто вибору села чи колгоспу, «на які треба навалитися» [15]. Технологію викачування хліба, про яку він інформував Косіора, нарком РСІ вважав оптимальною і відносно «мирною». Її суть полягала у тому, щоб застосовували репресії показово-вибірково: викрити «ухильника» і «саботажника», «тут арештувати, притиснути, описати корову» або «підготувати кого-небудь, щоб сам публічно зізнався і добровільно здав». Він наполягав на тому, щоб селян не переслідували, а «обробляли» – або «добром», або «новими шляхами через ДПУ». Ці психологічно-фізичні засоби впливу спрямовували для того, щоб «...розбити стіну кругової поруки». Академік Затонський, якого обрали дійсним членом УАН 26 червня 1929 р., запропонував «науковий підхід», щоб уникнути насилля фізичного та карально-репресивного. «У с. Широкому на Запоріжжі, наприклад, – наголошував він у листі до Косіора, – після проробки, коли побачили, що заховати не зможуть, принесли колгоспники «невідомо від кого» у колективну комору 450 ц протягом ночі (рівно стільки, щоб вивершити план). Правда це німецький колгосп – народ дисциплінований. Крали, але облік вели й організовано повертали (таємно, щоб злодіями не вважали). Але й українця можна насамкінець переконати, що мабуть, краще здати хліб» [16]. Такими діями він планував зламати «опір у двох-трьох колгоспах на район», щоб «розширити прорив фронту». Термінологія і тактико-стратегічний задум цілком військові. Але ними Затонський не обмежився, тому що рекомендував «за викинутий пуд хліба при викритті – розстрілювати» [17]. Подібні накази він дав керівникам Вознесенського та Арбузинського районів. 20 січня між районами їздив вночі, незважаючи на вітер, сніг та мороз, займаючись «проробкою» місцевого активу. Його приїздив інколи не чекали, особливо в Знаменці. «Пішли в парткоми радитись з ДПУ, збирати матеріали, зв'язуватись по телефону та ін., – писав він, – щоб через пару годин обрати на перший раз підходящі об'єкти» [18]. Деякі уповноважені, усвідомлюючи наслідки подібної роботи, вдавалися до самогубства. Траплялися й інші уповноважені, які знущалися з населення, вишукуючи хліб. В Арбузинському районі Затонський зустрівся з уповноваженим по хлібозаготівлях А.А. Річицьким, котрий виявився дуже «наляканим невдачами» у роботі. Тому провели з ним півдня в одному з колгоспів, «обраному для операції» [19]. Йому доводилося спостерігати дивний факт стосовно виселення селян, які не дуже шкодували з того. «Ніхто не дезертирував, – переповідав Затонський, – деякі йшли з гармошкою, а були навіть випадки «добровільництва», коли сусіди зверталися з проханням записати їх до складу переселенців» [20]. Жахлива історія, але вона вказувала про бажання селян швидше залишити село, приречене на голод. Висилка чи допр не лякали селянина. Він боявся позбавлення корови та іншої худоби, а також хліба, оскільки це був смертний вирок.

22 лютого 1932 р. Затонського призначили наркомом освіти, звільнивши Скрипника. Відбулася не просто зміна номенклатури, а переорієнтація діяльності культурно-освітніх установ, їх уніфікація. На ці обставини звертають увагу такі українські історики як Г. Єфіменко [21], М. Кузьменко [22], В. Солдатенко [23]. Новопризначений нарком переймався загальнополітичними кампаніями. 12 березня 1933 р. Наркомос УСРР і ВЦК спілки Робос опублікували відозву «До вчителівства

Української соціалістичної Радянської Республіки», якою закликали школу і педагогів допомогти колгоспам виконати своєчасно посівну кампанію. Спостерігається солоспів на адресу Сталіна, Кагановича. «Боротьба за виконання завдань весняної сівби, – наголошувалося у відозві, яку підписав Затонський, – це боротьба за високий і сталий урожай, це боротьба за більшовицький колгосп, за піднесення матеріального і культурного рівня колгоспних мас, це жорстка класова боротьба з недобитками куркульства, із залишками петлорівщини, махновщини й інших гатунків контрреволюційної білогвардійщини, що чинить і чинитиме скажений опір на кожному кроці роботи» [24]. Ні С. Петлюра, якого підступно вбили у 1926 р., ні Н. Махно, якому у 1933 р. залишилось жити один рік, не мали відношення до «гатунків контрреволюційної білогвардійщини». Заява Наркомосу УСРР застерігала педагогів від «петлорівської націоналістичної ідеології», тобто орієнтувала на поступове згорання справжньої українізації.

Нарком освіти дбав про посівну в колгоспах, а також намагався перевернути скибу освітянської ниви. Він запровадив екзамени у школах, які вважав «засобом боротьби за якість знань» [25], а також очолив роботу з підготовки «доброякісного стабільного підручника», критикуючи наявні за відсутність у них літературних творів О. Пушкіна, О. Некрасова [26]. Науково-методичний сектор одержав завдання переглянути підручники за 1931–1932 рр. Станом на серпень 1933 р. мали оригінальних підручників українською мовою – 29, перекладених – 52; російською мовою – 18 і 47 [27]. А писати нові підручники було нікому. Переважна більшість освітян перебувала на хлібозаготівлях. 23 червня 1933 р. Затонський звернув увагу ЦК партії на те, що всі завідувачі обласних відділів освіти на 7 місяців знаходилися в сільських районах [28], дбаючи про виконання хлібозаготівельних планів. Чистка кадрового складу Наркомосу, яка розпочалася з усунення наркома Скрипника, його заступників і завкадрами М. Яворського, безумовно деморалізувала роботу цих підрозділів системи освіти в Україні. Затонський у доповідній записці секретарям ЦК КП(б)У П. Постишеву, М. Попову, М. Кілперогу звертав їх увагу на «зміцнення НКО», тому що у кожному відділі були вакансії, а з другого боку інформував про звільнення 15 «колишніх білих, петлорівців та ще двох дуже підозрілих комуністів з Головліту» [29]. Звітуючись про досягнення «ленінської національної політики», Затонський зізнається про те, що в Україні зросла на 63% загальна кількість учнів російською мовою, а з українською мовою має зрости на 26%. У зв'язку з цим, дивним було його намагання спростувати «наклеп» про те, що «українська культура знищується», а українізації – кінець [30]. Було «оновлено» склад НКО, вищих навчальних закладів, а в освітніх установах лише Харківської, Вінницької та Чернігівської областей було звільнено 507 «класово-ворожих елементів» [31].

19 серпня 1933 р. нарком виступив на Всеукраїнському «зльоті» вчителів-ударників, зазначивши, що українську культуру збагатили ні С. Єфремов, ні М. Грушевський, ні О. Бадан, а Дніпробуд, Харківський тракторний, Луганбуд, «Озівсталь» і «заможне колгоспне село» [32]. Наступного дня в Харкові розпочав роботу перший пленум Ради нацменшин при НКО УСРР. Відкриваючи його роботу, Затонський вказав на специфіку України, де хлібозаготівлі та посівна кампанія тісно перепліталися з «національно-культурним будівництвом й тим шкідництвом, яке ми мали на цій ділянці» [33]. По-перше, нарком заявив про основні напрями його повсякденних турбот протягом 1932–1933 рр., по-друге, виокремив і чергові пріоритети наступної фази політичної діяльності: боротьба з «місцевим націоналізмом, насамперед, українським» та «великоросійським шовінізмом». Форми боротьби з ними дещо вирізнялися: не потурати великодержавницькому шовінізмові, але «посилити боротьбу з місцевим націоналізмом». Нарешті нарком освіти висловив і власне бачення розвитку українізації, яку назвав «більшовицькою», що мала забезпечити – «українську за формою, соціалістичну за змістом культуру». Формальна українізація, якою вона постала ще у 20-х роках, набула тепер виразних ознак форсованої радянської культурно-освітнього життя в Україні. «Проводячи українізацію, – наголошував

Затонський, – ми не відмовляємося від методу примусу, якщо наприклад, йдеться про обов'язки радянського службовця обслуговувати основну масу людськості її рідною мовою. Але зовсім неприпустима примусова українізація пролетаріату» [34]. Примусова українізація номенклатури партійно-радянських органів влади, яка після політичних чисток і репресій далеко неукраїнською, а в російськомовного пролетаріату – тим паче.

Підготовку до засіву освітянської ниви Затонський розпочав з хлібозаготівель. Його знову відрядили до районів, але цього разу до Київської області. 16 серпня 1933 р. він особисто відвідав від одного до п'яти колгоспів Брусилівського, Попельнянського, Сквирського, Володарського, Коростенського, Баришівського та інших районів. Висновки були сумними: «авансів на трудовень не видають», колгоспники зневірилися, що хліб коли-небудь «видадуть на руки». В колгоспах видавали хліб поденно лише для працюючих, кашу і борщ не варили для харчування селян на полі, а «все затирку, або як її на півдні Київщини ще називають «шліхта» (деякі називають «шліхтер» – спочатку було незрозуміло, за що в'язальниці Шліхтера паплюжать» [35]. Виявляється, що життя колгоспників було не таким вже і «заможним», про що Затонський говорив раніше, маючи на увазі взірць розвитку української культури. Лукавив нарком, хоча в неофіційних листах говорив правду, інколи гірку і жахливу, яка стосувалася його особисто (накази про розстріл «саботажників»). Він радив також зменшити норми натуроплати в поліських МТС, які видалися йому однаковими для Полісся і Степу. А з другого боку, звертав увагу на необхідність перегляду плану заготівель для деяких господарств районів з низьким врожаєм. Головним вважав також завершення колективізації та формування політвідділів МТС.

Повернувшись з районів хлібозаготівель, займався культурно-освітніми справами. 27 серпня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад президії ВУАМЛІНу, президентом якої призначили О.Г. Шліхтера, а членом – В.П. Затонського [36]. Невипадково, як виявилось, захищав президента від «паплюження» колгоспницями-в'язальницями. Восени Затонський разом з М. Кіллерогом підготував проект реорганізації Наркомосу УСРР, затверджений політбюро ЦК КП(б)У 16 жовтня 1933 р. після доповіді А.А. Хвилі [37]. Вона стосувалася структурних змін і кадрового забезпечення комісаріату освіти, котрий майже втратив весь персональний склад внаслідок чисток і репресій [38].

Безумовно, щоб з'ясувати всебічно і вичерпно повсякденне життя представників вищої ланки партійно-радянської номенклатури – необхідно простежити хроніку його діяльності, гортаючи газети, протоколи засідань колегиї Наркомосу УСРР, матеріали засідань політбюро ЦК КП(б)У. Ми матимемо калейдоскоп подій, набір фактів, явищ, дат, але вони вимагають конкретної методики їх систематизації. Кількісні показники, тобто частота засідання та їх тривалість, лише засвідчують певне фізичне навантаження. Діяльність наркома Затонського виявилася багатовекторною, яка торкалася кількох напрямів одночасно: політичного, освітньо-культурного, господарсько-економічного. Він був виконавцем і творцем, держслужбовцем високого рангу та академіком, поєднуючи стиль керівника і науковця, хоча не всі грані цієї непересічної особистості вирізнялися вичерпністю. Участь Затонського у хлібозаготівлях та «викриття» Скрипника – були найгіршими роками у його політичній біографії, які надламали фізично і духовно колишнього студента Київського університету св. Володимира.

Література

1. Командири Великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 173, 218; Марочко Василь, Хілліг Гьютц/ Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 — 1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.; Єфіменко Геннадій. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 – 1938). – К.: Ін-т історії України, 2001. – 303 с.
2. Затонский Дмитрий. Отец он спорил //Комсомольская правда. – 1998. – 23 окт.

3. Дорошко Микола. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-і роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Моногр. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 2004. – 154 с.
4. ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 72. – Арк. 1-2.
5. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 111.
6. Там само. – С. 123.
7. Там само. – С. 135.
8. Там само. – С. 136.
9. Там само. – С. 137.
10. Командири великого голоду... – С. 158.
11. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 668-670.
12. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків... – С. 287.
13. Постанова партколегії ЦКК КП(б)У з 1 січня 1933 року //Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4 січ.
14. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків... – С. 336.
15. Там само.
16. Там само. – С. 337.
17. Там само. – С. 338.
18. Там само. – С. 339.
19. Там само. – С. 340.
20. Там само. – С. 341.
21. Єфіменко Г. Вказ. праця. – С. 140.
22. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культуриний рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.
23. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – 352 с.
24. Пролетарська правда. – 1933. – 12 берез. — №. 51.
25. Затонський В. До іспитів у політехнічній школі //Вісті ВУЦВК. – 1933. – 21 квіт.
26. За добровільний стабільний підручник. З доповіді Наркома освіти тов. В.П. Затонського на об'єднаному засіданні Харківського обкому та міському і міськнаросвіти та вчителів-ударників харківських шкіл // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 18 жовт.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6222. – Арк. 90.
28. Там само. – Арк. 43.
29. Там само.
30. Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики //Більшовик України. – 1933. — № 13–14. – С. 34–51.
31. Там само. – С. 50.
32. Більшовик (Київ). – 1933. – 19 серп. – № 123.
33. Допомогу і увагу школі нацменшостей. Виступ тов. В.П. Затонського на пленумі ради нацменшин //Пролетарська правда. – 1933. – 26 серп. – №. 186.
34. Там само.
35. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків... – С. 546.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 319. – Арк. 16.
37. Там само. – Спр. 285. – Арк. 129.
38. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.

Губа П.І.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії України
Черкаського державного технологічного університету

*Державотворча діяльність українських урядів
доби національно-демократичної революції 1917–1920 рр.
у галузі аграрної політики*

(за матеріалами періодичної преси)

В статье на базе материалов прессы политических партий освещаются проблемные вопросы аграрной политики, проводимой украинскими правительствами в период Национально-демократической революции 1917–1920 гг.

Basing on the press materials of political parties, the author of the article reveals some problems related to the agricultural policy during the national and democratic revolution (1917–1920).

Ключові слова: аграрна політика, націоналізація землі, соціалізація землі, приватна власність на землю, аграрні реформи.

Дослідження аграрної політики в період Української революції 1917–1920 рр. різними урядами протягом останніх років привертають до себе постійну увагу дослідників. При цьому, незважаючи на фундаментальні праці відомих істориків України аналізу аграрної тематики зазначеного періоду [1], малодосліджуваними залишаються такі аспекти як причини невдач економічної політики на селі, з одного боку, та ігнорування світового досвіду вирішення аграрно-селянської проблеми, – з іншого. Це і становить цінний практичний інтерес у контексті реалізації завдань аграрної реформи на теренах незалежної України.

Газети тогочасної доби заслуговують на увагу не лише з огляду на публікацію офіційних державних документів, а й тому, що в них містяться статті, в яких деталізується аграрна політика тих чи інших партій, урядів, які існували в Україні в період революції, відомості про практичні заходи щодо здійснення господарської політики і дані про те, як ця політика сприймалася на місцях, як до неї ставилися трудящі маси, передусім селянство.

Газетні матеріали засвідчують, що у той час в Україні економічна наука була представлена плеядою видатних учених, серед яких виділялися: К. Мацієвич, М. Туган-Барановський, К. Воблій, В. Косинський, М. Левитський та ін [2]. Під впливом їхніх праць розроблялись програми економічного відродження України, а дослідження широко публікувались в українській пресі.

Практично всі згадані вище представники української економічної думки захищали ідею селянської земельної власності, акцентуючи при цьому на селянському сімейному господарстві як основі сільськогосподарського виробництва. У той самий час дослідники підкреслювали необхідність збереження великих господарств, які займалися б інтенсивним землеробством і при цьому давали велику частину продуктів харчування для міст і залишки хлібних запасів для вивезення.

Аналізуючи виступи провідних українських діячів на сесіях Центральної ради, селянських з'їздах та статті у пресі за 1917–1918 рр. («Народна Воля», «Нова Рада», «Робітничка газета»), ми знаходимо дуже мало посилань на іноземний досвід вирішення аграрного питання. Однією з перших публікацій стосовно цієї проблематики була стаття в «Народній Волі» економіста, громадського і політичного діяча Тихона Осадчого «Про земельну реформу на Україні». Характеризуючи вплив соціалістичних ідей на проведення аграрної реформи, він акцентує увагу на її економічному аспекті та врахуванні інтересів народу («людяності» земельної реформи).

В Україні, на нашу думку, слід вести пропаганду соціалізму та кооперації у сільському господарстві, використовуючи повчальний досвід розвитку кооперації в Італії [3].

Вченого підтримували відомі економісти та політики, зокрема, К. Мацієвич, М. Левитський та ін. Так, на думку заступника генерального секретаря земельних справ у 1917 р., члена УПСФ К. Мацієвича, українське сільське господарство «давно вже вступило на шлях західної культури» [4]. А вже більш детальне пояснення «європейських» рис сільського господарства України вчений зробив 11 травня 1918 р. у своїй доповіді на зїзді партії українських соціалістів-федералістів. Серед таких рис він виділив високий рівень розвитку кредитної кооперації (відображала «розвинуте грошове селянське дрібне господарство») та розвиток цукроварень, гуралень і броварень (сприяли інтенсифікації сільського господарства) [5].

Протилежну позицію в Україні зайняли більшовицькі організації. Ленінську ідею націоналізації землі як постулат соціалістичної революції вони нерозривно пов'язували із завданням «соціалістичного» перетворення сільського господарства. Важливим втіленням цієї ідеї у життя, як писала газета «Правда», повинен бути «Декрет про землю», який «перетворився б у незаперечний акт життя, проти якого стали б безсильні всілякі замахы поміщиків і їхніх друзів» [6].

Із газетних джерел бачимо, що після консолідації різних політичних сил у Центральній Раді була зроблена спроба виробити єдиний погляд на шляхи соціально-економічного розвитку України. У цьому напрямі навесні 1917 р. Центральна Рада та вжила певних заходів та визначила ряд завдань. Так, вже на засіданні 7 травня 1917 р., як інформує «Нова Рада», представники українських партій соціалістичного спрямування, а також делегати, члени Селянської спілки порушили питання про необхідність вирішення назрілих економічних проблем, і насамперед – земельної реформи.

Найбільш успішно у Центральній Раді діяла УПСР, під впливом якої знаходилась досить масова організація – Українська Селянська спілка. УПСР, визнаючи необхідність у майбутньому ліквідації приватної власності на засоби виробництва, у своїй програмі-максимум висувала кінцевим завданням «перебудову сучасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний», а у програмі-мінімум на період, коли суспільство ще не готове до «повної соціальної революції», ставила за мету «в межах буржуазного ладу домагатись як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ» таких перетворень, які «віддали б в руки працюючого люду всі засоби до підготовки соціального перевороту». Під соціальним переворотом розумілись такі заходи: експропріація підприємств, реорганізація виробництва і розподілу землі на соціалістичних засадах, а також «соціалістичне» управління всім народним господарством, що постійно висвітлювали на своїх сторінках газети «Боротьба» та «Народна воля» [7].

Інша найвпливовіша партія Центральної Ради – УСДРП – в аграрному питанні виходила з положень основного економічного принципу програми європейської соціал-демократії, котрий полягав у націоналізації монополій та переведенні їх на загальногромадські потреби. Звідси випливало і ставлення УСДРП до вирішення земельного питання. Українські соціал-демократи виступали проти зрівняльно-передільного принципу проведення земельної реформи, вбачаючи майбутнє сільського господарства не у подрібненні існуючих великих приватних господарств, а у передачі їх до рук органів місцевого самоврядування та централізації керівництва сільськогосподарським управлінням.

Ще одна впливова сила – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) – до весни 1918 р. не мала встановлених принципів вирішення земельної справи у Україні, хоча один з її авторитетних членів – К. Мацієвич – учений-агроном за фахом, теоретик і практичний організатор громадської і господарської кооперації – з самого початку взяв активну участь у підготовці Центральною Радою проектів земельної реформи. УПСФ через своїх представників у Генеральному Секретаріаті, Малій Раді та на пленумах Центральної Ради здійснювала великий вплив на аграрну політику тогочасного українського уряду, що регулярно засвідчувала газета партії «Нова Рада».

Таким чином, усі провідні партії Центральної Ради, незважаючи на деякі розбіжності, стояли на платформі націоналізації землі як перспективи розвитку сільськогосподарського землекористування. Така єдність у визначенні стратегічних установок давала можливість ефективного співробітництва в Раді всіх її основних партій у сфері аграрних перетворень.

III Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 р. проголосив на території України радикальні соціально-економічні перетворення. Широко висвітлював ідеї Універсалу на своїх сторінках «Вісник Генерального Секретаріату УНР», як і інші газети. В Універсалі щодо аграрного питання вказувалось: «Віднині на території УНР існуюче право власності на землі поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі – касується». Всі ці землі проголошувалися «власністю усього трудового народу» [8]. При цьому питання про скасування приватної власності на всі землі взагалі, як це було в радянському Декреті про землю, не ставилось.

Матеріали преси вказують на розбіжність в аграрному питанні серед Уряду Центральної Ради. Коли 25 листопада текст III Універсалу було опубліковано в урядовому «Віснику Генерального Секретаріату УНР», датованому 11 (24) листопада 1917 р., то поряд з текстом вміщено роз'яснення до нього від імені Генерального секретаріату, яке уточнювало положення аграрної частини Універсалу. В роз'ясненні Генеральний Секретар вказував, що земельні комітети не мають права відбирати землю у її власників. За даними газет, на місцях з цього приводу приймалися відповідні рішення. Зокрема, у резолюції представників селянських спілок Тарашинського повіту від 3. 12. 1917 р. вказувалось, що «...всею землею до Українських Установчих Зборів розпоряджається повітовий та волостні земельні комітети. Земля не повинна ділитись самими селянами, поки Українські Збори не вироблять закону про передачу землі до рук народу» [9].

У газетах певне відображення знайшли спроби Центральної Ради здійснити власну фінансову політику як одну з умов зміцнення Української держави. Газети повідомляють, що першим кроком формування національного бюджету стало введення в Україні власної податкової системи ще навесні 1917 р. Так, 23 квітня 1917 р. Центральна Рада приймає постанову про «Оподаткування українського населення на національній основі». Більш детально про національне оподаткування українського народу, виходячи з принципу поступово-прибуткового податку в конкретних розмірах, розробку організації оподаткування всього українського населення при кожному губернському комітеті, де повинні були діяти фінансові комісії, котрі надсилали всі гроші, отримані як національний податок до українського фонду, дають нам «Вісті з Української Ради» [10].

На засіданні Генерального Секретаріату від 29 грудня 1917 р. порушується питання про випуск власних національних грошей. Так, на засіданні Секретаріату, як інформує «Народна воля», член УПСС С.Шелухін заявив, що «...треба, щоб українські гроші мали свій окремий курс і окрему валюту» [11].

Однак відозви, закони, не підкріплені жодними примусовими діями, не мали впливу на маси, і Центральній Раді до самого кінця своєї діяльності так і не вдалося організувати сплату населенням податків і налагодити випуск власних грошових знаків.

Важливим пунктом програми розбудови Української держави у період гетьманства П. Скоропадського було розв'язання соціальних проблем, зокрема, аграрних, заплутаних діяльністю попередньої влади. З метою відродження економічного життя новий уряд перш за все вживає рішучих заходів – вводить право приватної власності та вільного підприємництва, а у земельній політиці – повертає поміщикам земельну власність, конфісковану раніше постановами Центральної Ради. З цього приводу «Киевская мысль», висвітлюючи заяву з'їзду хліборобів-власників (в якому гетьманський уряд вбачав свою опору), що відбувся у квітні 1918 р., підкреслювала: «Мы, крестьяне-собственники, заявляем, что не признаем Рады, министров и земельных комитетов и просим их немедленного удаления, а все награбленное ими под видом закона должно быть возвращено» [12].

З українських партій, які сформувалися упродовж 1917 р., але не були представлені у Центральній Раді, або лише індивідуально й настільки, що не могли мати впливу на її політику, в обороні принципу приватної земельної власності виступили на початку 1918 р. лише дві, – Українська демократично-хліборобська партія і «Союз земельних власників». Обидві партії сходилися в головних питаннях оборони принципу приватної власності.

Газетні матеріали дають можливість з'ясувати причини таких тимчасових економічних зрушень в Україні у період гетьманської доби. По-перше, за рівнем життя у 1918 р. вона була привабливішою за свою північну сусідку, звідки не припинявся потік емігрантів. Так, одна із газет – «Приднепровский край» (Харків), аналізуючи економічне становище Росії, а також порівнюючи економіку України з економікою усїї європейської Росії, писала: «Дані про населення і простір України дають висновок, що в Україні господарська діяльність розвинута більше, ніж у всій європейській Росії того часу. Велике населення сіл говорить про значний розвиток сільського господарства, а інтенсивний розвиток міст – про розвиток промисловості» [13].

За даними періодичної преси, після жовтневого перевороту Україна перетворилася на перевалочну базу купців, промисловців, землевласників, які проводили валютні та торгові операції. Багато купців промисловців вкладали гроші в українські банки. У таких великих промислових містах як Київ, Харків, Одеса та інших створювались філіали російських валютних банків, різного роду акціонерні товариства тощо. Це відображали такі газети як «Голос Києва», «Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины», «Одесская мысль», «Вісник Одеси» та ін. Зокрема, газета «Голос Києва» (6.09, 14. 11. 1918 р.) інформувала про створення акціонерних товариств «Нафтопродукт» та «Дніпроліс», відкриття комерційних філій від Петроградських банків в Києві та ін. [14].

Багато матеріалів у цьому плані нам дає Одеська періодична преса того часу. Так, за даними «Вісника Одеси» та «Одесской мысли», тільки за серпень–жовтень 1918 р. в Одесі було видано «Купецькою Управою» близько 50 свідоцтв на відкриття колективних торговельних домів, товариств, численних приватних ресторанів та магазинів. Зокрема, в одній із інформацій «Вісника Одеси» від 31 серпня 1918 р. вказувалось: «Одеською Купецькою Управою об'являється, що Є. Змієвському і Н. Захарову видано Управою установлене свідоцтво на заснований ними на правах товариства на віру торговельний дім під назвою: «Торговельний дім Є. Змієвський, Н. Назаров і Ко» [15].

Однією з умов економічного піднесення в Україні гетьманської доби було введення національної валюти. Як зазначав В. Дорошенко, українська валюта, забезпечена природними багатствами України, й, головним чином, цукром, стала тривкою [16]. Важливого значення грошовій реформі в Україні надав Туган-Барановський, виступаючи 6 жовтня на Першому Всеукраїнському з'їзді економістів у Києві з доповіддю «Грошова реформа в Україні» (газети «Киевская мысль», «Наша справа») [17].

Із матеріалів інших газет бачимо, що політика Уряду П. Скоропадського не знаходила підтримки серед українських партій, особливо з приводу прийняття аграрного закону, за яким приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами і Державному земельному банку надавалось необхідне право придбання земель з метою їх продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їхніх ділянок не вище визначеної законом межі. Ось чому П.Скоропадський робить перестановки у Раді Міністрів, а 20 червня 1918 р. направляє лист пана Гетьмана пану голові Ради Міністрів, в якому Ф. Лизогубу ставилося у вину саботування розробки земельної реформи та впровадження її в життя, про що інформувала газета «Відродження» [18].

Для самого П. Скоропадського особливу вагу мала підтримка головної соціальної сили у будованій ним державі – українського селянства. Так, влітку 1918 р. газети широко публікують два земельних закони, затверджені гетьманом від 8 і 15 липня: «Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства» та «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави». Названі акти фактично підтримували в Україні поміщицьке землеволодіння [19]. Але і

сьогодні деякі історики не беруть до уваги того, що гетьман збирався ліквідувати поміщиків як соціально-економічну верству. І бажав він зробити це цивілізованими, а не більшовицькими засобами. За законом від 8 червня 1918 р. приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами на одну особу. Державному земельному банку надавалося право придбання земель з метою продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їх землекористування.

Найбільш вдало недоліки і причини провалу політики соціалізації ще влітку 1918 р. пояснив М. Бейер. На його думку, українці «не досерли до рішення великої земельної справи», ставлячи перед собою завдання «не полагодить її, а рішити наново так, як ніхто з культурніших народів не збирався її рішати». Аналогів соціалізації землі, як зазначає автор, у світовій практиці не було, і українці мають вчитися не у росіян, а у європейських хліборобів [20].

Газетні матеріали засвідчують, що у період Директорії економічна політика держави набувала принципівих змін, хоча серед партій, які створили Директорію, мали місце певні розходження, особливо у питанні про селянську власність на землю. Так, у газеті «Нова Рада», публікуючи Декларацію уряду Директорії до українського народу, стверджувалося: «Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в їх попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян. Верховне порядкування цією землею належить Директорії УНР» [21].

І все ж газетні джерела вказують на те, що фактично Директорія, проголошуючи соціалістичні перетворення на селі із визнанням верховної державності на землю, практично не зробила належних висновків з попередніх помилок соціалістичних партій за часів Центральної Ради. Це знайшло відображення у Земельному Законі Директорії УНР від 8 січня 1919 р. Розходження між політичними партіями позначилось уже при обговоренні земельного закону УНР та одразу після його прийняття й публікації. Так, за схвалення закону голосували українські соціалісти-революціонери, українські соціал-демократи і соціалісти-самостійники, а проти висловилися українські соціалісти-федералісти.

Проте реалізацію земельного закону Директорії земельні управи могли здійснювати лише на дуже обмеженій території України, бо упродовж трьох років українська влада мусила вести війну за важких умов з більшовиками, Денікіним і Польщею. Деякі газети викривають ті протидії, що спрямовувались проти економічної самостійності України. Викриваючи загарбницьку економічну політику більшовицького керівництва в Україні, коли «продзагони» здійснювали «продрозкладку», О. Телешківський у статті «Як більшовики дбають про Україну» (газета «Український козак» від 8 червня 1919 р.) вказує, що їхня політика була спрямована на «знищення усіх слідів економічної сепаратності України, цебто: цілковите зруйнування української кооперації, знищення фінансової кооперації (як Українбанк, Союзбанк), передати все це діло до рук російської економіки» [22], про що йшлося і у доповіді П'ятова на таємному засіданні колегії Ради Народного господарства.

Далі автор статті наводить факти з доповіді П'ятова, який вказував, що «всю промисловість в Україні, насамперед цукрову, необхідно поставити у залежність від Росії, щоб вона не могла самостійно існувати, і ми тим самим назавжди здихаємось божевільних самостійницьких фанаберій навіть у головах плаксивих українських інтелігентиків. Для самостійності тоді не буде ґрунту» [23].

Огляд матеріалів української періодики, які відбивають економічне життя на селі в Україні 1917 – початку 1920 рр., засвідчують, що економічним питанням преса приділяла порівняно менше уваги, ніж проблемам політичного життя. Скупість економічної інформації в українських газетах можна пояснити різними причинами. Об'єктивно це є відбиттям того, що за умов громадянської війни при необхідності ведення боїв за збереження Української держави українські уряди не мали змоги здійснювати свої наміри щодо економічних перетворень в Україні.

Причиною суб'єктивного характеру було те, що аграрно-економічна політика різних урядів не тільки не була послідовною, навіть протягом кожного з основних періодів революції, а й рідко змінювалась при переході влади від одного уряду до іншого.

Програма соціалізації землі, на позиції якої стояли провідні українські партії, сприймалася переважною більшістю селян не як конструктивна програма, не як шлях до утворення великих кооперативних господарств, а лише як заклик до ліквідації великого приватного землеволодіння. Спроби ж його відновлення, повернення землі й майна поміщикам, відновлення їхньої власності на землю викликали різкий опір основної маси селян.

Матеріали преси вказують на те, що речники ідеї української державності, безперечно розуміли, що самостійність України може бути досягнута лише при ефективній економічній політиці, сприйнятій народом. Але зарубіжного досвіду щодо вирішення аграрного питання українські уряди періоду революції недооцінили. Зокрема, аграрна політика Центральної Ради та Директорії не орієнтувалася на досягнення інших країн. Проте, незважаючи на це розуміння, фактичний провал (з різних причин) економічної політики на селі – і Центральної Ради, і гетьманського уряду, і Директорії – був однією з основних причин невдач національно-демократичної революції в Україні.

Події Української революції 1917–1920 рр. стали вже історією. Національно-визвольний рух задихнувся у лещатах більшовицько-комуністичної колонізації, а віковічні мрії селянства про землю і волю залишилися примарними на довгі десятиріччя.

Повертаючись у ті далекі роки, усвідомлюючи помилки, втрати політиків, ми тим самим освітлюємо шлях нинішньої незалежності України. Адже саме нині у процесі аграрних реформ мільйони наших співвітчизників стали власниками землі, яка належить їм за законом природи та справедливості.

Література

1. Верстюк В.В., Кульчицький С.В., Солдатенко В.Ф. та ін. Політична історія України ХХ століття. – Т.2: Революція в Україні. – К., 2003; Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.
2. Мацієвіч К. Коло земельного маніфесту //Нова рада. – 1917. – 19 листоп.; Воблій К. Земельне питання в програмах різних партій. – К., 1917; Туган-Барановський М. Остання мета кооперації //Українська кооперація. – К., 1918. – Кн. 1; Туган-Барановський М. Невідкладна справа //Там само. – 1919. – Кн.1.
3. Осадчий Т. Про земельну реформу на Україні //Народна воля. – 1917. – 11 черв.
4. Мацієвіч К. Руїна сільського господарства //Нова рада. – 1917. – 14 груд.
5. З'їзд партії українських соціалістів федералістів //Нова рада. – 1918. – 17 трав.
6. Правда. – 1917. – 17 нояб.
7. Народна воля. – 1917. – 11 трав.
8. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 11 листоп.
9. Селянська думка (Тараща). – 1917. – 27 груд.
10. Вісті з Української Ради. – 1917. – 28 квіт.
11. Народна воля. – 1918. – 1 січ.
12. Киевская мысль. – 1918. – 30 апр.
13. Приднепровский край (Харків). – 1918. – 1 мая.
14. Голос Києва. – 1918. – 6,13 верес., 14 листоп.
15. Вісник Одеси. – 1918. – 31 серп.
16. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995. – С. 137.
17. Киевская мысль. – 1918. – 15 окт.; Наша справа. – 1918. – 8, 14, 15 жовт.
18. Відродження. – 1918. – 22 черв.
19. Киевская мысль. – 1918. – 20 лип.
20. Байер М. У кого вчитися? //Селянське слово. – 1918. – 25 черв.
21. Нова Рада. – 1918. – 14 грудня; Конституційні акти України 1917–1920. – К., 1992. – С. 100.
22. Телешківський О. Як більшовики дбають про Україну //Український козак. – 1919. – 8 черв.
23. Там само.

Дудар О.В.,

аспірантка кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Тематичний напрямок публікацій «Чернігівських губернських відомостей» у 30–50-х роках ХІХ ст.

В статті освещаются региональные особенности общественно-политической жизни Украины в 30–50-х годах ХІХ в. Специфика Черниговщины рассматривается на основании материалов «Черниговских губернских ведомостей».

Basing on the materials published in «Chernigivski Gubernsky Vedomosty», the author of the article reveals some regional peculiarities of Chernigiv region as an example of social and political life in Ukraine in the 30–50s of the ХІХth century.

Ключові слова: «Чернігівські губернські відомості», еліта, монархізм, національне відродження.

Проблема регіональної специфіки розвитку України сьогодні залишається актуальною, оскільки далеко не всі її аспекти були розглянуті вітчизняними дослідниками. У дореволюційні часи досліджувалися джерела Київської Русі та документи про козацтво, значну увагу приділяли культурній спадщині та особливо церкві. У радянський період домінувала марксистсько-ленінська концепція, яка відповідно спричинила більш детальне вивчення селянського питання, робітничого і революційного руху. На сучасному етапі важливим є всебічне і об'єктивне дослідження минулого регіонів, визначення їх специфіки і загальноукраїнських рис у суспільно-політичному розвитку. З іншого боку, це дозволить порівняти загальноукраїнські та регіональні тенденції, вплив імперської політики у центрі та у регіонах і доповнити характеристику суспільно-політичного життя України.

Джерелом для більш детального вивчення історії Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. може бути регіональна преса, зокрема «Чернігівські губернські відомості». Ця газета видавалася з 1838 до 1918 р. спочатку щодня, з 1865 р. – двічі, а з 1866 р. – тричі на тиждень. Вона складалася з офіційної частини, де друкувалися оголошення, повідомлення про місцеві події, урядові накази, документи тощо; і неофіційної, яка включала історичні дослідження, публікації історичних документів, віднайдених на Чернігівщині, етнографічні дослідження, зібрання фольклору та ін. Авторами у різний час були М.А. Маркевич, О.М. Лазаревський, П.С. Єфименко, О.М. Маркович, Л.І. Глібов, М.М. Коцюбинський.

Наприкінці ХVІІІ ст. більшість українських земель потрапила під вплив Російської імперії. Процес входження відбувався поступово, оскільки Гетьманщина являла собою автономне утворення, еліта якого протистояла централізаторській політиці царського уряду. Імперії не вистачало політичних та економічних сил для швидкого нівелювання історичних особливостей регіону [1]. Проте і поступові зміни цілеспрямовано знищували навіть спогади про колишні права: було проведено територіальну реформу – у 1802 р. Малоросійське генерал-губернаторство розділили на Чернігівську та Полтавську губернії; посилювалася влада чиновників на місцях, місцева влада мала усіма засобами дбати про з'єднання українських земель «із загальною сім'єю корінних російських губерній» [2]. У 1837 р. відповідно до «Наказу губернаторам» губернській владі надавалися повноваження контролю над діяльністю установ, підприємств та інших організацій. Окремим аспектом впливу на суспільство було публікування «Губернських відомостей».

Друкованому органу губернської адміністрації приділялася значна увага. Законодавство не лише закріплювало порядок видання і структуру журналу: офіційна його частина присвячувалася імператорським, урядовим і губернаторським указам, циркулярам, офіційній статистиці,

відомостям і оголошенням, у неофіційній мали друкуватися матеріали з історії, статистики, етнографії, літературознавства. Редактор «Відомостей» був імперським чиновником і відповідав за збереження офіційних матеріалів. Віце-губернатор мав контролювати зміст неофіційного розділу.

Тому, на нашу думку, немає нічого дивного у відповідності публікацій «Чернігівських губернських відомостей» урядовому курсу. Наприклад, видавництво публікувало статті, що підтверджували тези міністра освіти С.С. Уварова про «монархізм, православ'я і народність». Оскільки народ Російської імперії переважно релігійний, а церква має величезний вплив, тому між нею і владою повинні бути взаємовигідні стосунки підтримки; самодержавство – єдина творча сила, якій народ зобов'язаний розвитком і добробутом, це основа величі імперії; народність є єдністю народу і царя-захисника, віру у що треба постійно підтримувати [3].

Читачами журналу були переважно представники дворянства, які мали сприймати царську родину не лише як керівництво держави, а як Божу волю і продукувати ідеї монархізму на решту суспільства. Тому згадки про сім'ю Романових дуже шанобливі, воля імператора вважалася найвищою мудрістю, усі рішення завжди схвалювалися. Ініціативи монарха у всіх сферах – від ведення війни до відкриття освітніх закладів для жінок – оцінювалися лише позитивно. Підтримка Романовими збільшення кількості шкіл викликала у авторів журналу захоплення: «Волею Монаршої родини здійснилося 8 травня 1841 року закладення гімназії в Новгород – Сіверську. Відкриття її – значна подія для губернії... Їх високості завжди підтримують Богоугодну освітню справу...» [4].

У 1857 – 1859 рр. було опубліковано цикл статей, присвячених проблемі відкриття жіночої гімназії у Чернігові. Регіональне дворянство відгукнулося на ініціативу Романових розширити доступ жінок до освіти. Оскільки уряд не міг надати необхідних коштів, дворянське зібрання організувало проведення благодійних вистав. Планувалося, що дівчата з благородних родин вивчатимуть «...Закон Божий, російську, французьку і німецьку мови, історію, географію, арифметику, чистописання, малювання, музику, танці і рукоділля – усі, зазначені Великою княгинею предмети, що допоможуть у майбутньому стати опорою сім'ї і суспільства» [5].

Матеріали, в яких висвітлювались актуальні для Російської імперії проблеми, ніколи не називали політику влади як основну їх причину. Зазначаючи недостатнє фінансування, необхідність реформ, відставання від Європи, автори оминали питання відповідальності уряду та імператора, всі їх укази сприймалися як благо, а негаразди у державі як «прикрі обставини», наслідки менталітету, «неосвіченість народу» та інші, незалежні від влади, фактори.

Наприкінці 50-х років ситуація у країні дещо змінюється і починається обговорення майбутніх реформ. Але настрої і тон публікацій залишаються відверто промонархічними: «Необхідність змін може передбачити лише мудрість Монарха, лише Його людинолюбство може це здійснити. Змінюється порядок кріпосного права, положення якого звертало на себе увагу освічених монархів наших, але час змінити його настав лише зараз» [6]. Що ж змусило царя піти на такий крок? Жодним словом не згадується ні тяжке становище селян, ні відставання від Західної Європи. Та дворяни із розумінням поставилися до бажання монарха, «...з готовністю жертвувати особистими вигодами заради загальної справи» просили дозволу створити спеціальні комітети. Чернігівщина не стала винятком, і з 22 червня дворяни губернії почали працювати над проектом майбутніх відносин між поміщиками і селянами, аби «поєднати політично-економічну мудрість із християнською любов'ю» [7]. Після 1861 р. наділи селян Лівобережжя зменшаться в середньому на 30 %.

Щодо православної церкви, то її роль на сторінках видання досить значна. Її діяльність повинна була сприяти державному курсу, тому після ліквідації у 1839 р. унії на Правобережжі, почався активний наступ на сектантів. Церкві відводилася роль посередника між владою і суспільством, як і дворянство, вона вважалася опорою російського самодержавства. Вплив православ'я важко переоцінити, а, отже, і статей, в яких досліджувалися певні аспекти питання віри, була велика кількість. По-перше, у більшості публікацій історичного та етнографічного

характеру досліджуються церкви, монастирі, окремі матеріали, присвячені ролі віри у окремих сферах суспільного життя. Наприклад, у статті Г. Саосльєва щодо важливості вивчення історії зазначається: християнство відповідає духу російського народу, оскільки історія відкрила деякі його риси у слов'янських племен. Тому уважне вивчення історії поглиблює віру і свідоме ставлення до церкви [8].

У матеріалі «Відгуки неупереджених іноземців про Православну церкву» наводяться висловлювання шотландця Палмера, в яких він підкреслює позитивний вплив церкви на формування держави і вміння духовенства співпрацювати з владою на благо народу [9].

Неоціненною і надзвичайно важливою вважалася роль православ'я у стосунках між державою, поміщиками і селянами. Зокрема, праця на господаря називається прямим обов'язком селян, оскільки іде «від Бога» [10]. Тому її треба сприймати як один із проявів релігійності, а непокору – як гріх. Автор матеріалу про роль православ'я прямо виділяє необхідність церкви, яка є духовним відпочинком після тяжкої праці і повсякденного клопоту. На його думку, селяни, обмежені в поняттях, лише від православних священиків можуть отримати вірне і чисте поняття про те, як потрібно думати, чого бажати і не бажати, що робити і чого не робити. Оскільки в навколишньому світі не завжди зустрічаються вірні дані, то залишається одна надія – церква нагадуватиме простому народу про їх обов'язки [11].

Відповідає урядовому курсу ставлення до інших релігій. Катерина II ініціювала навернення греко-католиків до державної релігії. У 1839 р. генерал-губернатор Д.Бібіков значно посилив діяльність у цій сфері, продовжуючи справу імператриці. Шляхом масових депортацій, підкупу, залякування вдалося практично знищити уніатську церкву на території імперії [12]. ЧГВ прямо не згадує про ініціативу Бібікова, але схвально оцінює політику навернення. У некролозі на смерть М.П. Миклашевського наводиться приклад відданості колишнього губернатора Волині державним справам: при наверненні греко-католиків до православ'я 200 селян готували змову у храмі. Миклашевський умовив їх «не оскверняти святе місце», а потім шантажував одного із старійшин тяжкими наслідками для родини – засланням сім'ї сина до Сибіру. Змовники зазнали поразки, а Миклашевський продемонстрував істинну силу віри (правда, нехтуючи при цьому християнськими цінностями). Він і надалі залишався опорою уряду у цьому питанні, демонструючи високу активність у боротьбі з духоборцями, де він проявив себе «як щирий патріот» [13].

Навіть ґрунтовна і досить лояльна публікація про єврейські секти у Росії, окрім цікавого матеріалу про особливості певних іудейських вчень, містить наївні зауваження щодо хибності їх віросповідання [14]. На нашу думку, ставлення до євреїв у авторів цілком провладне: з одного боку, визнавався їх вагомий внесок у розвиток торгівлі і промисловості – у публікації про ярмарок у Кролевці причиною слабкої торгівлі у районі називається невелика кількість єврейського населення [15]. З іншого, – обмеження іудеїв у території проживання є проявом державної мудрості [16].

У матеріалах про історію козаччини православної церкви також відводиться позитивна об'єднуюча роль. Запорожці підтримували церкву, активно боролися з окатоличенням, виділяли кошти на монастирі [17]. Але про те, що сама церква тоді не залежала від Москви і не була засобом імперської політики, не згадується.

Проте не всі статті стосувалися ролі православ'я як опори монархії. Велика кількість матеріалу призначена культурному впливу релігії. У «Віснику» публікувались ґрунтовні описи культових споруд, де досліджувалась їх історія, зверталася увага на діяльність видатних духовних осіб. Були надруковані записки монастирів (Слецько-Успенського, Риховського та ін.). Вони демонструють значний культурний рівень Чернігівщини, прогресивну роль церкви у поширенні освіти, закликають до збереження видатних культурних пам'яток. Православ'я виділяється як один із чинників, які дозволили Чернігівщині вистояти у важкій боротьбі з ворогами [18].

Окремим питанням виділялася русифікація, якій мали слугувати усі навчальні заклади і преса. Микола I заявляв, що хоча університет був його твором, але він перший покладе на нього руку, якщо той не відповідатиме планам уряду щодо поширення російської культури і російської народності у спольщеній західній Росії [19]. Губернські адміністрації також працювали у даному напрямі, і публікація «Губернських відомостей» мала підтримувати урядовий курс. Проте саме забезпечення творення єдиної народності, ми вважаємо, було найменш послідовним і слабо аргументованим.

Як не дивно, саме політика імперської адміністрації сприяла відродженню і посиленню інтересу до минулого України. Наступник Румянцева на генерал-губернаторському посту М.Н. Кречетников не визнав прав на дворянські титули великої частини українських претендентів і у 1792 р. наказав вимагати додаткових доказів дворянського походження. Із 12 597 «благородних без всякого сумніву» залишилося 10 105. Решта намагалися зібрати необхідні матеріали, перевіряли сімейні архіви, і таким чином сприяли збагаченню історичної науки [20]. Прагматичні пошуки зрештою призвели до популяризації вивчення вітчизняного минулого.

Майже у всіх губерніях працювали групи освічених людей, для яких дослідження старовини стало захопленням. Це були і представники дворянства, і студенти, і городяни – усі, кого цікавила історія України і рідного краю [21].

У 80–90-х роках XVIII ст. працював патріотичний гурток у Новгород-Сіверську, учасники якого збирали і систематизували матеріали з історії, етнографії, економіки і статистики. Їх роботи поклали початок інтересу до минулого регіону. Не дивно, що «Відомості» у неофіційній частині приділяли даному суспільному явищу велику увагу.

Крім статей історичного характеру, почали з'являтися і полемічні публікації, в яких, хоча і обережно, але відстоювалася окремішність українського народу. У матеріалі, присвяченому подорожі до Санкт-Петербурга, автор розмірковує про долю малоросійської поезії і мови. Милозвучні, цікаві та самобутні, вони, на його думку, не досліджені [22]. Підтримує його погляди і оглядач нових публікацій. Обмеженість наукового вивчення призводить до певних історичних неточностей. У тезах академіка М.П. Погодіна про прихід карпато-русинів на знелюднілі українські землі після монголо-татарської навали заперечувалося спільне слов'янське коріння українців, росіян і білорусів. Автор вважає їх нічим не підкріпленими [23]. З іншого боку, опонент Погодіна Максимович у своїх листах відстоював повноцінність і багатогранність української мови. Дослідник аналізував літописи, документи та інші писемні пам'ятки, і на їх основі переконливо доводив хибність поглядів М.П. Погодіна. Але у 1857 р. звернення до журналу «Російська бесіда» не було надруковане [24].

Якщо наприкінці 30-х – у 40-х роках XIX ст. переважає означення «малоросійський», з 50-х воно вживається паралельно з «українським». Починаються публікації із прислів'їв, приказок, пісень і навіть невеличких статей українською мовою. Зміст історичних матеріалів розширюється, автори активніше залучатимуть свідчення літописів, приватних архівів.

Редакція позитивно ставилася до активності читачів у історичній сфері і навіть неодноразово закликала давати результати розвідок для публікацій. Матеріали, зібрані у регіонах, були цікавими і досить ґрунтовними. Наприклад, всебічні описи Чернігова, Батурина, навіть невеличких містечок на зразок Юринівки Новгородсіверського повіту містили унікальну інформацію про побут, мову, звичаї і традиції окремих регіонів Чернігівщини. О. Шишлицький-Ілліч, який протягом 1855–1857 рр. виконував обов'язки редактора, закликав вивчати пам'ятки усної народної творчості, оскільки це «кумедно, цікаво і корисно»: ці джерела мальовничі, точні та оригінальні, сприяють кращому розумінню духу народу, його звичаїв і минулого [25].

Таким чином, імперська влада використовувала усі можливі засоби для прискорення інтеграційних процесів. Українська нація проголошувалася частиною великоросійського народу, заперечувалась самостійність української мови, історії, літератури. Наступ на національні особливості почався з русифікації еліти.

Одним із засобів поширення монархічної ідеології на верхівку суспільства стало видавництво російськомовної регіональної періодики. «Чернігівські губернські відомості» дійсно сприяли продукуванню імперського впливу на населення Чернігівщини. Інакше і бути не могло за умов контролю губернської адміністрації і цензури. Проте поступово матеріали неофіційної частини починають розкривати особливості історичного розвитку України, сприяючи таким чином культурно-національному відродженню.

Отже, аналізуючи матеріали «Чернігівських губернських відомостей», можна простежити особливості суспільно-політичного життя України і специфіку її північних регіонів. Уряд Російської імперії докладав максимальних зусиль у національній сфері, щоб русифікувати українську еліту. Поступово колишня старшина підпадає під вплив монархічної ідеології і продукує її на решту суспільства. Публікації «Відомостей» свідчать про підтримку імперської політики чернігівським дворянством.

Проте Україна не залишилась осторонь загальноєвропейських процесів: поширення романтизму спричинило посилення інтересу до життя народу, його культури і минулого на початку XIX ст. Навіть проурядові видання починають звертати увагу на вивчення фольклору, історії, етнографії та розвитку української літератури. Це стало першим кроком до національного відродження.

Література

1. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802 – 1856: функції, структура, архів. – К.: Держ. ком. Архіві в Україні, 2001. – С. 21.
2. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1993. – С. 253
3. Рудик П.А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина XIX століття). – К.: НУХТ, 2003. – С. 9.
4. Александр Михайлович и рождение великой княжны Ольги Николаевны //Черниговские губернские ведомости. – 1844. — № 39. – С. 187.
5. Открытие Женской гимназии // Черниговские губернские ведомости. – 1858. — №47. – С. 253.
6. Необходимость перемен //Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 34. – С. 205.
7. Там само.
8. Саосльев Г. О важности изучения истории, особенно в наше время //Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №1. – С. 233.
9. Отзывы беспристрастных иностранцев о Православной церкви //Черниговские губернские ведомости. – 1847. – №23. – С. 174.
10. Мысли о жизни народной // Черниговские губернские ведомости. – 1843. – № 1. – С. 89.
11. Заметки о значении церкви для крестьян //Черниговские губернские ведомости. – 1858. — №9. – С. 156.
12. Субтельний Орест. Україна: історія. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 267.
13. Некролог // Черниговские губернские ведомости. – 1849. – №. – С. 91.
14. Еврейские религиозные секты в России (из «Киевских губернских ведомостей») // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 30.
15. Описание Крестовоздвиженского ярмарка //Черниговские губернские ведомости. – 1858. –№ 46. – С. 199.
16. Статистический взгляд на Черниговску губернию //Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 8. – С. 225.
17. Казаки (из «Киевских губернских ведомостей») //Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 39. – С. 277.
18. Начала христианства в царстве Руском со времени основания его до Ровноапостольной княгини Ольги // Черниговские губернские ведомости. – 1846. – № 12. – С. 146.
19. Крип'якевич І.П. Історія України – Львів: Світ, 1993. – С. 254.
20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К.: Основа, 1996. – С. 215.
21. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1906 – 1908гг. – Вып. 7. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1993.
22. Путешествие в Москву и Санкт-Петербург // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 16. – С. 181.
23. Украинская литературная летопись. Спор Погодина и Максимовича //Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 7. – С. 239.
24. Иванова Л.Г. Початок українського національно-культурного відродження //Нариси з історії українського національного руху /Відр. ред. В.Г.Сарбей. – К.:Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 48.
25. Молороссийские пословицы и поговорки //Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 10. – С. 221.

Євченко І.П.,

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Організація та розподіл влади у державі Серторія: до питання оцінки серторіанської держави (кінець 77–73-х років до н.е)**

В статті аналізується організація і розподілення влади в державі Серторія з точки зору функціонального соотношення його базових елементів – особи самого Серторія і емігрантського сената. Акцентується увага на двох аспектах проблеми: взаємозв'язках між керівником повстання і емігрантської верхівки і на соотношенні функцій проконсульської імперії полководця і повноважень сената.

The given article analyses organization and division of powers in the state of Sertorius regarding functional correlation of its basic components – the personality of Sertorius himself and the emigrants' senate. A special attention is paid to the following aspects of the problem: relationships between the revolt rulers and the emigrants' leaders and correlation of the functions performed by a proconsular imperium of the commander and the powers vested to the senate.

Ключові слова: Квінт Серторій, Серторіанська війна, серторіанська держава, Римська республіка, Іспанія, громадянські війни, проконсульський імперій, провінційна адміністрація, емігрантський сенат.

Створення антисулланської опозиції на чолі з Квінтом Серторієм держави в Іспанії у 70-х роках I ст. було унікальним явищем епохи переходу від Республіки до Імперії в давньому Римі. Її унікальність полягала не тільки в тому, що вона вперше поєднала в собі традиційні республіканські елементи організації влади із реаліями провінційного управління, що розвивалося за іншим принципом, а й тому, що стало можливим та виправданим порушення багатовікових традицій римської державності – функціонування сенату, традиційно пов'язувалося тільки з Римом і поза його межами було неможливим [5, с. 123]. Таким чином, серторіанська держава являла собою один із символів глибоких змін у Римі I ст. Її дослідження допомагає краще зрозуміти механізми трансформації Республіки на Імперію.

Дослідники визначали державу Серторія таким чином: 1) як «Іспанську державу» [19, с. 80, 82, 156], яка значною мірою стала попередницею провінційних імперій III ст. н. е. [19, с. 67–68]; 2) Іспанія була проголошена незалежною [3, с. 401]; 3) серторіанський уряд являв собою вид м'якої диктатури, що здійснювалась при раді й згоді місцевого сенату та місцевих посадовців [13, р. 727].

Ю.Б. Циркін приділив оцінці цього політичного утворення більше уваги й дав йому таку характеристику. Тут можна умовно виділити дві тези. Перша – держава Серторія мала двоїстий характер. З одного боку, це була легальна, з його погляду, римська влада, що діяла у вигнанні, зокрема і у сфері зовнішньої політики, й спиралася на 20-тисячну римську армію. З іншого, – це союз іспанських общин, фактично не романізованої Іспанії, головою якого виступав Серторій і значна частина якого ґрунтувалася на клієнтських відносинах між цими общинами й особою Серторія. Обидві частини держави об'єднувалися особистістю самого полководця. Друга – Серторій фактично створив за екстраординарних обставин державу нового типу. При формуванні державного апарату він застосовував принцип призначення, а не виборності, тобто, по-суті він створив бюрократичний апарат, який виявився єдиним у його державі. Відомо, що Рим не пішов цим шляхом. За часів імперії новий бюрократичний апарат, заснований на тому ж принципі призначень й ієрархії посад, формувався поряд зі старим, що базувався на формальних виборах, навіть якщо ці вибори були перенесені до сенату [8, с. 150–162].

І.Г. Гурін, подібно до Ю.Б. Циркіна, також стверджує, що держава Серторія мала двоїстий характер: йому підкорялися проримські групи провінціалів Іспанії як наміснику, для антиримських

* Тут і далі – до н. е.

тубільців він був їхнім вождем; але стосовно верхівки еміграції, то у дослідника інша думка – емігранти підпорядковувалися Серторію як виборному керівникові [1, с. 105–117; 2, с. 22].

Незважаючи на цікаві, але дискусійні, спостереження істориків, проблема оцінки серторіанської держави залишається актуальною.

Метою цієї статті є аналіз організації та розподілу влади в державі Серторія з точки зору функціонального співвідношення державотворчих її елементів – особи Серторія та емігрантського сенату. Ця проблема складається з таких важливих питань як оформлення стосунків між Серторієм та емігрантською верхівкою та співвідношення функцій проконсульського імперія Серторія і повноважень сенату.

Приєднання до Квінта Серторія після поразки руху Лепіда в Італії у 77 р. учілілих лепіданців з 20-тисячною армією додало антисулланському руху в Іспанії ознаки держави: з'явився свій римський уряд з претензією на легітимність, апарат управління, регулярна римська армія. Дату створення емігрантської держави можна віднести до кінця згаданого вище року, тобто, коли був сформований емігрантський сенат.

Фактично ніхто не відкидає, що керівником новоствореної держави був сам Серторій. На перший погляд його першість зрозуміла сама по собі – він вважався легітимним намісником законного римського уряду, до того ж був наділений проконсульським імперієм. При цьому, протягом всього повстання, принаймні відкрито (змова Перперни сприймалася як заколот (App. В. С. I, 114)), ніхто не поставив під сумнів його статус (він іменується проконсулом в епіграфічних пам'ятках, у тому числі з Дальньої Іспанії [9]). За екстраординарних умов допускалося наділення консульським імперієм осіб, незалежно від їх попереднього рангу (так, сенатом у Римі була досить швидко прийнята під тиском обставин така постанова щодо Помпея, який навіть не займав жодної курульної посади (Plut. Pomp., 17). Сам імперій давав величезну, фактично необмежену владу наміснику [15, с. 17–18; 6, с. 49]. Він зосереджував у своїх руках військову й цивільну владу, був головнокомандувачем і верховним суддею. Саме намісник визначав відносини між римлянами й провінційними громадами й виробляв постанови, які ставали базою для таких відносин [16, р. 45; 6, с. 49–65].

Але, з іншого боку, в Іспанії був створений законний уряд-сенат (Plut. Sert., 22; App. В.С.І, 108; Mith., 68). У такому разі реальний статус Серторія в повстанському русі міг тепер залежати від інших високопоставлених його членів (кількість яких із прибуттям корпусу Перперни після розгрому повстання Лепіда у 77 р. значно зростає).

Ю.Б. Циркін вважає, що лідерство Серторія у русі у будь-якому разі виявилось незаперечним щодо римських емігрантів, а також відносно мешканців провінції він виступав як проконсул на основі імперія, що був наданий йому попереднім маріанським урядом. Крім того, дослідник звертає увагу на повідомлення Лівія про перехід від Серторія, після смерті останнього, до Перперни *imperium partium*, що, можливо, є не тільки метафорою партійного лідерства, а й може бути юридичним оформленням останнього [8, с. 154]. Останнє припущення, на жаль, відноситься по-суті до сфери недоказових. Стосовно його повноважень від маріанського уряду, то, як уже зазначалося, був створений новий і теж законний уряд (з точки зору емігрантів), що ймовірно, міг виступати наступником першого, а отже, у правовому плані теоретично Серторій мав би йому підкорятися.

На думку І.Г. Гуріна, керуюче місце Серторія в русі було оформлене через вибори серед приблизно рівних йому за рангом емігрантів. Дослідник посилається на повідомлення Цицерона, що Мітридат надіслав в Іспанію послів до тих полководців (*ad eos duces*), з якими тоді йшла війна, а не до одного конкретного полководця, тобто одноосібного керівника руху (Cic. De imp. Pomp., 9). Про це також непрямо засвідчує Діодор. Він яскраво простежує, яке збурення викликало те, що наприкінці життя Серторій почав вести свої справи одноосібно (Diod. XXXVII, 22a). Отже, доходить висновку дослідник, раніше нічого подібного не було [2, с. 22; 1, с. 111]. З іншого боку, історик визнає, що Серторій, можливо, користувався абсолютною владою у русі неофіційно [1, с. 111].

Але аргументація І.Г. Гуріна, на нашу думку, не є переконливою. По-перше, пасаж Цицерона містить лише мінімум корисної інформації з цього питання і при його букввальній інтерпретації можна дійти висновку, що у серторіанців мало місце колегіальне управління, що іншими джерелами не підкріплюється [4, с. 162]. По-друге, Цицерон говорить від себе, а не від Мітридата, тому для першого в Іспанії дійсно діяло кілька полководців, серторіанських. По-третє, уривок Діодора може не обов'язково означати, що Серторія обирали, він міг час від часу віддавати належне думці своїх офіцерів та сенаторів, консультуватися з ними, залишаючись при цьому безвиборним керівником. А коли справи пішли надто погано, потрібна була максимальна концентрація імперія в руках лідера. Тим більше, він як головнокомандуючий міг у скрутні жорстко віддавати накази або критикувати дії підлеглих, на що скаржився Перпена (Plut. Sert., 25). Для питання виборності чи не виборності Серторія керівником руху та взагалі, його реального статусу, великий інтерес являє пасаж Плутарха про смерть матері полководця.

Він пише: «Саме у той момент, коли йому друзі запропонували верховне командування, він дізнався про смерть матері й від горя ледве не позбувся життя. Сім днів він лежав, не віддаючи наказів й не пускаючи до себе друзів, й великого зусилля коштувало товаришам-полководцям й знатним особам, що оточували намет, примусити Серторія вийти до воїнів і взяти участь у справах, які розгорталися успішно» (Sert., 22).

Часто-густо цей епізод відносять до часу запрошення полководця лузітанами [19, с. 54. Anm. 271; 20, с. 54–55; 14, с. 189]. Але більш ймовірно, що ці події відбулися відразу після прибуття Перперни: згадувані Плутархом рівні по рангу (сенатори або «рівноповажні») навряд чи були в оточенні Серторія до приєднання лепіданців, а серед останніх таких було багато. До того ж, більш ймовірно, дізнатися про смерть матері він міг від нової хвилі емігрантів.

І.Г. Гурін зробив резонне припущення, що епізод із тижневим «трауром» не що інше як шантаж своїх колег, причому вістря впливу було спрямоване на рядових воїнів відмовою від командування. А оскільки Серторія змусили вийти саме до останніх, слід припустити, що солдати вимагали його повернення до керівництва рухом [1, с. 110]. Але у результаті дослідник доходить висновку, що після цього Серторій у підсумку був обраний керівником руху із числа приблизно рівних йому за рангом емігрантів [1, с. 110].

Те, що у той час вирішувалось питання реального статусу Серторія та керівників лепіданців в русі, не викликає ніякого сумніву. Але, на нашу думку, Серторій, правильно розраховуючи на симпатії рядових воїнів Перперни, які цінували першого як полководця набагато більше як свого. Він заручився підтримкою армії, яка визнала його своїм командувачем. Слід зазначити, що зокрема лідерство Сулли в «партії» нобілітету ніхто не ставив під сумнів і не тільки тому, що маріанський терор міг знищити самих впливових нобілів, а головним чином тому, що Сулла мав віддану йому 40-тисячну армію та авторитет непереможного полководця. Серторій, пройшовши школу громадянських війн в Італії 80-х років, не міг не знати про ці реальні аргументи політичної першості. На той час він мав авторитет переможця, а цей інцидент дав йому ще й армію.

Керівництво лепіданців мали позаду самі поразки та недовіру до неї армії, а Серторій знаходився у зеніті слави, а отже, вони фактично не були рівноцінними партнерами. Тому питання оформлення його керівничого положення в повстанському русі навряд чи вирішувалось через вибори. Те, що він продовжує фігурувати як проконсул, то це, очевидно, результат пролонгації його повноважень новим сенатом, який за ним не міг їх не закріпити, враховуючи вказані вище обставини.

Таким чином, Серторій зосереджував у своїх руках повноваження керівника антисулланського руху, формально як проконсул, але крім того, і як імператор. Принаймні, відданість йому римських воїнів навіть у скрутні часи не підлягає сумніву (Plut. Sert., 15; App. B. C. I, 112, 114). Таку відданість армія почувала тільки до своїх імператорів. Отже, все це давало йому необмежену владу. Але, на нашу думку, на певний період часу Серторій, як проконсул, номінально підпорядковувався новому сенату.

Традиція приписує його створення самому Серторію – він сформував із своїх соратників політичний орган, який так і назвав сенатом (Plut. Sert., 22; App. B. C. I, 108; Mith., 68). На думку А. Шультена [19, s. 80] та Е. Габби [12, p. 427] він був створений у 76 р., Ф. Спанн вважає, що не пізніше середини жовтня 77 р., (як тільки прибув Перперна) [20, p. 86] Г. Берве [10, s. 222] – ще в 78 р. Остання точка зору малоймовірна, оскільки в оточенні Серторія не було великої кількості осіб сенаторського стану до прибуття корпусу Перперни. Вірогідно, що ця справа вирішувалась взимку 77–76 рр. Принаймні до початку нової кампанії необхідно було упорядкувати відносини між старими і новими членами руху, що, очевидно, співпало з розглянутим вище інцидентом про траур Серторія. Хоча новим учасникам повстання не вдалося обмежити лідерство проконсула, останній, очевидно, був змушений піти з ними на компроміс.

Головною причиною створення сенату виявилось прагнення верхівки еміграції хоч якось обмежити сформовану величезну особисту владу Серторія [2, с. 21; 4, с. 165]. Звичайно, у цьому могли бути зацікавлені ті, які прийшли разом із Перперною. Недаремно утвердилася думка, що в керівництві повстання склалося два угруповання [12, p. 311-312]: оточення самого Серторія, із них відомі тільки Гітурлеї та Інстеї, та соратники Перперни – Гай Геренній, Марк Марій, Маній Антоній, Луцій Корнелій Цинна, Тарквіцій Пріск та ін. Крім того, серед них було багато знатніших за нього (наприклад, преторій Перперна Вентон, Корнелій Цинна (син консула), тому не слід відкидати і мотив задовольнити їх честолюбство [11, s. 206; 10, s. 206].

Однак справедливим буде зазначити, що від цього заходу вигравав і сам Серторій і всі емігранти. Повстанці таким чином могли прагнути підкреслити законність власного уряду та підкреслити незаконність уряду, що знаходився в Римі [8, с. 148–150; 12, p. 431; 18, s. 132].

У зв'язку з цим пильну увагу дослідників викликає питання легітимності створеного в Іспанії емігрантського сенату. Ще в античну епоху склалася думка про незаконність цього утворення. Так, Аппіан гудив Серторія за створення сенату (App. B. C. I, 108); Перперна скаржився, що їх (серторіанський) сенат викликає глум (Plut. Sert., 25). Із сучасних істориків на нелегітимність цього органу вказував Г. Берве [10, s. 222–223, 206].

Дійсно, перше, на що можна звернути увагу, – це те, що кількість сенаторів навряд чи могла досягати 300 осіб, як повідомляв Аппіан (B. C. I, 108). Тому, як вважає Ю.Б. Циркін, значну частину сенаторів Серторій призначив сам [8, с. 155] (див. також [10, s. 214-215]) (звичайно із власного оточення). Але проконсульський імперій не давав права Серторію поповнювати сенат на відміну від Сулли, який призначав сенаторів із своїх центуріонів [20, p. 88]. Останній хоча і узурпував диктаторські повноваження, мав хоча б декоративну легітимізацію своїх дій, чим не міг похвалитись Серторій [4, с. 164]. На думку Ф.О. Спанна, саме питання про законність цього органу виглядає безпредметним: зрештою, його законність, як і законність інших подібних утворень у ту епоху, залежала від успіху політичного лідера у громадянських війнах, як це мало місце з іншими позбавленими спадщини діячами: Цинни у 87, Сулли в 83, і пізніше Помпея в 48 р. [20, p. 89].

Але з точки зору повстанців, як переконують окремі важливі деталі, навіть через різючі відхилення від норми (хоча у перехідну епоху є типовим явищем, що норма втрачає свою попередню якість), новостворений сенат міг претендувати на звання законного. Ф.О. Спанн звернув особливу увагу, що сенат мав бути сформований переважно із сенаторів, що брали участь у повстанні Лепіда. До нього могли входили також сенатори, які раніше опинилися в Іспанії через сулланські репресії, а також ті римляни, які повинні були стати членами сенату, але не стали ними через репресії своїх політичних супротивників [20, p. 86-89]. Важливо звернути увагу на те, що йдеться про факт розділення законного римського сенату на дві частини. Одна під керівництвом олігархії нобілітету залишилась у Римі, інша вимушена була емігрувати в Іспанію. Очевидно, серед сенаторів-емігрантів виявилась більшість молодших сенаторів, клієнтів Лепіда, Перперни та інших лідерів повстання в Італії. Але головне тут те, що у новоствореному сенаті засідали не самозванці, а люди, що мали підстави вважати себе сенаторами, – резюмує І.Г. Гурін [1, с. 114].

Тому не дивно, що емігрантський сенат міг вважати себе законним, що лише вимушено переїхав із Риму в провінцію*.

З такої точки зору поповнення сенату могло відбуватися за рішенням самого сенату, а не дослівно Серторієм. Інша справа, що, користуючись своєю фактичною першістю у русі, він міг провести туди своїх людей, як братів Гіртулеїв, Інстеїв, які, очевидно, вже мали сенаторський ранг (адже вони раніше були членами військової ради Помпея Страбона (CIL, I², 709, 9), так і тих, які були із ордовершників.

На жаль, про функціонування сенату та його реальну владу відомо досить мало. Якщо вірити Плутарху, епізод із переговорами з Мітридатом, які проходили протягом 76–75 рр. дає зрозуміти, що вплив сенату був незначний – слово Серторія було вирішальним у дискусії щодо Азії й, більше того, заперечувало більшості «сенаторів» (Sert., 23). Можна звичайно припустити, що Серторій лише переконав сенат у своїй правоті під час розгляду цього питання, але це надто вільна трактовка Плутарха. Тим більше автор вказує, що сенат тільки «рекомендував» Серторію задовольнити та прийняти пропозиції царя.

Але не слід сприймати буквально, що емігрантський сенат являв собою тільки дорадчий орган, створений Серторієм для видимості поділу влади з іншими емігрантами [19, s. 82], або що керівник повстання погоджувався із ним тільки в тих випадках, коли вважав, що нехтування волі останнього буде політично недоцільним [4, с. 167].

Співвідношення влади сенату та Серторія мало свою динаміку, але залежала вона, на нашу думку, від формально дуального характеру організації влади в державі: влади намісника, що ними уособлювалася, та функціями самого сенату. Поки справи йшли непогано, від початку організації сенату, Серторій-намісник міг формально визнавати зверхність сенату як законного римського уряду. Прикладом цього може слугувати, як це не дивно, «кадрова політика» Серторія. Плутарх повідомляє, що він призначав квесторів та преторів «відповідно батьківських звичаїв» (Sert., 22). На що Г. Берве свого часу зазначив: така практика саме йшла у розріз із цими звичаями [10, s. 206]. Про формування бюрократичного апарату в державі Серторія іншим, як у Римі, шляхом писав і Ю.Б. Циркін. Але цікаво, що античних авторів ця практика призначень не непокоїла. Зверталася лише увага на створення сенату (App. V. C. I, 108).

Чому так? І.Г. Гурін слушно вважає, що під преторами (для грецьких авторів характерне чергування значень слова *στρατηγός* як полководця або претора) та квесторами, очевидно, тут мається на увазі провінційна адміністрація [1, с. 107]. Навряд чи йшлося про міські магістрати за відсутності самого міста та народних зборів. Тобто, під преторами слід розуміти намісників із їх «замами» – квесторами. Завжди один квестор мав бути при наміснику, решта провінційного апарату – легати, військові трибуни, префекти (про серторіанських префектів згадує Лівій (XCI)) тощо, призначалася самим губернатором із осіб сенаторського стану. Нам принаймні відомий один такий серторіанський намісник (претор або пропретор) [8, с. 150; 17, р. 115; 12, р. 429]. Марк Марій (Варій), який був надісланий в Азію (Plut. Sert., 24). Із ним обов'язково мав бути квестор. Квестором самого Серторія був Л. Гіртулей (Liv. Per. 91; Plut. Sert., 12).

Але зазвичай призначення в провінції здійснював сенат. А його наявність в Іспанії могла означати, що кадрові призначення Серторія могли здійснюватись через постанови першого (Плутарх міг змальовувати просто фактичний бік справи) [1, с. 108]. Крім того, як засвідчує справа з посольством Мітридата, основні його формальні функції зберігались. Відповідно до римської конституції зосередження в одних руках влади відразу над кількома провінціями не відповідало її нормам [7, с. 53].

* Таким чином, і створення самої держави явно сприймалося емігрантами не інакше як тимчасове перенесення частки Риму в провінцію і не мислилось як щось альтернативне тогочасному римському уявленню про *res publica*. Але об'єктивно все це суперечило полісній державній традиції.

Тому внаслідок постанови сенату, формально за Серторієм залишалася лише одна провінція, інша (Азія) отримала свого намісника, з необхідними регаліями (див. *Plut. Sert.*, 24), як раз «у відповідності до батьківських звичаїв». Таким чином, перед нами приклад прояву формальної влади сенату, що «формує» провінційну адміністрацію. Таким чином, у деяких питаннях формально зберігалася традиційна підпорядкованість намісника «вищому органу».

Але по мірі ускладнення ситуації на війні (із вторгненням Помпея в провінцію масштабність та тривалість бойових дій суттєво збільшилися) влада намісника у будь-якому разі виходила за свою функціонально ефективність на перше місце. І була краще пристосована до умов провінції та військових завдань, ніж колегіальний орган. Крім того, сам факт, що сенат був фактично органом політичної еміграції, на практиці очолюваної тим же Серторієм, також не сприяв розростанню влади цього органу. Остаточному падінню політичного значення сенату, як державного органу, сприяли обставини кінця війни (74–73 рр.), коли серторіанці втратили майже всі проримські області. У цій ситуації можливості для функціонування сенату фактично вже не існували, так само як і потреба Серторія (він зберіг владу стратега-автократора над антиримськими тубільцями, які на той час становили переважну більшість учасників повстання) у консультаціях з ним.

Отже, сенат, який явно створювався всупереч імператору Серторію, внаслідок вищевказаних об'єктивних обставин був приречений на швидку втрату навіть формальних функцій керуючого органу в державі. Ближче до кінця війни, він мав виродитися в лише один із формальних символів влади Серторія, на що і натякає Перперна: «...ми добровільно стали свитою утікача. Ми склали тут сенат, і ця назва викликає глузування всіх тих, хто її чує, а разом з тим на нас звалюються лайки, накази та повинності, ніби на якихось там іспанців та лузітан» (*Plut. Sert.*, 25).

Таким чином, у контексті означеного питання серторіанську державу слід розцінювати як перший приклад зустрічі полісно-республіканського елемента (сенат) із імперським або монархічним (провінційна адміністрація), де в чистому вигляді превалював останній, що уособлювався повноваженнями Серторія. Але з огляду на полісну свідомість її лідерів, на етапі створення держави відбувся фактичний синтез цих двох елементів, республіканська складова не повністю придушена й навіть формально могла виступати у ролі верховної влади: призначала магістратів, приймала закони і слугувала символом державності. Лише внаслідок ускладнення ситуації на війні, в провінції та у середині руху імперський елемент повністю придушить рештки самостійності республіканського.

Література

1. Гурин И.Г. Серторианская война (82-71гг.): Испанские провинции Римской Республики в начальный период гражданских войн. – Самара: Самар. ун-т, 2002. – 318 с.
2. Гурин И.Г. Серторий во главе серторианского движения //История и историография зарубежного мира в лицах: Межвуз. сб. – Самара: Самар. ун-т, 1998. – Вып. 3. – С. 19–27.
3. Ковалев С.И. История Рима. – Л.: ЛГУ, 1986. – 742 с.
4. Короленков А. В. Квинт Серторий: Политическая биография. – СПб.: Алетейя, 2003. – 310 с.
5. Парфенов В.Н. Рим от Цезаря до Августа: Очерки социально-политической истории. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987. – 147 с.
6. Рязанов А.В. Рим и испанские провинции (218–282 гг. до н.э.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Саратов, 1998. – 164 с.
7. Смыков Е. В. Луций Лициний Лукулл: полководец и общественное мнение //Античный мир и археология. Саратов: Саратов. ун-т, 1999. – Вып. 10. – С. 47–62.
8. Циркин Ю.Б. Движение Сертория //Социальная борьба и политическая идеология в Античном мире: Межвуз. сб. – Л.: ЛГУ, 1989. – С. 144–162.
9. Beltran Lloris F. La «pietas» de Sertorio //Gerion. – 1990. – Т. 8. – P. 211–226.
10. Berve H. Sertorius //Hermes. – 1929. – Bd. 64. – S. 199–227.
11. Drumann W. Geschichte Roms in seinem Uebergang von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Bd. IV. — Hildesheim: G. Olms, 1964. – 622 p.
12. Gabba E. Esercito e societa nella tarda Repubblica romana. - Firenze: La nuova Italia, 1973. – 623 p.

13. Gillis D. Quintus Sertorius //Rendiconti del Istituto Lombarde. Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche (RIL). – 1969. – Vol. 103. – P. 711–727.
14. Konrad C. F. Plutarch's Sertorius: a historical commentary. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994. – 259 p.
15. Kunkel W. Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. – München: C.H.Beck, 1995. – XVII. – 806 p.
16. Lintott A. W. Imperium Romanum: politics and administration. – London; New York: Routledge, 1993. – 247 p.
17. Ooteghem J. van. Pompée le Grand, bâtisseur d'empire. – Bruxelles: Imprimene J. Duculot, 1954. – 666 p.
18. Schneider H. Die Entstehung der römischen Militärdiktatur: Krise Neidergang einer antiken Republik. – Darmstadt: Kiepenheuer & Witsch, 1977. – 276 p.
19. Schulten A. Sertorius. – Leipzig: Dieterich, 1926. – 168 s.
20. Spann Ph. O. Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla. – Fayetteville: University of Arkansas Press, 1987. – 239 p.

Корольов С.С.,

ад'юнкт кафедри історії Національної академії оборони України

Соціальні гарантії військовослужбовців збройних сил України у період їх реформування: проблема правового врегулювання

В статті розглядаються соціальні гарантії військовослужбовців, прийняті в період реформування Вооружённых сил України, виступавши як проблеми правового регулювання, а також дається їх короткий аналіз.

The author of the given article considers social guarantees provided to military servicemen as those having some legal regulation issues while the Armed Forces of Ukraine being reformed and analyses them in brief.

Ключові слова: Збройні сили, військовий бюджет, правове врегулювання, фінансування Збройних сил.

Питання щодо удосконалення структури Збройних сил України є актуальним вже доволі тривалий термін. Про необхідність скорочення чисельності Збройних сил військово командування неодноразово порушувало питання перед керівництвом держави, адже хронічне недостатнє фінансування призвело до практично повного вичерпання оперативних запасів Збройних сил України. Понад 90% військового бюджету витрачалися суто на утримання Збройних сил лише незначна частина коштів надходила на розвиток та закупівлю техніки і озброєння, їх модернізацію та наукові розробки.

Утримання такого бойового потенціалу, чисельності та структури війська при постійному недостатньому матеріальному забезпеченні перетворило Збройні сили на елемент небезпеки у власній державі. У 2003 р. Україна тільки за чисельністю особового складу посідала 13-е місце у світі, а за обсягом оборонного бюджету – 126-е. При врахуванні витрат Державного бюджету на рік на одного військовослужбовця в різних країнах світу, одними з найменших виявилися видатки саме на українських військовослужбовців. Адже така витрата в Україні у 2004 р. становила 2,6; у Польщі – 27,9; Румунії – 8,46; Угорщині – 34,6; у Франції – 91 тис. доларів США на рік.

Коштів на закупівлю паливно-мастильних матеріалів на той час щорічно виділялося всього 10–14% речового майна – 23 і на продовольче забезпечення – 60–70% від необхідної суми. Заборгованість держави перед військовослужбовцями за речове майно становила понад 600 млн. грн. Разом з тим кількість безквартирних військовослужбовців налічувала близько 47 тис. осіб і значна частина із них знаходилася на квартирній черзі по десять і більше років.

У 2004 р. військовий бюджет виділив на розвиток Збройних сил лише 8% коштів, а решта, 92%, надходили на їх утримання [1].

Тобто, вирішити чисельні соціальні проблеми військовослужбовців Збройних сил України виявилось можливим лише шляхом докорінної зміни їх структури і чисельності, що у свою чергу мало надати можливість переходу до бюджету модернізації та розвитку.

Ключовим питанням реформування залишався соціальний захист тих військовослужбовців, що мали звільнитися з лав Збройних сил у зв'язку з їхнім скороченням. Адже таке реформування Збройних сил України, у ході якого звільнялася значна кількість особового складу, взагалі не мала відбуватися без відповідного нормативно-правового забезпечення на державному рівні.

Тому, 15 червня 2004 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, та членів їхніх сімей» [2].

Його дія поширювалася тільки на тих військовослужбовців, які мали звільнитися зі Збройних сил України у ході їх скорочення та реформування. Нормами нового закону передбачались достатньо широкі соціальні гарантії військовослужбовцям, які йшли у запас чи відставку, внаслідок зменшення чисельності Збройних сил у процесі реформування. Ці положення стали досить суттєвим доповненням до вже існуючого соціального законодавства у військовій сфері.

Так, статтею 1 закону було встановлено, що військовослужбовцям, які звільнювалися з військової служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил, виплачувалася грошова допомога в розмірі та порядку, визначеними Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [3, с. 230–238]. Також військовослужбовцям та членам їх сімей, які під час звільнення змінювали місце проживання, оплачувалася вартість проїзду і перевезення багажу до нового місця проживання. Особам, що були звільнені з військової служби і не мали права на пенсію, на період працевлаштування виплачувалася щомісячна грошова допомога у розмірі посадового окладу та окладу за військове звання, але не більше одного року. В разі їх реєстрації в установленому порядку у державній службі зайнятості зазначена виплата не здійснювалася. Військовослужбовцям, які зареєструвалися у державній службі зайнятості протягом місяця з дня взяття на облік у військовому комісаріаті, законом встановлювалася виплата допомоги по безробіттю. Також було передбачене надання колишнім військовослужбовцям матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації тощо.

Ті військовослужбовці, які мали звільнитися з військової служби у зв'язку зі скороченням штатів і до визнання яких ветеранами військової служби, чи набуття права на пенсію за вислугу років, залишалося менш як шість місяців, зараховувалися за власним бажанням на цей період у розпорядження відповідного командира (начальника), із збереженням щомісячного грошового забезпечення за останньою штатною посадою.

Важливим та актуальним був п. 6 згаданого вище (ст. 1) закону, яким встановлювалось, що пенсії військовослужбовцям, які мали право на них відповідно до закону, обчислювалися виходячи з розміру місячного грошового забезпечення за останньою штатною посадою перед звільненням. До цього переліку входили посадовий оклад, оклад за військовим званням, процентні надбавки за вислугу років, вчене звання, науковий ступінь, кваліфікацію та особливі умови служби, інші щомісячні додаткові види грошового забезпечення та премії [4, с. 240–260]. Ця норма закону чітко зафіксувала розмір пенсій військовослужбовців.

15 червня 2004 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до статті 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», який також вніс позитивні новації щодо пенсійного забезпечення військовослужбовців [5].

Було встановлено інший порядок обчислення та нарахування пенсій колишнім військовослужбовцям, який виявився більш ефективним і прозорим. Цей нормативно-правовий акт мав набути чинності з 1 січня 2005 р., але пунктом 2 ст. 2 Закону зобов'язувались особи, яким пенсії були нараховані раніше, сплачувати їх іншим чином. Тобто лише половину перерахованої

пенсії належало виплачувати з 1 січня 2005 р., а вже через рік – 100%. Однак якщо у визначений термін частина нової пенсії зменшувалася, то її виплата здійснювалася в раніше встановленому розмірі. Також ті військовослужбовці, які скорочувалися зі Збройних сил України у зв'язку з їх реформуванням, отримали право на пенсію у розмірі 40-відсоткового грошового забезпечення при досягненні ними 45-річного віку. При цьому розмір пенсії мав збільшуватися на 2% за кожний наступний рік служби, але не більше як на 50 % грошового забезпечення.

17 липня 2004 р. тодішній міністр оборони України підписав наказ щодо нарахування передбачених чинним законодавством виплат і доплат. Це стосувалося військовослужбовців, які мали бути звільненими з 1 січня вказаного року внаслідок заходів реформування Збройних сил України. 19 липня відповідні керівні документи, необхідні для чіткого функціонування фінансово-економічних структур Збройних сил, були направлені до військ для нагальних нарахувань. Також особам, які внаслідок скорочення звільнялися з військової служби, законом про їх соціальні гарантії надавалося право на подальше користування медичними закладами Міністерства Оборони України [6].

При цьому доречно зазначити, що Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 15 червня 2004 р., була внесена важлива норма щодо гарантій на медичне забезпечення [7].

Так, згідно зі ст. 2 цього закону, військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби) та члени їхніх сімей одержали право на відпочинок та санаторно-курортне лікування в закладах Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України та інших військових формувань, утворених згідно з чинним законодавством. Тим самим правом користувалися члени сімей тих військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісті під час проходження військової служби.

Для військовослужбовців, які потребували поліпшення житлових умов при звільненні з військової служби, новим законом про соціальні гарантії надалось право забезпечення житловими приміщеннями протягом трьох років після скорочення. Також ці особи одержали право кредитування на індивідуальне будівництво, чи придбання житла з погашенням розстрочки за рахунок коштів Державного бюджету України. До забезпечення житлом на зазначених вище умовах законом гарантувалась виплата компенсацій за проживання у найманому житлі. Її сума мала відповідати розміру вартості житла по регіонах України, який затверджувався спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі будівництва та архітектури. Зміст у законодавчих положеннях саме такої норми виявився своєрідною вимогою часу. Адже житлове питання відносно військовослужбовців Збройних сил України залишалось одним з найгостріших. І особливу актуальність воно набуло у період їх реформування, коли у відносно стислі строки звільнялася величезна кількість осіб.

Інші важливі зміни до порядку здійснення житлового забезпечення військовослужбовців, які звільнялися з військової служби внаслідок реформування Збройних сил України, були внесені Законом України «Про внесення змін до ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [8].

Так, згідно із ст. 8 закону військовослужбовцям, які звільнятимуться у зв'язку зі скороченням штатів, надавалося право на безплатне одержання у приватну власність жилого приміщення, яке вони займали у будинках державного житлового фонду. Також згідно зі ст. 9 вищезазначеного закону військовослужбовці, що залишали лави Збройних сил внаслідок їх реформування, продовжували перебувати на квартирному обліку у військовій частині. У випадку розформування частини такі військовослужбовці мали знаходитися на квартирній черзі у військових комісаріатах і квартирно-експлуатаційних частинах районів та користуватися правом

позачергового одержання житла. У разі смерті таких осіб їх сім'я зберігала право на одержання квартири у тому самому порядку.

Щодо тих військовослужбовців, які підлягали звільненню і мали суто військову спеціалізацію, п. 9 закону про соціальні гарантії передбачалось право на соціальну і професійну адаптацію. До цього входили безоплатні консультації та перепідготовка з обраних ними цивільних спеціальностей за рахунок коштів Державного бюджету України.

Також цей нормативно-правовий акт не обминув увагою курсантів і слухачів вищих військових навчальних закладів, які у зв'язку з реформуванням Збройних сил теж підлягали скороченню. Так, у разі ліквідації військового ВНЗ, або військового навчального підрозділу вищого навчального закладу, чи зменшення обсягів державного замовлення вони мали бути зарахованими до цивільних вищих навчальних закладів для продовження навчання за спорідненими спеціальностями (напрямами) відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. Вартість навчання відшкодовувалася за рахунок коштів Державного бюджету України у межах призначень на відповідний рік.

Статтею 9 закону військовослужбовцям, яких скорочували внаслідок реформування Збройних сил України, гарантувалось надання статусу ветерана військової служби при наявності вислуги 20 років і більше у календарному обчисленні, або 25 і більше років у пільговому обчисленні. Слід зазначити, що перераховані вище соціальні гарантії законом поширювались також на членів сімей військовослужбовців, які загинули чи померли, або зникли безвісти у період звільнення в запас у зв'язку з реформуванням Збройних сил. Загальні норми закону мали набрати чинності з дня його опублікування, але основні пункти, де саме регламентувалися соціальні права військовослужбовців, які скорочувалися в процесі реформуванням Збройних сил України, набрали чинності з 1 січня 2005 р.

Фінансування витрат, що виникали у ході проведення процесів реформування Збройних сил покладалося на кошти Державного бюджету та Фонду загальнообов'язкового державного страхування України на випадок безробіття.

У ст. 3 закону міститься перелік змін до нормативно-правових актів з питань соціальних гарантій військовослужбовців. Вони були обумовлені саме реформуванням Збройних сил. При цьому був встановлений відповідний перелік завдань Кабінету Міністрів України щодо забезпечення чіткого механізму виконання законодавчих норм, що забезпечували соціальні права військовослужбовців, які мали бути скороченими.

Як відомо, процес прийняття законів про надання соціальних гарантій військовослужбовцям, що підлягали звільненню у процесі реформування Збройних сил, та про чисельність особового складу, був складним та тривалим. Так, 19 лютого 2004 р. Верховною Радою України був прийнятий у першому читанні проект Закону України «Про реформування Збройних сил України». Він містив пропозиції щодо скорочення особового складу Збройних сил з огляду на їх майбутнє реформування, та перелік соціальних гарантій військовослужбовцям, які мали бути звільненими.

18 травня 2004 р. на розгляд до парламенту у другому читанні вдруге надійшов вищезгаданий проект закону, але під іншою назвою: «Про зміну структури і чисельності Збройних сил України у зв'язку з їх реформуванням та державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби, і членів їх сімей». При цьому суть положень проекту не змінилась. Крім того, 18 травня того самого року Президент України вніс на розгляд народних депутатів законодавчу ініціативу про внесення змін до Закону України «Про чисельність Збройних сил на 2000–2003 роки». Саме цей крок зробив неможливим відображення в одному проекті усіх аспектів реформ, тобто Президент запропонував затвердити окремим законом чисельність особового складу.

Окрім того, глава держави запропонував не визначати чисельність Збройних сил України на наступний рік, а повернутися до цього питання при розгляді бюджету із додатковим вивченням ситуації у сфері оборони. Комітет Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони України погодився з пропозицією Президента України і вніс пропозицію дати час для приведення у відповідність нормативної документації щодо усіх спірних питань. Тому реформу було відкладено на інші невизначені строки.[9].

Лише 15 червня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила нормативний акт про державні соціальні гарантії військовослужбовцям, які мали звільнитися із лав Збройних сил у зв'язку з їх реформуванням. Однак при цьому більшість депутатів підтримала законопроект про чисельність Збройних сил, що був внесений Президентом України. Тобто, проведення реформ фактично було заблоковано.

Зважаючи на це, тодішній міністр оборони України в інтерв'ю газеті «День» зазначив, що «...створюється унікальна ситуація для військовослужбовців, які звільнятимуться цього року: Їхнє становище суттєво відрізнятиметься від становища тих, які звільнялися минулого року, і які звільнятимуться наступного. Тобто ті, хто звільнятиметься цього року у зв'язку з реформуванням армії, нібито матимуть певні соціальні гарантії, – але ж на продовження цього самого реформування парламент згоди не дав, а звільнення за власним бажанням це вже зовсім інша справа! Тобто є ризик введення військових в оману тими, хто подає прийняття сьогоднішнього закону як захист військовослужбовців. Іншими словами, ті депутати, які керувалися суто політичною логікою та передвиборчими технологіями, не заглибилися в суть проблеми. До того ж, цей закон, прийнятий сьогодні конституційною більшістю, в сесійній залі ніхто навіть не слухав! А там є досить складні соціальні формули, йдеться про великі витрати, які треба ретельно обраховувати...» [10].

І тільки 22 червня цього ж року більшістю голосів Верховної Ради України було затверджено поданий Президентом України та підтриманий Комітетом Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про чисельність Збройних сил України на 2000–2005 роки» [11]. Таким чином, з'явилися реальні законодавчі підстави для повноцінного проведення військової реформи.

Того ж дня у Верховній Раді відбулося обговорення питань, пов'язаних із забезпеченням ефективності і боєздатності Збройних сил, прискоренням їх реформування, усуненням негативних явищ у сфері безпеки, посиленням соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей та підвищенню престижу військової служби. За їх підсумками була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про здійснення Кабінетом Міністрів України конституційних повноважень у сфері оборони» [12].

Цей правовий документ містив ряд важливих завдань Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення реформування Збройних сил України, серед яких одним з найважливіших було забезпечення організації виконання належних соціальних гарантій військовослужбовцям, які залишають Збройні сили внаслідок скорочення їхньої чисельності.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків:

- без проведення заходів щодо оптимізації чисельності особового складу Збройних сил відновлення належного бойового потенціалу, модернізація та подальший розвиток військової сфери держави не виявлялося можливим;
- незважаючи на те, що реформування Збройних сил України у 2004 р. набуло законодавчого обґрунтування, Верховній Раді України та державним урядовим структурам бажано продовжити подальше удосконалення нормативної бази реформування та розвитку Збройних сил України. Динаміка розвитку подій політичного,

економічного та суспільного життя країни вимагає більш жорсткого та ефективного контролю за ходом виконання реформ з боку відповідних державних органів;

- у Державному бюджеті на наступні роки обов'язково має бути передбаченим цільове виділення грошових коштів для здійснення реформування Збройних сил;
- при плануванні державного замовлення щодо наборів курсантів та слухачів військових навчальних закладів необхідно найретельнішим чином враховувати кількість особового складу. Не слід допускати ситуації, коли випускник військового ВНЗ не може знайти застосування своїх знань професії військовослужбовця;
- необхідно активізувати цілеспрямовану роботу відповідних військових структур, спрямовану на більш повне та об'єктивне висвітлення соціальних проблем військовослужбовців Збройних сил України, та надання дієвих пропозицій щодо їх вирішення.

Література

1. Марчук Є. Парадокси сучасного українського війська // Народна армія. – 2004. – 18 черв.
2. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, та членів їхніх сімей: Закон України № 1763-IV від 15 червня 2004 року // Голос України. – 2004. – 9 лип.
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України № 2011-XII від 20 грудня 1991 р. (зі змінами та доповненнями) // Верховна Рада України. Комітет з питань оборони і державної безпеки. Законодавчі акти з питань військової сфери і державної безпеки. – К., 1998. – С. 230–238.
4. Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ: Закон України № 2263-12 від 9 квітня 1992 року (зі змінами та доповненнями) // Верховна Рада України. Комітет з питань оборони і державної безпеки. Законодавчі акти з питань військової сфери і державної безпеки. – К., 1998. – С. 240–260.
5. Про внесення змін до Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб»: Закон України № 1769-IV від 15 червня 2004 року // Голос України. – 2004. – 13 лип.
6. Гуцуляк М. 90% – тому, хто дослужив, заслужив і звільняється // Народна армія. – 2004. – 20 лип.
7. Про внесення змін до статті 12 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Закон України № 1865-IV від 24 червня 2004 р. // Народна армія. – 2004. – 23 лип.
8. Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»: Закон України № 1768-IV від 15 червня 2004 р. // Голос України. – 2004. – 13 лип.
9. Романов О. Глава держави обгрунтовує пропозицію щодо чисельності війська // Народна армія. – 2004. – 22 трав.
10. Марчук Є. Ми продовжимо боротьбу // День. – 2004. – 16 черв.
11. Про внесення змін до Закону України «Про чисельність Збройних сил України на 2000–2005 роки»: Закон України № 1825-IV від 22 червня 2004 р. // Народна армія. – 2004. – 7 лип.
12. Про здійснення Кабінетом Міністрів України конституційних повноважень у сфері оборони: Постанова Верховної Ради України № 1824-IV від 22 червня 2004 р. // Народна армія. – 2004. – 10 лип.

Майстренко О. А.,

*аспірантка кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Правове забезпечення земської медицини у 90-х роках XIX – на початку XX ст. (на прикладі Херсонської губернії)

В статтю на прикладі Херсонської губернії досліджено правове забезпечення земської медицини в 90-х роках XIX на початку XX вв.

Taking Kherson province as an example, the author of the article studies the legislature for health care service in Zemstvos in the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries.

Ключові слова: земська медицина, земські положення, земсько-медична організація, правове забезпечення земської медицини, цензове начало, земське законодавство.

Реформа місцевого самоуправління середини 60-х років XIX ст. викликала до життя особливу медико-санітарну організацію на селі — так звану земську медицину. За 25-річний період свого наступного існування (до видання нового Положення про земські установи 1890 р.) земська медицина перетворилася на самостійну організацію, завоювала довіру населення, стала однією із найуспішніших галузей земської діяльності. У середині 90-х років XIX ст. та у першому десятиріччі XX ст. відбувається бурхливий розвиток земської медицини в усіх її аспектах і за всіма показниками діяльності.

При цьому, як у першому, так і у другому земських положеннях не досить чітко і з завуальованим підтекстом були визначені права земств у сфері забезпечення населення медичною допомогою. За першим положенням дана галузь земської діяльності належала до необов'язкової сфери, за другим, – вона покладала на місцеві органи самоврядування право участі без чіткого визначення обов'язків. Проте, навіть за умов законодавчої невизначеності, земська медицина швидко розвивалася.

Тому на особливу увагу заслуговує з'ясування впливу земських положень 1864 і 1890 р. на становлення і розвиток земсько-медичної організації, визначення факторів, що прискорили формування її завершеного типу. Крім того, не другорядну роль у процесі функціонування земської медицини відіграли і безпосередньо лікарські статuti, які також відзначалися своєю недосконалістю і невідповідністю. Доречно зауважити, що незавершеність земського і медичного законодавства в усіх можливих суперечностях, виявилася найповніше на теренах окремих губерній, особливо тих, які відверто виступали проти впровадження недосконалих правових документів у практику земського життя. Тому автор статті ставить своїм завданням визначити відповідність правового забезпечення земської медицини на прикладі Херсонської губернії, а також визначити, за яких умов земсько-медична організація утворилася в такому успішному вигляді.

Загальним питанням земсько-медичного улаштування приділяли увагу історики, медики, як у дореволюційний, так і в радянський та сучасний періоди. Серед наукових досліджень з історії земської медицини, які мають певну дотичність до порушення нами проблеми, слід відзначити наукові доробки Б. Веселовського [1], Є. Осипова, І. Попова, П. Куркіна [2], Д. Жбанкова [3], С. Ігумнова [4], М. Мирського [5]. Аналіз земського Положення 1864 р. на предмет визначення земських обов'язків у медичній сфері був зроблений автором статті [6]. Дослідженню історії лікарських статутів присвячені праці І. Бичкова [7]. Та, незважаючи на достатню вивченість загальних питань земсько-медичного облаштування і історії земських положень та лікарських статутів, дослідженню відповідності правового забезпечення земської медицини на прикладі

однієї з українських губерній досі належної уваги не приділялося. Тому розгляд саме цієї проблеми є досить важливим і новим.

Положення про земські установи 1864 р. діяло в Росії 25 років. У 1890 р. було видане нове Положення із достатньо суттєвими змінами. У ньому, з одного боку, були краще з'ясовані і точніше визначені права й обов'язки земства, особливо у піклуванні про народне здоров'я, з іншого – значно зменшена загальна чисельність земського представництва селян на користь дворян.

Згідно з новим Положенням на урядову адміністрацію покладался нагляд за діяльністю земських установ у частині дотримання ними законності, у результаті чого губернатори отримали право розглядати земські установи щодо їх сутності не тільки відносно загальнодержавних інтересів, а й місцевих потреб.

Обмежуючи права земств, у новому виданні «Положення про земські установи» (1890 р.) врахували ті зміни, які відбулися в імперії, а особливо успіхи у організації земствами медичної допомоги сільському населенню. Беручи до уваги попередні здобутки, Положення у своїй остаточній редакції покладало на земство завідування лікувальними і благодійними закладами, опікування бідних, невиліковно хворих, божевільних, сиріт та калік, а також *участь* у заходах щодо охорони народного здоров'я, попередження і припинення епідемічних хвороб, розвиток засобів лікарської допомоги населенню і вишукування засобів для забезпечення місцевості у санітарному відношенні та участь у ветеринарно-поліційних заходах.

Звертає на себе увагу те, що згідно з новим Положенням на земські установи покладалася тільки *участь*, а не *зобов'язання* обслуговувати населення у медичному й санітарному відношенні. Отже, земство, згідно з законодавчим визначенням, ставало суб'єктом, якому надавалося тільки *право* організації медичної допомоги. При цьому ні порядок обслуговування населення, ні його форми законом не передбачались.

Обидва земські «Положення» за своєю суттю, відрізнялися мало. У першому медична допомога належала до необов'язкових заходів земства, друге вказувало тільки на участь земства у медичному обслуговуванні, без визначення конкретних дій, незважаючи на часовий відрізок у 25 років. Складалося враження, що лише значні земські досягнення у галузі медичного і санітарного обслуговування населення змусили законотворців приділити цьому важливому питанню деяку увагу [8].

Функціонування земсько-медичної організації, її фінансування та утримання знаходились у прямій залежності від представницького складу земських установ, який визначали обидва земські положення.

В основу Положення про земські установи 1864 р. покладался майновий ценз і задоволення відповідних потреб усіх верств населення, а представництво у земських установах було представництвом не осіб, а майна і осіб. Тому в засіданнях перших землевласницьких земських зборів поряд із дворянами брали участь купці, різночинці, а також селяни, які мали особистий ценз. Завуальований становий характер земських органів проявлявся в тому, що усі надільні селяни відокремлювались від інших виборців, а головувати на земських зборах доручалось предводителю дворянства.

Згідно з новим Положенням 1890 р. селяни виділялись в окрему виборчу групу, а перші виборчі збори ставали виключно дворянськими. Власників неземельного цензу – різночинців – приєднали до інших земських зборів (міських), а «товарищества», духовенство і селян-власників взагалі позбавили виборчих прав. Крім того, у списку гласних їх розділили на три групи з точним визначенням кількості осіб від кожної групи. Дворянам, як правило, надавалося більше половини усієї кількості голосів. Так, у Херсонській губернії сумарне число земських гласних від усіх повітів становило у перших виборчих зборах: дворян – 123, у других – міщан, різночинців – 35, представників від сільських громад – 62 особи.

З наведеного вище бачимо, що кількість гласних від селян у губернії була вдвічі меншою, як від дворян, а міщан і різночинців меншою порівняно з дворянами у 4 рази, що підтверджувало нерівність представництва. Від сільських громад обирали не гласних, а лише кандидатів від них, а гласних призначав губернатор за рекомендацією земських начальників і предводителя дворянства. Тобто, виборів від сільських громад фактично не було, а відбулося лише призначення.

Отже, цензове начало, як основа Положення 1864 р., у Положенні 1890 р. було замінено на станове, дворянське. Становий склад земських управ Херсонської губернії значно змінився на користь дворян, на що вказував ще Б. Веселовський [1]:

У 1886 р. (%)			1903 р. (абс.)			1903 р. (%)		
дворян	різночинців	селян	дворян	купців	селян	дворян	різночинців	селян
83,3	4,2	12,5	23			100,0		

Наведені дані вказують на те, що після прийняття Положення 1890 р. у складі управ Херсонського земства дворяни витіснили інші стани. Серед них були як власники латифундій в десятки тисяч десятин землі, так і власники наділів, розміри яких майже не відрізнялися від селянських. Середній розмір дворянського наділу в губернії у 1905 р. становив 719 десятин (порівняно з іншими українськими губерніями, друге місце після Катеринославської).

Отже, земська медицина Російської держави і, зокрема, у Херсонській губернії у другий свій період розвивалася в умовах абсолютного дворянського складу земських установ, повітових зборів переважно, а земських управ і губернських зборів майже виключно, що в кінцевому результаті не могло не позначитися на її організації.

Не останній вплив на характер земсько-медичної справи мала урядова опіка. Вона існувала під час дії Положення 1864 р., але ще більше проявилася після прийняття Положення 1890 р. При обґрунтуванні причин перегляду Положення 1864 р. у пояснювальній записці керівника проекту нового земського Положення 1890 р. графа Д. Толстого зазначалося: «...главные причины существующего неустройства в земстве заключались в обособленности земских учреждений от установленной правительственных. Разнь между администрацией и земскими учреждениями является естественным последствием усвоенного в 1864 году взгляда на земство и его интересы, как на нечто особое от государства, его потребностей, взгляд, который выразился на практике предоставлением земству самостоятельной, через посредство выборных его органов, деятельности по предметам местного хозяйства и благоустройства. Отсюда происходит отсутствие единства и согласия в действиях правительственных и земских властей, а нередко и явный между ними антагонизм» [9].

Поряд із змінами, що відбувалися на рівні земського законодавства, не було врегульовано і суто медичне питання. За період існування земських установ медицина керувалася «Тимчасовим статутом лікувальних закладів цивільного відомства», затвердженим Миколою I 17 квітня 1851 р., тобто, ще до введення земства. У наказі Правлячому сенату від 8 травня 1851 р. про введення у дію статуту вказувалося, що він вводиться тимчасово на два роки, однак формально проіснував до 1917 р. – понад 60 років. Статут включав 153 статті і складався з семи розділів:

- про міські лікарні взагалі і мету їх заснування;
- управління лікарнями;
- будівництво лікарняних приміщень і забезпечення лікарень необхідними предметами;
- забезпечення лікарень продовольчими та іншими запасами;
- заснування аптек при лікарнях і забезпечення їх медикаментами та аптечними запасами;
- прийом хворих, плата за них, лікування і виписка із закладів;
- засоби утримання міських лікарень [7].

Після прийняття земської реформи тимчасовий статут 1851 р. за нових умов перестав відповідати своєму призначенню і вступив у протиріччя з новими реаліями суспільного життя.

Про це свідчать кілька його положень, які гальмували розвиток медичної справи і не знаходили підтвердження на практиці.

Так, у §1 статуту зазначалося, що дії останнього не поширюються на сільські лікарні, оскільки державних лікарень у сільській місцевості до відміни кріпосного права майже не було. З розвитком земської медицини і земських лікарень, більшість яких відкривалася на селі, наведене положення статуту перестало відповідати новим умовам розвитку лікарняної допомоги.

Другим параграфом статуту передбачалося, що «...дії з улаштування міських лікарень і управління ними у кожній губернії зосереджуються у Приказах громадської опіки». Зміст наведеного був суперечливим від моменту оприлюднення, оскільки існувало чимало цивільних лікарень, не підпорядкованих приказам: фабрично-заводські, тюремні, університетські клініки, відомства імператриці Марії. З середини 60-х років XIX ст. майже всі приказні лікарні передавались земствам, окрім лікарень у Королівстві Польському і там, де не було введено земств. У 1880 р. у віданні Приказів залишилося 19% усіх лікарень і 17% ліжок [10].

Викладене у сьомому параграфі сатуту призначення лікарень лише для надання лікарської допомоги при хворобах людям обох статей цивільного відомства, ставило їх у становище закладів для доліковування, ігноруючи їх значення як профілактичних закладів. У той самий час, вказуючи на зміну ролі лікарень при переході їх у завідування земств, Н.В. Парийський наголошував: «... коли раніше вони обмежувалися наданням медичної допомоги хворим, тепер вони повинні розширити свої завдання прийняттям заходів щодо зменшення захворюваності серед населення. Таким чином, на перший план ставилась задача про розширення лікарень не тільки в інтересах хворих, а для збереження здорових від зараження» [11].

Достатньо громіздким, із зайвими структурами, було передбачене Статутом і управління лікарнею. У його десятому і одинадцятому параграфах для завідування лікарнею передбачалась наявність лікарняної ради, а у §11, крім того, – спеціального піклувальника «для успішного виконання розпоряджень ради і допомоги їй у справах з улаштування підвідомчого лікарняного закладу». Загалом же діяльність лікарняної ради регламентували 26 статей статуту.

На недоцільність існування лікарняних піклувальників, як проміжної управлінської одиниці, вказували доктори медицини С.М.Єршов і П.О. Смоленський: «Об'ємні повноваження піклувальників не тільки не забезпечували лікарняного добробуту і правильного ведення справи, навпаки, прекрасно співіснували з різними зловживаннями і негараздами, за які здебільшого ніхто не ніс відповідальності» [12].

Якщо після прийняття Положення 1864 р. питання про заміну Лікарського статуту не було першочерговим, то перетворення, що відбулися за 25-річний період існування земської медицини, та напрацьоване нею вимагали не лише доповнень до нього, а докорінних якісних змін.

У 80-х роках недоцільність існування статуту 1851 р. стала настільки очевидною, що міністр внутрішніх справ представив імператору доповідну записку з проханням дозволити подати на затвердження новий лікарняний статут відповідно до вимог сучасності. 29 червня 1888 р. імператор Олександр III наклав резолюцію «Згоден» [12].

Новий «Статут лікувальних закладів відомства Міністерства внутрішніх справ» був виданий 10 червня 1893 р. Дії статуту повинні мали поширюватися і на земські лікувальні заклади, урівняні з державними. У своїй діяльності вони підпорядковувались нагляду і управлінню з боку місцевих адміністративних органів МВС, а безпосереднє керівництво належними лікарнями здійснювалось правліннями із службовців даного закладу, менш потужні – керувались лише лікарями. Поряд з цим, стосовно земських лікувальних закладів статут допускав (п. 58) безпосереднє найближче *завідування* з боку земських управ. Але за умови функціонування правління, в міру наданих йому статутом повноважень, завідування тими самими лікувальними закладами з боку земських управ ставало майже неможливим.

Отже, судячи із змісту п.58 статуту, а також 1 і 2 приміток до п.22 Інструкції з управління лікувальними закладами, виданої МВС 11 травня 1894 р. [13], прийняття нового Статуту не

ставило за мету усунення земства від завідування належними йому закладами, а й не визначало ролі земських установ, надаючи необмежені функції правлінням (до складу правління входили старший і молодший лікарі, представник від земських зборів, а також наглядач, очолював головний лікар) [14].

До того ж, різниця між *управлінням і завідуванням* була так само важко визначена на практиці як і теоретично, а надавати один заклад у розпорядження двох незалежних один від одного органів означало запровадження двовладдя в управлінні ним, створення умов для безперервних непорозумінь і нарікань.

У той самий час Міністерство внутрішніх справ, розуміючи неможливість усунення земства від завідування медичною справою, яка тільки завдяки спільним зусиллям лікарів і земців досягла певних результатів, звернулося із запитом до губернських управ стосовно того, на стільки проєктована ним інструкція з управління лікувальними закладами відповідає потребам лікарень губернії.

Херсонська губернська управа у відповіді наголошувала, що «усунення земства від завідування належними йому лікувальними закладами буде мати у наслідку те, що воно менше, ніж зараз, буде цікавитися потребами цих закладів і менше турбуватися про їх задоволення, можливо і зовсім перестане опікуватися долею цієї галузі свого господарства і таким чином, введення у дію статуту і інструкції здатне покликати за собою наслідки для земсько-медичної справи вкрай шкідливі, здатні не тільки гальмувати подальший її розвиток, але і знищити плоди усіх попередніх зусиль земства із створення власних і удосконалення переданих під його опіку медичних закладів» [15].

Разом з тим, вказуючи на негативні положення нововиданих Статуту та інструкції, Херсонська губернська земська управа замовчувала, що на члена правління від земських зборів покладался фактичний контроль і нагляд за правильним веденням лікарняного господарства, який сповіщав головного лікаря про упущення і недоліки, а якщо вважав за потрібне, то і земські збори також [13].

Незважаючи на конструктивну критику положень Статуту і інструкції, Міністерство внутрішніх справ 14 серпня 1894 р. видало розпорядження про введення у дію Статуту у повному обсязі з 1 липня 1895 р. Роз'ясненнями, викладеними у розпорядженні, і доданими до нього правилами про введення в дію статуту, ліквідовувалася і та доля самостійності земства щодо лікувальних закладів, яка надавалася йому не тільки Положенням про земські установи 1890 р., а й новим статутом лікувальних закладів.

Стаття 59 статуту залишала надію, що за земством залишать хоча б право визначати обсяги потреб населення у медичній допомозі і відповідно до них самому визначати величину витрат, яку воно може виділити. Відповідно до названої статті чисельність штатного розпису земських лікувальних закладів також залежала від рішень земських зборів та коштів, якими володіє земство, а також від прийнятого ним способу розподілу лікарської допомоги між населенням підвідомчих йому територіальних одиниць. Разом з тим, Циркуляром МВС від 14 серпня 1894 р. вводилися пояснення, відповідно до яких визначене у ст. 58 визначалося нездійсненим.

Суперечливі сторони нового статуту, а особливо виданої до нього інструкції, стосувалися також внутрішнього життя і діяльності лікувальних закладів. Інструкцією вводилася регламентація діяльності медичного персоналу і незвичайна для земських лікарень форма відносин між службовцями, які, за висловлюванням членів Херсонської губернської управи на засіданні губернської медичної комісії 7 лютого 1894 р., «...здатні витіснити з земських лікарень активну діяльність і дружні стосунки, а на їхнє місце поселити нещирість і формалізм» [15].

Управа також застерігала, що потрібно «...не тільки скористатися усіма можливими шляхами, щоб зберегти дорогу для нього справу, що коштувала стількох зусиль і матеріальних коштів, але і клопотати про відстрочку з введенням в дію Статуту в губернії, а також про дозвіл

Херсонському земству внести до нього зміни відносно потреб лікувальних закладів взагалі і місцевих умов зокрема» [15].

Статутом не було також врегульовано питання про управління богоугодними закладами, які у Херсонській губернії, як її особливість, становили єдине ціле. Губернська і психіатрична лікарні, незалежно від характеру утримуваних у них хворих і пов'язаних із цим порядків, згідно з новим статутом, повинні були мати окреме управління. У той самий час, відокремити у короткий термін із загального господарства дві лікарні, а також сирітський будинок, губернська управа не могла, у зв'язку з чим, на думку гласних і лікарів, введення у дію нового лікарського Статуту у цих закладах, особливо у тій частині, що стосувалася управління (гл. 3), ставало неможливим. Невирішеність даної проблеми змусила управу клопотати про відстрочку на 3–5 років з введенням Статуту в дію.

Але найголовнішою, на думку управи, перешкодою введенню нового Статуту були непомірні для земства капітальні витрати на утримання спеціальних лікарів для завідування дільницями, оскільки інструкція віддавала перевагу лікарняній діяльності перед дільничною [15].

Ці аргументи давали підстави Херсонській управі пропонувати губернським зборам клопотатися про відстрочку з введенням у дію Статуту лікувальних закладів 1893 р. на 5 років, доки земство не напрацює зміни до нього відповідно до потреб земських лікувальних закладів взагалі і місцевих умов безпосередньо.

Введений у дію у 1895 р. «Статут лікувальних закладів» проіснував усього 10 років, що для подібних законодавчих актів становило занадто малий відрізок часу, і цей факт врешті-решт, як жоден інший, свідчив про його недосконалість і недовершеність.

Таким чином, після переходу більшої частини лікарень у завідування органів місцевого самоврядування, тимчасовий Статут 1851 р. у середині

60-х років фактично втратив своє значення, але через надмірну бюрократизованість царської управлінської системи продовжував існувати впродовж наступних років – до 1917 р. Статут 1893 р. отримав формально силу закону, але впродовж наступних років залишався «законом без дії». У 1899 р. був запропонований проект нового статуту, проте він навіть не розглядався законодавчими інстанціями [7].

Ігнорування земствами дій нового недосконалого статуту і положень інструкції вказували на небайдужість останніх до медичної справи, яка стала однією із результативних галузей їх діяльності.

підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що загальна недосконалість положень про земські установи, їх цензовий і становий характер, суворі адміністративна опіка, брак коштів ставили земсько-медичну діяльність у складні умови, перешкоджаючи її розвитку, а недосконалість і незавершеність медичного законодавства гальмували розвиток земсько-медичної організації, яка за нових умов потребувала докорінних якісних змін і приведення у відповідність до земських законодавчих актів та реалій часу.

Література

1. Веселовский Б.В. История земства за 40 — лет. — СПб., 1909-1911. — Т. 1. — С. 267–434.
2. Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России вообще и отдельно в Московской губернии с кратким статистическим очерком страны и ее санитарного состояния Сост. Е.А. Осипов, И.В. Попов, П.И. Куркин. — М., 1899. — 338 с.
3. Земско-медицинский сборник. Материалы к развитию земской медицины в России за первое 25-летие (1865–1890 гг.), Общество русских врачей в память Н.И. Пирогова /Под. ред. Д.Н. Жбанкова. — Т. IV: Херсонская губерния. — М., 1894. — С. 1-120.
4. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. — Киев, 1940. — 154 с.
5. Мирский М.Б. Медицина России XVI–XIX вв. — М., 1996. — С. 301–333.
6. Майстренко О.А. Земська реформа 1864 року про завдання та призначення громадської медицини //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Історія.- Вип. 68–70. — К., 2003. — С. 67 – 69.

7. Бичков И.Я. Больничные уставы дореволюционной России //Советское здравоохранение. – 1946.— №1. – С.61–62
8. Фадеев В.И. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. — М., 1996.— С. 78.
9. Коркунов Н.М. Русское государственное право.- СПб., 1909. – Т.2. – С. 534.
10. Гребенщиков В.П. Больницы гражданского ведомства в Российской империи. – СПб, 1892. – С. 4.
11. Парийский Н.В. Призрение больных в общественных учреждениях.– Ростов на Дону, 1902.– С. 36.
12. Ершов С.М., Смоленский П.О. О необходимости новой регламентации больничного дела //Вестник общественной гигиены и практической медицины. – 1889. – Т.III. – Разд. VII. – С. 4.
13. Инструкция по управлению лечебными заведениями МВС, утвержденная Министром 28 апр. 1894 г. /Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в империи. Изд. Мед. департ. Под. ред. Л.Ф. Рагозина. – СПб., 1897–1898. – Вып. 3. – Ст. 22. – Прим. 1–2. – С. 4–7.
14. Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в империи. Изд. Мед. департ. /Под ред Л.Ф. Рагозина. – СПб., 1897–1898.– Вып. 3. /Прилож. к ст. 333 «Устава Врачебного». – С. 3–6.
15. Медицина //Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1894–1895 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1896. – С. 223–228.

Матвіюк І.В.,

*ад'юнкт науково-організаційного управління
Національної академії оборони України*

*Поглиблення співпраці у військовій сфері
у процесі реалізації державної програми співробітництва
України з НАТО (2001-2004 рр.)*

В статье рассматриваются аспекты военного сотрудничества между Украиной и НАТО в период с 2001 по 2004 г. в процессе реализации государственной программы сотрудничества между ними.

The present article deals with some aspects of military cooperation between Ukraine and NATO within the years 2001 – 2004 while the State cooperation programme for the mentioned above parties being realised.

Ключові слова: НАТО, Збройні сили України, Хартія, Меморандум, Стратегічний оборонний бюлетень, Самміт, Генеральний штаб, Міністерство оборони.

Державним керівництвом України сьогодні особлива увага надається міжнародному військовому співробітництву, яке є важливою складовою частиною її зовнішньополітичної діяльності і має особливе значення для зміцнення національної безпеки і оборони України, розвитку Збройних сил.

Враховуючи значення військового співробітництва з НАТО, дослідження його історичних аспектів з метою використання наявного вітчизняного досвіду має важливе як загальнонаукове, так і безпосередньо практичне значення для зміцнення національної безпеки України.

Серед публікацій, в яких досліджуються окремі питання розвитку співробітництва України з НАТО у період після 2000 р., слід виділити праці В. Банних, В. Шкідченка, І. Русака. Проте в них в основному увага сконцентрована на політичних аспектах співробітництва і меншою мірою на суто військових [1; 2; 3].

Праці співробітників Національного інституту стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України, Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, Інституту Євро-Атлантичного Співробітництва, таких як В. Богдановича, І. Жовкви, О. Маначинського досить глибоко розкривають всі сторони співробітництва України з НАТО, на питаннях забезпечення безпеки у європейському регіоні, проте недостатньо розкривають роль та місце у цьому процесі Збройних сил України [3; 4; 5].

З викладеного вище можна стверджувати, що в різних дослідженнях головна увага приділяється таким проблемам як роль України у системі Європейської безпеки, її можливий вплив на формування нової архітектури безпеки у регіоні. Разом з тим сьогодні не існує жодної

грунтовної праці, яка була б присвячена становленню військового співробітництва Збройних сил України з Організацією Північноатлантичного Договору.

Важливе місце серед етапів розвитку співпраці між Україною і НАТО займає період з 2001 до 2004 р., адже у цей період відбувалася реалізація Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2004 р. (ДПС-2004), затвердженої Указом Президента України від 27 січня 2001 р. №58/2000 [6]. Вплив результатів її реалізації на розвиток співпраці між Україною і НАТО у військовій сфері залишається нині ще недостатньо дослідженим і тому визначено автором як мета цієї статті.

Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2004 р. була офіційно презентована НАТО під час засідання Комісії Україна-НАТО на рівні послів за участю Секретаря РНБО України, Голови Державної міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з НАТО Є.К. Марчука 25 квітня 2001 р. ДПС-2004 охоплювала співробітництво України з НАТО у рамках Хартії та на багатосторонній основі (ПЗМ, РСАП).

ДПС-2004 є логічним продовженням першої Державної програми, розрахованої на 1998–2000 рр. [7], слугує основою для формування щорічного Робочого плану імплементації Хартії та Індивідуальної програми партнерства, інструментом, що забезпечує їх повне та якісне виконання відповідними міністерствами і відомствами України. У ДПС-2004, окрім традиційних політичної, військово-політичної і військової сфер співробітництва, підсилені акценти нашої співпраці на таких нових пріоритетах як оборонна реформа та невійськові напрями співробітництва (військово-технічний, планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовність до катастроф, наука і технології, воєнна економіка та конверсія оборонної промисловості, стандартизація і сумісність систем озброєнь, використання повітряного простору тощо) [6].

Указом Президента України від 26 лютого 2002 р. №190/2002 до ДПС-2004 внесено зміни, викликані переглядом поглядів на державну та регіональну безпеку в світлі подій 11 вересня минулого року в Сполучених Штатах Америки та розгорнутої кампанії по боротьбі з тероризмом [8].

Виконання Програми покладалося на центральні органи виконавчої влади та установи України. Крім того, до реалізації Програми залучалися підрозділи Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ), Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, а також підрозділи Верховної Ради України, неурядові організації та установи за їх згодою.

Виконання Програми здійснювалося шляхом формування та реалізації відповідними органами виконавчої влади річних відомчих планів виконання Програми, їх участі у заходах, передбачених Робочим планом імплементації Хартії та ПП, інших заходах ПЗМ на дво- і багатосторонній основі, у роботі спільних робочих груп, а також у спільних з НАТО заходах, які реалізуються за взаємною домовленістю.

Керівництво діяльністю з реалізації Програми здійснював Президент України. Загальну координацію та контроль за діяльністю органів виконавчої влади з реалізації Програми, формування і виконання Робочого плану імплементації Хартії та ПП, досягнення цілей партнерства за ППОС та реалізації інших заходів співробітництва з НАТО здійснювало РНБОУ України та за її дорученням Державна міжвідомча комісія з питань співробітництва України з НАТО (ДМК). Організаційне забезпечення діяльності ДМК покладалося на її секретаріат, створений в апараті РНБОУ України.

Державна міжвідомча комісія з питань співробітництва України з НАТО (ДМК) була створена Указом Президента України від 3 квітня 1997 р. №292/97 з метою забезпечення ефективного співробітництва з Альянсом та керівництва зовнішньополітичною діяльністю України у цій сфері.

На виконання ДПС-2004 Рада національної безпеки і оборони України 23 травня 2002 р. прийняла Рішення, яке визначило стратегічну мету нашої держави на приєднання до Альянсу. В Міністерстві оборони України було опрацьовано відповідний План першочергових дій, який охоплював період до кінця 2002 р. і концентрувався навколо заходів підготовчого характеру, головними з яких були організаційні та правові.

Паралельно з цим було сформовано пропозиції Міністерства оборони України щодо так званого проекту Плану дій щодо членства в НАТО. Ці пропозиції узагальнювалися у Міністерстві закордонних справ України. Після підписання Президентом України 8 липня 2002 р. Указу щодо Стратегії України стосовно Організації Північноатлантичного Договору (НАТО) назва документа була замінена на План дій Україна-НАТО [9].

Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр. визначила основні завдання військового співробітництва України з НАТО:

1. Сприяння заходам військової реформи в Україні.
2. Досягнення взаємосумісності із збройними силами країн-членів НАТО для спільних дій в операціях про підтримання миру під проводом НАТО [6].

Найголовніше досягнення розвитку військового співробітництва між Україною і НАТО в період 2001–2004 рр. – пакет Національних цілей воєнної реформи, який складається з 80 цілей і являв собою амбіційний план щодо реформування Збройних сил України. Цей документ був спільно опрацьований експертами МО України та НАТО і затверджений під час засідання Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів оборони 19 грудня 2001 р. у Брюсселі [10].

У 2001 р. створено Спільну робочу групу (СРГ) з питань воєнної реформи. 27–29 жовтня 2002 р. у Криму відбулося чергове засідання Спільної робочої групи (СРГ) з питань воєнної реформи, яка створена ще у 1997 р. з метою виконання положень Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного Договору під егідою Політико-військового керівного комітету НАТО (ПВКК).

У Генеральному штабі Збройних сил України наприкінці 2001 р. було завершено опрацювання Огляду загальної взаємосумісності у рамках програми ПЗМ за 2002 рік (Огляд). Опрацювання Огляду та надання відповідної інформації до Міжнародного секретаріату НАТО передбачено положеннями щодо участі країн-партнерів у Процесі планування та оцінки сил і здійснюється раз на два роки [7].

Реалізуюючи стратегічну мету держави щодо повноправної участі у загальноєвропейській системі безпеки у світлі рішень РНБО України від 23 травня 2002 р., участь Міністерства оборони України у співробітництві з НАТО в галузі озброєнь спрямована в площину досягнення взаємосумісності систем озброєнь згідно з Процесом планування та оцінки сил (ППОС).

З метою визначення ступеня взаємосумісності систем озброєнь, напрямів та обсягів модернізації (придбання) зразків ОБТ, Воєнстандартом МО України створюються бази даних щодо Угод по стандартизації НАТО (STANAGs), а Центральним науково-дослідним інститутом ОБТ ЗС України розпочато у 2003 р. науково-дослідну роботу, за результатами виконання якої можливо буде визначити обсяги та вартість модернізації, виробництва чи придбання за імпортом зразків ОБТ для досягнення визначених цілей партнерства та цілей воєнної реформи.

7 травня 2002 р. під час засідання Військового комітету (ВК) Україна-НАТО на рівні начальників генеральних штабів було погоджено початок роботи щодо створення бібліотеки НАТО/ПЗМ в Україні. Провідну роль у створенні цієї бібліотеки відіграватиме Стратегічне командування НАТО на Атлантиці [2].

Подальше обговорення зазначеного питання відбулося під час проведення засідання Військового комітету Україна-НАТО на рівні військових представників 17 жовтня 2002 р., на якому, зокрема, було поставлене завдання Координаційному центру партнерства (КЦП, м. Монс,

Бельгія) як органу подвійного підпорядкування, вивчити необхідні вимоги та можливості створення бібліотеки НАТО/ПЗМ в Україні [1].

У реалізації заходів військового співробітництва України з НАТО одну з провідних ролей відіграє співпраця Військово-Морських сил, Збройних сил України із Стратегічним командуванням (СК) НАТО на Атлантиці. За сприяння СК НАТО на Атлантиці у 2002 р. започатковано роботу щодо конкретизації діяльності ВМС ЗС України в галузі досягнення національних цілей воєнної реформи та Цілей партнерства в частині, що їх стосується.

Офіційне обговорення питань цільового співробітництва між ВМС ЗС України та СК НАТО на Атлантиці відбулося 10.07.2002 р. на зустрічі заступника ВГК ОЗС НАТО на Атлантиці з Головнокомандувачем ВМС ЗС України під час проведення засідання Комісії Україна-НАТО на рівні послів у м. Києві.

З метою надання допомоги Головному штабу ВМС ЗС України у розробці її нової структури, аналогічної до структури ВМС країн-членів НАТО, а також її розподілу на бойові елементи та елементи забезпечення, 19–26 вересня 2002 р. здійснено візит до Головного штабу ВМС ЗС України групи експертів штабу ВГК ОЗС НАТО на Атлантиці. Результатом роботи став спільний документ «На шляху до НАТО: завдання та структура ВМС ЗС України».

Крім того, у рамках зазначеної роботи у 2002 р. під егідою СК НАТО на Атлантиці проведено:

- командно-штабне навчання ВМС з пошуково-рятувальних операцій для підводних човнів «Сорбет Ройал-2002» (21–30.05.2002 р., м. Фредеріксхафен, Данія), а також планування командно-штабного навчання ВМС «Кооператив Оспрей-2002» (8–10.10.2002 р., м. Норфолк, США);
- тактичні навчання ВМС у рамках багатостороннього співробітництва: навчання ВМС із залученням морської піхоти «Кооператив Партнер-2002» (21.06–06.07.2002 р., м. Констанца, Румунія), навчання ВМС з миротворчої тематики «Бриз-2002» (21–28.07.2002 р., м. Варна, Болгарія);
- у рамках американо-українського двостороннього співробітництва: тактичне навчання підрозділів спецпризначення «Сі Трайдент» (6–15.08.2002 р., Тендрівська коса, Україна), спільне навчання з миротворчої тематики «Дайвекс-2002» (27.05–21.06.2002 р., центральна частина Середземного моря) [2].

Під час засідання Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів оборони 19 грудня 2001 р. Україна звернулась до НАТО за допомогою у розробці та імплементації плану розвитку цивільного сектора в Міністерстві оборони України. Ця пропозиція була підтримана, що знайшло відображення у Програмі діяльності Спільної робочої групи з питань воєнної реформи на 2002 р. Від Міністерства оборони України до складу робочої групи увійшли представники Головного управління кадрової політики МО України. З боку НАТО провідну роль відіграє експерт з Нідерландів.

Під час робочої зустрічі зазначеної групи (22–24.09.2002 р., м. Київ) був підготовлений відповідний звіт щодо розвитку цивільного сектора в Міністерстві оборони України, на підставі якого у січні–лютому 2003 р. розпочалося виконання заходів проекту.

Важливим документом щодо співробітництва України з НАТО стала ухвалена у травні 2003 р. Концепція військового співробітництва. Документ розробили фахівці Міжнародного військового штабу НАТО та ЗС України з метою визначення зв'язку між заходами військового співробітництва ЗС України із загальними цілями партнерства між Україною та НАТО та ухвалено під час засідання Військового комітету Україна-НАТО. Концепція визначає основні цілі, завдання та пріоритетні напрями спільної роботи у цій галузі на довготривалу перспективу [7].

У 2004 р. питання щодо подальшого розвитку співробітництва ЗС України з НАТО отримали відображення у Военній доктрині України, що була прийнята в липні 2004 р., а також у Стратегічному оборонному бюлетені (Білій книзі України) на період до 2015 р., оскільки ці два документи ставили стратегічні завдання щодо євроатлантичної інтеграції України [10].

Отже, можна дійти висновку, що під час реалізації Державної програми співробітництва між Україною і Організацією Північноатлантичного Договору в період 2001–2004 рр. відбулося поглиблення військової співпраці нашої держави з НАТО, що виразилося у конкретних практичних результатах. Напрямами подальших досліджень військової співпраці України з НАТО можуть бути питання військово-технічного співробітництва підготовки військових кадрів, участь у миротворчих операціях і військових навчаннях.

Література

1. Банних В.І. Завдання Збройних сил у контексті євроатлантичної інтеграції України //Наука і оборона. – 2003. – № 1.
2. Шкідченко В.П. Еволюція поглядів України на НАТО //Наука і оборона. – 2002. – № 4.
3. Русак І. У процесі воєнної реформи. Стратегічні завдання поступової інтеграції України в НАТО: практичний вимір //Політика і час. – 2003. – №11.
4. Партнерство Україна-НАТО /Упор. І. Жовква. – К.: Інститут Євро-Атлантичного Співробітництва, 2002. – 32 с.
5. Богданович В., Маначинский О. Розширення НАТО на Схід //Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України»(19–20 березня 1998 р.). – К., 1998. – С. 79–91.
6. Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на 2001–2004 роки: Указ Президента України №58/2000 від 27 січня 2001 р. – оригінальний примірник Програми //Архів УЄАС МЗС України.
7. Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 р.: Указ Президента України №1209 від 4 листопада 1998 р. //Архів УЄАС МЗС України.
8. Про внесення змін до Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на 2001–2004 рр.: Указ Президента України №190/2002 від 26 лютого 2002 р. //Архів УЄАС МЗС України.
9. Майстренко І. Правові механізми військової діяльності НАТО та нормативно-правова база співробітництва Україна-НАТО у військовій сфері //Народна Армія. – 2004. – 27 січ.
10. Стратегічний оборонний бюлетень (Біла книга України) на період до 2015 року. – К., 2004. – 102 с.

Медведчук Н.А.,

канд. істор. наук, в.о. доцента кафедри гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін
Волинського інституту економіки та менеджменту

Презентація українських товаровиробників на міжнародних виставках-ярмарках у 1994 – 2003 рр.: приклад Волинської області

В статтю обобщен десятилетний опыт международной выставочной деятельности украинских, и в первую очередь, волынских, предпринимателей и промышленников. Раскрыты проблемы и перспективы развития этого вида внешнеэкономических отношений в процессе налаживания и реализации взаимовыгодного партнерства между представителями разных стран.

The author of the given article generalizes the ten-year experience of international exhibition activity of Ukrainian businessmen and industrialists and those of Volyn region especially. She also reveals some problems and prospects of the development for the foreign trade activity of this kind together with mutually advantageous partnership between different countries being formed and realized.

Ключові слова: виставка-ярмарок, виставкова діяльність, експонент, експоцентр, торгово-промислова палата, корпоративний партнер.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Головним завданням на шляху України до ЄС є здобуття членства у Світовій організації торгівлі та ознайомлення можливих бізнес-партнерів з потенціалом української економіки на міжнародних виставках-ярмарках. Сьогодні в Україні вже сформувався сучасний ринок виставкових послуг, представлений виставковими компаніями різних форм власності.

Основними його елементами стали: фірми-організатори виставок, експоцентри, компанії, що пропонують виставкове обладнання та супутні послуги, торгово-промислові палати та корпоративні партнери учасників виставкового ринку (у тому числі — різноманітні міжнародні організації, до членства в яких залучено вітчизняні підприємства та асоціації). На сучасному етапі розвитку до їх головних завдань належить зміцнення взаємовигідного співробітництва з зарубіжними партнерами, насамперед, шляхом залучення в українську економіку іноземних інвестицій. Особливої ваги тут набуває співпраця з країнами Центрально-Східної Європи у сфері опрацювання їх досвіду щодо обміну ярмарковою інформацією з ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Розширення Євросоюзу на Схід дозволяє осмислити участь України у міжнародній виставковій діяльності як самостійну дослідницьку проблему, ще не висвітлену у фахових розвідках. Аналізувалися лише окремі аспекти транскордонного співробітництва у виставковій сфері. Так, В. Денисов виділив окремі етапи залучення України до міжнародної виставкової діяльності та запропонував новий підхід здійснення її статистичного обліку [6]. М. Пересічний і С. Столярова обґрунтували потребу стандартизації виставкової діяльності в Україні на основі європейських зразків, наголосивши на першочерговості нормативно-правової уніфікації виставкової діяльності в Україні та за кордоном, насамперед — у країнах Центрально-Східної Європи [9; 10].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Безпосередньо ж питання розробки і впровадження документів із стандартизації, сертифікації, аудиту статистичних даних, статистичної звітності виставок та ярмарків, проведених за участі іноземних партнерів, у науковій літературі ще не з'ясувались. Не було прослідковано також входження України до різноманітних міжнародних виставкових спілок, як і роботу вітчизняних спеціалістів у складі

відповідних компаній. Дуже мало зустрічаємо також прикладів експонентської діяльності українських регіональних торгово-промислових об'єднань та аналізу конкретної співпраці з виставковими асоціаціями країн Центрально-Східної Європи [5; 7; 8]. Підсумування досвіду участі українських фірм у міжнародних виставках-ярмарках та з'ясування значення цієї галузі зовнішньоекономічної діяльності для України є завданням нашої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Підґрунтям розвитку виставкової діяльності в Україні, як і в інших постсоціалістичних державах, стало проведення демократичних реформ та становлення громадянського суспільства. Сьогодні провідним напрямом цього виду бізнес-послуг є розвиток співробітництва між країнами Центрально-Східної Європи. Координацією їх взаємин займаються Спілка міжнародних ярмарків (UFI), Центрально-Європейський виставковий альянс (CEFA) та Міжнародна спілка виставкової статистики (CENTREX). Існують також міжнародні регіональні об'єднання, що спеціалізуються на виставках конкретної тематики, та локальні торгово-промислові палати. Ці організації сприяють налагодженню економічного партнерства як між країнами, так і між їх окремими прикордонними областями [1].

Особливою активністю за останні роки відзначалась CENTREX, офіційно задекларована як орган, що сприяє співробітництву у виставковій індустрії представникам країн Центральної та Східної Європи. Її було утворено у 1997 р. з ініціативи провідних комерційних організаторів виставок у цьому регіоні (польського «Міжнародного Познанського Ярмарку», чеського BVV Vno, словацької INCHEBA-Братислава і угорського HUNGEXPO). До початкового складу спілки увійшло 10 членів, у тому числі українська компанія «Євроіндекс». З 1999 р. CENTREX було визнано асоційованим членом UFI.

11 лютого 2003 р. у Будапешті відбулося ювілейне засідання Ради директорів, присвячене першим п'яти рокам діяльності організації. На цій зустрічі кількість учасників спілки було розширено до 12, завдяки чому вона охопила більш як 75% виставкової індустрії Центрально-Східної Європи. Одним з двох новачків стало АТ «Київський Міжнародний Контрактовий Ярмарок» з України. Серед його інвесторів — українські члени CENTREX, об'єднані з 2000 р. у Виставкову федерацію України (ВФУ).

Її співпраця з CENTREX переконливо доводить, що Україна докладас значних зусиль, щоб стати акумулятором професійного досвіду виставкового бізнесу, а також залишатися одним з центрів транскордонного співробітництва у Європі. ВФУ, згідно зі своїм статутом, повинна перетворитись на центр інформації, знань, довідкових матеріалів, стати надійною платформою для професійних дебатів, обміну інформацією та досвідом організації виставок міжнародного класу. При цьому наголошено, що розширення єдиного європейського ринку і створення нового східного кордону ЄС у травні 2004 р. створять нові можливості у цьому напрямі [9, с. 15].

Вироблення нової стратегії у виставковій індустрії розпочалося ще задовго до розширення ЄС на Схід. Так, ВФУ намагалася переосмислити програму своєї діяльності ще у 2002 р. Успішність таких спроб засвідчила участь членів федерації у ряді кількох престижних бізнес-форумах, таких, як зустріч лідерів виставкового бізнесу «Що чекає нас попереду — успіх у новій економіці» (м. Палм Біч, США), 25–27 серпня 2002 р.) та виставка «Експозиція-2002», присвячена сучасним досягненням у сфері виставкових і конференційних послуг (4–6 грудня 2002 р., м. Кельце, Польща) [6, с. 16 — 18].

Пропозиції про співробітництво відразу надійшли ВФУ і з країн Азії. Зокрема, керівник Групи маркетингових компаній KINGSHUK (Бангладеш) та Бангладешської Асоціації Франчайзингу, пан Г. Рукунуддин Ахмед надіслав на адресу керівництва федерації пропозиції встановити офіційні контакти з метою співробітництва в галузі розвитку виставкових технологій [10, с. 76]. Влітку того самого року керівництво компанії КАЗЕКСПО (Республіка Казахстан) запросило ВФУ та інші

українські виставкові компанії взяти участь у Міжнародній торгово-промисловій виставці «Шанирак-2002» — Товари і Послуги для Дому та Міста» [3].

Таким чином, міжнародна виставкова діяльність для України, крім іншого, є ефективним інструментом залучення інвестицій у вітчизняну економіку. Вона може вважатися також одним з важливих факторів налагодження взаємовигідного регіонального співробітництва. Так, проведення виставок-ярмарків у регіонах України стало одним із шляхів для досягнення порозуміння між органами місцевого управління і обласними об'єднаннями підприємців. Крім того, комерційні виставки та торги дають змогу презентувати нові господарські формування, стають дієвим маркетинговим інструментом для малого та середнього бізнесу. Виставки ж за участю іноземних фірм відіграють значну роль у розширенні зовнішньоекономічних зв'язків місцевих товаровиробників. За кількістю і рівнем проведення виставкових заходів основними регіональними виставковими центрами сьогодні є Донецьк та Харків (на Сході України), Київ і Дніпропетровськ (у центрі), Львів, Луцьк і Ужгород (на заході), Одеса (на півдні).

Щодо Волині, то тут ідею організації міжнародних виставок почали втілювати в життя ще у 1994 р. Піонером у реалізації таких задумів стало спільне українсько-польське підприємство «Едам-Світ». Першу міжнародну виставку «Міст» ця фірма провела в Луцьку у 1994 р. У 1995 р. відбулося вже сім оптово-промислових ярмарків із закупівлі товарів, із них — чотири міжнародних. У ярмарках взяли участь представники 341 фірми та організації, у тому числі 56 іноземних. Під час роботи виставок укладено 2 445 контрактів на поставку товарів, із них 320 — міжнародних. Наступний 1996 р. став ще більш результативним щодо розгортання виставкової діяльності. З дев'яти виставок-ярмарків, проведених цього року, шість набули статусу міжнародних. У їх роботі взяла участь 341 фірма, з яких 88 — іноземних, що дало можливість не лише вивчити нові технології, укласти вигідні контракти, а й налагодити спільне виробництво продукції. 6–7 вересня 1997 р. представники ділових кіл Волині стали учасниками міжнародної виставки у Радомському воєводстві Республіки Польща [8, с. 181].

Завдяки спільній участі підприємців та промисловців у міжнародних торгових виставках зміцнилися культурно-економічні зв'язки Волині з м. Хевеш Угорської Республіки. Показово, що навіть Протокол намірів про співробітництво між їх адміністраціями було підписано у ході візиту волинської делегації на міжнародний ярмарок «Агрія-96» у м. Егер. У 1997 р. вдалося завершити підготовку до підписання угоди, яка визначила майбутні напрями взаємовідносин обох сторін. Серед пунктів угоди виділено систематичну участь партнерів у міжнародних комерційно-експозиційних заходах [5, с. 662].

Провідним організатором міжнародних виставок та ярмарків у області є Волинська торгово-промислова палата (ТПП). Загальна кількість членів палати станом на 1 січня 2004 р. становила 105 підприємств, із яких: 35 акціонерних товариств; 25 товариств з обмеженою відповідальністю, 10 малих приватних підприємств та ін. Загалом, порівнянно з 1 січня 2003 р. було досягнуто 9,4% приросту чисельності членів обласної торгово-промислової палати.

Головними напрямками діяльності Волинської ТПП її правління визнає: збільшення кількості членів, сприяння економічному зростанню регіону, створення умов для підприємницької та інвестиційної діяльності в області, розширення зовнішньоекономічних зв'язків підприємств з українськими та зарубіжними діловими партнерами [7, с. 1-2].

Статутна діяльність палати носить відкритий, прозорий характер, усі заходи завжди висвітлюються у засобах масової інформації. Президія палати, до складу якої входить 11 членів, щоквартально звітується про виконання програми економічного і соціального розвитку, підводить підсумки своєї роботи та виносить рішення щодо її подальшого поживавлення. Так, за підсумками 2003 р., контрольний показник обсягу реалізації послуг ТПП підприємствам області було виконано на 120,7%. З відкриттям у м. Луцьку Генерального консульства Польщі працівники ТПП

впровадили послугу довізового оформлення документів представникам юридичних осіб для поїздок до сусідньої держави.

Тож логічно, що одним із найефективніших заходів пошуку надійних партнерів вважаються виставки-ярмарки. Тільки протягом 2003 р. Волинською ТПП проведено п'ять міжрегіональних виставок-ярмарок на яких презентовано кращі підприємства як області, так і України [7, 3]. За дорученням обласної державної адміністрації палата розгортала експозицію на Міжнародній виставці-ярмарку країн СНД у травні у Києві. У цьому заході, на пільгових фінансових умовах, взяли участь 28 підприємств Волині, в основному, члени ТПП.

У рамках співробітництва з зарубіжними партнерами відбулися ділові зустрічі з підприємцями Республіки Польща, за підтримки генеральних консульств Польщі у Львові та Луцьку. Територію області відвідали делегації з Словаччини (з перспективними пропозиціями відкриття спільних підприємств), Російської Федерації (щодо обміну досвідом щодо забезпечення інформацією членів палати, супроводу зовнішньоекономічної діяльності) [4].

Налагоджені контакти і здійснюється плідна співпраця з облдержадміністрацією та іншими органами виконавчої влади. Це дозволяє швидше виконувати замовлення клієнтів, надавати практичну допомогу митним органам у повсякденній роботі. З такою метою було організовано цілодобове чергування фахівців на Ягодинській митниці та відкрито представництво палати у Володимирі-Волинському. В результаті, суттєво покращилися умови обслуговування підприємців у кількох районах області, частішою стала участь провінційних бізнесменів у всеукраїнських та міжнародних виставках-ярмарках, нарадах, семінарах тощо.

Постійно розвивається діяльність ТПП стосовно презентації українських підприємств у Республіці Польща. Головною метою подібних заходів визнано просування продукції вітчизняних виробників на міжнародному ринку та залучення іноземних інвестицій у економіку області. Більшість таких проектів дали користь і мали економічний ефект, оскільки в їх рамках були досягнуті домовленості про співпрацю між українськими та польськими бізнесменами, укладено відповідні контракти.

За підтримки обласної державної адміністрації, палатою разом з об'єднанням роботодавців започатковано конкурс «Кращий інвестор року», мета якого — щорічно підводити підсумки інвестиційної діяльності, визначати та нагороджувати кращі підприємства почесними відзнаками. Активну участь Волинська ТПП брала у заходах, організованих та проведених Торгово-промисловою палатою України, у тому числі й у міжнародних засіданнях Ради ГУУАМ, Українсько-білоруської ділової Ради тощо [7, с. 4].

Враховуючи географічне розташування області на кордоні з Республікою Польща, палата продовжує тісну співпрацю з діловими колами Любліна, Жешува, Хелма, Романова, Познані в частині обміну інформацією, діловими пропозиціями, пошуку надійних партнерів, організації спільних заходів, у тому числі семінарів, ділових місій та інших форм співпраці, спрямованих на розвиток економічних та добросусідських відносин, створення спільних підприємств, залучення інвестицій в економіку регіону, формування делегацій і організацію відвідування Познанських виставок-ярмарків.

Активна діяльність палати протягом року підтверджується і кількісними показниками, обсяг реалізації широкого спектру статутних послуг 2003 р. становив 1086 тис. грн. при контрольному показнику 900 тис. грн., абсолютний приріст до обсягу реалізації 2002 р. досяг 130,2 тис. грн., або 13,6%. Найбільш динамічного розвитку набула діяльність палати по проведенню виставок-ярмарок, обсяг реалізації послуг становив 91 тис. грн., що у 2,2 раза більше, як у попередньому році [7, с. 3].

У 2003 р. управлінням зовнішньоекономічних зв'язків Волинської ТПП організовано кілька заходів, які проводились з метою залучення іноземних інвестицій та розвитку економічних

зв'язків підприємств області з закордонними партнерами. Так, згідно з підписаною угодою про співпрацю з Брестським відділенням Білоруської ТПП традиційними стали поїздки на міжнародну виставку «Брест. Співдружність», у якій щорічно беруть участь бізнесмени з України, Росії, Білорусі та Польщі. У 2003 р. в рамках виставки були проведені Дні економіки кожної країни. У вказаному заході взяли участь шість підприємств області [2].

23-24 червня того ж року управління зовнішньоекономічних зв'язків організувало поїздку делегації представників 12 підприємств області на V Економічний Форум «Україна — Польща» в м. Одесі. Гостями цього форуму стали Президенти України та Польщі: 21–22 липня відбувся візит волинських бізнесменів, на чолі з президентом Волинської ТПП, до Люблінського воєводства Республіки Польща для участі в Комерційному Форумі Східних Ринків. Мета проведення цього представницького форуму – подальший розвиток економічного співробітництва в рамках прикордонної співпраці, пошук реальних партнерів для розвитку малого і середнього бізнесу. Результатом поїздки стало укладення договору про співпрацю між волинським підприємством ВКФ «Укрзахідімпекс» та відповідною фірмою з Любліна, який вже дав реальні результати співпраці. 7 серпня відбулася презентація польської будівельної фірми «Арма», в якій взяли участь представники управління капітального будівництва і архітектури облдержадміністрації та міськвиконкому, а також будівельних підприємств Волині та проектних установ.

До того ж, працівники обласного управління зовнішньоекономічних зв'язків щороку організовують поїздки представників ділових кіл регіону на Міжнародний економічний форум з питань прикордонного співробітництва до Львова. У 2003 р. у такому заході взяли участь делегати від 11 підприємств Волині.

Враховуючи результативність проведення спільних українсько-польських семінарів, а також вступ Польщі до Євросоюзу, 20–21 листопада 2003 р. за участю Торгово-Економічного Відділу Генерального Консульства Республіки Польща у Львові та АТ «Кредит Банку (Україна)» була проведена II міжнародна зустріч «Українсько-польське співробітництво — пошук і перспективи» [9, с. 14]. У ній взяли участь 15 підприємств з Польщі та 20 підприємств Волинської області.

З метою оцінки вкладу підприємств у залучення інвестицій в економіку Волинського регіону ТПП, за підтримки облдержадміністрації, започаткувала у 2003 р. проведення щорічного обласного конкурсу на отримання звання «Інвестор року» з врученням іменних нагород (авторських робіт) та настінних дипломів. У грудні цього року таку нагороду отримало підприємство АТЗТ «БРВ-Україна».

Традиційними стали поїздки підприємців області на міжнародні спеціалізовані Познанські виставки. За вказаний рік їх було здійснено чотири: у січні — на будівельну «BUDMA», у квітні — на поліграфічну «POLIGRAFIA, EUROO-REKLAMA, EURO-FOTO», у травні — на меблеву та деревообробну «MEBLE, DREMA, DOMEXPO», у вересні — на міжнародний ярмарок харчової промисловості «POLAGRA-FOOD») та міжнародний салон техніки упаковки і логістики «TAROPAK» [7, с. 2-3].

Відповідно до рішення Економічної Ради СНД від 15 березня 2002 р. та доручення Кабінету Міністрів України і облдержадміністрації було організовано експозицію 29 підприємств області на Міжнародній виставці-ярмарку промислових технологій, засобів виробництва, товарів та послуг країн СНД у Києві у НК «Експоцентр України» [10, с. 75]. Результатом виставки стало підписання угоди про співпрацю чотирьох волинських промислових підприємств з партнерами з інших регіонів України та країн СНД. Усі перераховані вище заходи організовувались і проводились за підтримки Волинської облдержадміністрації та Луцької міської ради, а також висвітлювались у засобах масової інформації. Це доводить, що увага влади презентації українських товаровиробників на міжнародних виставках-ярмарках значно зросла.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Виставковий бізнес в Україні у 1994–2003 рр. розвивався активно, але постійно наштовхувався на серйозні проблеми, більшість яких не вирішено і дотепер. Так, програми проведення виставок досі складаються в основному без зважання на перспективні плани економічного розвитку регіонів України; органи місцевого самоуправління не завжди співпрацюють з організаторами виставкових заходів; низьке матеріально-технічне забезпечення, відсутні кваліфіковані фахівці виставкової справи. Подекуди виставкові заходи за участю іноземних фірм проводяться недостатньо професійно, що шкодить іміджу України за кордоном.

Для вирішення цих проблем необхідно налагодити систематичну співпрацю підприємців і регіональних торгово-промислових палат з органами державної влади та місцевого самоуправління, Радою з питань виставкової діяльності при Президентові України, Виставковою федерацією України, НК «Експоцентр України» та іншими виставковими об'єднаннями.

Важливим є і розвиток інфраструктури експонентської діяльності у регіонах, наприклад, будівництво сучасних виставкових центрів у Львові, Одесі, Харкові та Луцьку за зразком такого центру в Донецьку. Необхідно також узгодити з європейськими стандартами законодавчо-нормативну базу міжнародної виставкової діяльності, спростивши, при цьому, застосування окремих норм існуючих законодавчих актів. Насамперед, це повинно стосуватися митного оформлення виставкових вантажів та організації ярмаркової торгівлі.

У контексті посилення євроінтеграційних процесів актуальності набуває систематизація статистичних даних про виставки-ярмарки, участь у яких брали українські підприємці та промисловці. Це полегшить аналіз накопиченого досвіду, потреб і перспектив розвитку виставкової діяльності, сприяючи більш тісному співробітництву українських виставкових організацій із зарубіжними партнерами та експонентами. Активними учасниками цього процесу повинні стати і центральні органи державної влади, співпраця яких з подібними установами та відомствами країн ЄС забезпечить ефективність виставкового бізнесу на міжнародному рівні.

Література

1. Виставковий кур'єр. — 2003. — 11 січ.
2. Волинь. — 2003. — 29 трав.
3. Волинь. — 2003. — 20 верес.
4. Волинь. — 2004. — 1 квіт.
5. Волинь на зламі століть: історія краю (1989 – 2000 рр.) /За ред. В.І. Бортнікова, Й.Е. Надольського, В.Т. Денисюка та ін. — Луцьк: Ред.-видав. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2001. — 694 с.
6. Денисов В. Досвід розвитку виставкової діяльності в Україні //Виставкова діяльність в Україні. Створення системи аудиту статистичних даних. — Одеса: Морські технології, 2002. — С. 16-19.
7. Звіт Волинської торгово-промислової палати про діяльність в 2003 році. — Луцьк, лютий 2004 р. — 8 с.
8. Клімчук Б. П., Луцишин Н. П., Луцишин П. В. Євро регіон «Буг»: концепція та стратегія розвитку: Моног. — Луцьк: Ред.-видав. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2002. — 416 с.
9. Пересічний М. І. Проблеми стандартизації виставкової діяльності в Україні //Виставкова діяльність в Україні. Створення системи аудиту статистичних даних. — Одеса: Морські технології, 2002. — С. 12-15.
10. Столярова С. О. Аудит статистичних даних виставково-ярмаркової діяльності в Україні: нормативне регулювання, національний та міжнародний аспекти //Виставкова діяльність в Україні. Створення системи аудиту статистичних даних. — Одеса: Морські технології, 2002. — С. 74-76.
11. Урядовий кур'єр. — 2003. — 14 січ.

Михайленко С.М.,

викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Яготинської філії Міжрегіональної академії управління

Ідеї соборності українських земель у творчості М.І. Костомар

031

В статье освещаются взгляды одного из выдающихся представителей народнической отечественной историографии М.И. Костомарова относительно вопроса соборности украинских земель как в этническом, так и в политическом значениях.

The given article reveals M.Kostomarov's, an outstanding representative of national populist historiography, attitudes towards the unification of Ukrainian lands both in ethnical and political understanding.

Ключові слова: соборність, народники, народницька історіографія, національна свідомість, суспільне життя, громада, єдність соціальних сил, духовна культура.

Виборення українським народом державної незалежності України створило сприятливі умови для об'єктивного вивчення історії нашої держави, з'ясування поглядів видатних вчених, які виступали активними поборниками соборності українських земель. Важлива роль у творенні ідеології соборності українських земель належить діячам періоду українського національного Відродження, що припадає на кінець XVIII – та початок XX ст. Ідея соборності посідала чільне місце у творчості представників народницького напрямку вітчизняної історіографії.

Загальні ідеї народників зосереджувалися на абсолютизації інтересів простого люду, прихильності до будь-якої опозиції царській владі, на з'ясуванні ідеалів, здобутків і втрат народу. Історики-народники стверджували, що без усвідомлення власної національної ідентичності неможливий подальший розвиток українського народу. За умов бездержавності та жорсткого колоніального гніту Російської та Австро-Угорської імперії, представники народницької історіографії концентрували увагу на питаннях соціально-економічного, духовного та культурного розвитку України.

Засновник народницького напрямку в українській історіографії М. Костомаров у своїх творах приділяв важливе місце обґрунтуванню соборності українських земель. Він стверджував, що головний зміст і спрямування історичного процесу визначає народ. Розуміння ролі народу в історії привело М. Костомарова до висновків про значення історії для самого народу, про її місце в розвитку освіти та національної свідомості. Сам же вчений у своїй «Автобіографії» вказував: «... я читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу. Отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, земледелец, труженик как будто не существует для истории». [1; с. 446].

Обравши головним об'єктом дослідження народні маси, М. Костомаров зосереджувався насамперед на вивченні народного фольклору. На його думку, життя народу визначає внутрішня глибина його духу. Опрацювавши великий етнографічний матеріал, всупереч російській офіційній історіографії, М. Костомаров намагається довести окремішність українського народу, показати самобутність та неповторність рис, що визначають його національний характер. «Всякий народ, – стверджував вчений, – має у собі щось певно визначене, що стосується більш або менш кожного із тих осіб, які належать народу... Всякий народ розглядається як одне ціле, має свій ідеал, до якого прагне» [5; с. 14] За умов наступу царизму на українську культуру дослідження національного характеру було чи не найважливішим в плані зусиль, спрямованих на відродження національної самосвідомості українського народу. В статті «Дві російські народності» (1861 р.) вчений розкриває історично сформовані відмінності між національними характерами українців та росіян. Вказуючи на відмінності

менталітету українців від росіян, М. Костомаров не лише доводив право українців на існування, а й показав ті чинники, що можуть сприяти консолідації українського народу насамперед на етнічному ґрунті. Розділяючи таке твердження, М. Драгоманов назвав зміст цієї статті М. Костомарова «азбукою українського націоналізму», що мала велике значення для сучасників і була своєрідним арсеналом аргументів у суперечках представників історичної науки з приводу історико-політичного тлумачення самотності українського народу [12; с. 27].

Значний вплив на формування «духу народу», його єднання та оцінки явищ суспільного життя М. Костомаров вважав географічне середовище та історичні обставини, що певною мірою видозмінюють характер народу. Якщо південноруси (тобто українці) формувалися як народність внаслідок природного розвитку протягом тривалого часу на одній і тій же території, то великоруська народність, стверджував вчений, виникла внаслідок змішання слов'ян-колоністів з місцевим угро-фінським населенням та з домішками багатьох інших народностей. При цьому жодна з них не змогла принести власні громадські та політичні традиції як домінуючі в новому етносі. Визначальними ставали риси колоністів – посилене відчуття спільності в історичному оточенні, бажання самозбереження і визначення основним засобом досягнення цієї мети формування сильної державно-політичної організації з чітко окресленим центром: «Що відрізняє народ великоруський у його дитинстві від народу Південної Русі та інших земель руських – це прагнення дати міцність і формальність єдності своєї землі» [2; с. 25]. Формальність виступає домінуючим чинником там, де послабленим є реальне відчуття єдності, етнічної спільності.

Вдаючись до характеристики історичних взаємостосунків між українцями та росіянами, М. Костомаров досить чітко помічав у перших перевагу принципів особистої волі, індивідуалізму, а у других – принцип громадський, колективний. Досліджуючи політичну сферу діяльності, М. Костомаров виділяв в українців здатність створювати добровільні об'єднання, якщо цього вимагали історичні обставини, причому міцність цих політичних організацій залежала від того, як вони могли забезпечити право особистості на свободу. Великороси прагнули об'єднатися на вікових традиціях у сильний політичний організм. Українці прагнули здобути свободу шляхом автономії, через федерацію. Великороса приваблювало єдиновладдя у формі міцної монархії. Вільна стихія, яка була притаманна українцям, призводила до розкладу громадських зв'язків та появи різних народних рухів.

У суспільних відносинах, на думку М. Костомарова, історія витворила між обома народами також значні відмінності. У великоросів змагання злити частини в одне ціле, встановити панування загальної волі над особистою, вилились у великоруській єдності родинного побуту і у перевазі ідеї «міра» над особистою свободою, у неподільності родини, у спільній владі. Для українців обов'язкова спільність володіння землею і відповідальність особи перед «міром» здаються неволею і несправедливістю. Громада у поняттях українців зовсім не те, що «мір» у великоросів. Громада – це добровільне товариство людей: хто хоче – належить до громади, хто не хоче – виходить з неї.

Окрім того, М. Костомаров вказував і на інші фактори, що стримували розвиток державотворчих процесів в українців: «У Південній Русі не видно ні найменшого прагнення до підпорядкування чужих, до асимілювання народів, що оселилися між її корінними жителями; у ній відбувалися сварка і бійки більше за ображену честь або тимчасову здобич, а не з метою затвердити міцну вікову державу» [2; с. 29–30].

У своїх працях М. Костомаров торкнувся і відносин поляків з українцями. На його думку, хоча український народ стоїть і далі від польського, ніж від великоруського щодо мови, проте вони близькі вдачею і основами народного характеру. Поляки і українці – дві близькі гілки, які розвинулись цілком супротивно: одні виховали в собі і зміцнили основи панства, другі – мужицтва; поляки – народ глибоко аристократичний, українці – глибоко демократичні. Але ці визначення не зовсім відповідали умовам національної історії: бо як польська аристократія занадто демократична, так, навпаки, українська демократія, аристократична. До польської

аристократії жодним чином не прищепився феодальний устрій; шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других – менше. Зі свого боку, український народ, утворюючи свою спільність на основах якнайновішої рівності, не спромігся втримати її і зміцнити так, щоб не проявлялись особи і родини, що прагнули стати родами з правом переваги і з владою над масою народу. Маса, в свою чергу, обурювалась на таких або німою з неохотою, або явно опираючись. І у поляків, і в українців ця боротьба валить громадську будівлю і віддає її на здобич народові більш спокійному, котрий розуміє потребу міцної влади.

Слід погодитись з А. Господином, який оцінюючи у цілому вплив праці «Дві руські народності» зазначав: «Ця стаття М.І. Костомарова – це був сильний політично-науковий удар великого історика, мала знищити всі московські теорії про спільнородство, спільномовство і спільно культурництво москалів і українців. Вона також розбивала фальшиві польські теорії» [9, с. 25].

М. Костомаров не лише показував відмінності між трьома народами, а й доводив, що народ наділений певною сукупністю спільних національних рис, виступає певною етнічною одиницею і що збереження національних ознак є запорукою єдності цього народу. Народ усвідомлює себе народом лише тоді, коли у своєму духовному й культурному розвитку досягає певного розуміння своєї неповторності, окремішності. Загальновідомо, що етнічне самоусвідомлення рано чи пізно переростає у політичне самовизначення.

У своїх дослідженнях М. Костомаров неодноразово підкреслював прагнення українців до самостійного державного життя і розвивав ідеї слов'янської федерації. На думку П. Зайончковського, ідея об'єднання слов'ян виникла у кирило-мефодіївців у результаті неможливості іншим шляхом добитись звільнення українського народу та створити справді суверенну державу [10]. Як зазначав М. Грушевський, у минувшині українського народу М. Костомаров завжди підкреслював прояви народоправства й федеративності, бачив їх у повному розвитку Київської Русі, всього до монгольського життя і пізнішої козацької доби. [8; с. 220].

Початки федеративної єдності слов'ян М. Костомаров вбачав у наявності спільного суспільного ладу: «Вічове начало було рідне всім слов'янам руським. Вічовий устрій повинен був діяти об'єднуючи на руський народ». [3; с. 132]. До умов формування федеративного зв'язку у Київській Русі вчений відносив спільність походження, побуту, мови, православної віри. М. Костомарову докоряли, що вжитий термін «федерація» не зовсім вдалий для характеристики політичного ладу Київської Русі. У відповідь вчений зазначав: «...русская федерация (если мы ее станем сравнивать с тем, что человечество представляет развитым в этом роде), была еще в начале, почти в зародыше, но все-таки существовала до известной степени» [6, с. 297]. Дослідники закидають М. Костомарову, що він розглядає федерацію не з політичних, а з етнографічних позицій. Проте слід зазначити, що поняття федерації в ті часи лише формувалося, а використання політичних аспектів у поясненні певних історичних явищ могли перерости на репресивні заходи з боку царизму.

У федералістській концепції М. Костомаров подає модель, схему подальшого політичного розвитку слов'янських народів. Кожний слов'янський народ мав би право створювати самостійну демократичну республіку при наявності спільної центральної влади (яка вирішувала б переважно зовнішні справи), наявність спільного війська і флоту, законів і права, відсутність митниць і свобода торгівлі. При цьому передбачалось, щоб кожний народ мав свою мову, літературу, культуру та повну автономію у внутрішньому управлінні. У майбутньому слов'янському союзі Україна повинна становити окрему державну цілісність на всій етнічній території, із збереженням єдності, заснованій не на згубній мертвій централізації, а на ясній свідомості рівноправності і своїх власних інтересах.

Чи не першими взялися до розробки проекту політичного воз'єднання східних і західних земель кирило-мефодіївці з участю М. Костомарова. Цей проект будувався в рамках слов'янської федерації. Відповідно до нього Україна як складова частина майбутньої слов'янської федерації,

мала утворити два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя), до якого мала прилучитися Галичина.

Слід зауважити, що демократичний федералізм М. Костомарова не слід ототожнювати з іншими його різновидами, зокрема з національно-державним федералізмом. Як стверджує Ю. Пінчук, до класичної історії М. Костомаров прийшов від політики і став першим великим істориком-федералістом. Будучи прибічником загальнослов'янської федерації, він маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на рівноправності й внутрішній свободі [11, с. 86].

Соціально-економічне становище України М. Костомаров у майбутньому бачив таким чином: «Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі» [4, с. 33]. Питання єдності соціальних сил суспільства теж було у полі зору вченого, проте він, як і більшість тогочасних істориків, вважав за український народ тільки масу сільської людності, не звертаючи уваги на те, що вищі класи української нації хоч і виховані під впливом інших культур, також належать до українського народу. «Народность малороссийская, – писав учений, – сосредоточилась исключительно в одном так называемом простонародий [7, с. 557].

Провідною ідеєю костомарівської суспільно-політичної концепції історії і подальшого розвитку України було християнство. Вчений протиставив слов'янські народи всім іншим, оскільки слов'яни пізніше прийняли християнство, повільніше розвивались, і тому зберегли душу свою більш недоторканною і чистою. У «Книзі буття українського народу» М. Костомаров зазначав: «Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному Богу-вседержителю, ще його й не знаючи» [4, с. 21]. Проте, якщо Польща й Москва відійшли від Божого задуму, і побудували собі держави, то українці були позбавлені власної державної організації. Їм не притаманні примус, тиск, рабство, адже ці риси суперечать християнській ідеології. М. Костомаров розумів, що єдина політична українська нація потребує соборності духу, могутньої патріотичної енергії творення держави на засадах добра, а не зла.

М. Костомаров вважав, що християнська релігія має ту відмінну властивість, завдяки якій вона згуртовує спілкою єдності народи, котрі сповідують її. Взагалі, будь-яка релігія – це важливий чинник консолідації суспільства. На шляху поширення християнських ідеалів українці повинні були йти разом з іншими слов'янськими народами, показуючи світові приклад злагоди й братерства: «... і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях» [4, с. 25]

Проте національна місія українців розглядалась М. Костомаровим не у контексті націоналістичної ідеології, не як виконання народом (нацією) політичної чи культурно-історичної ролі шляхом максимально можливої експансії на інші національні спільноти, а у релігійно-моральному смислі як здійснення в життєдіяльності нації і ідеалів християнства. У відозві «Брати українці» М. Костомаров, говорячи про роль християнства у побудові майбутньої слов'янської федерації, зазначав: «Щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій» [4, с. 33]. Для українського народу ідеї федералізму та месіонізму, на думку Костомарова, є тим ідеалом, до якого прагне народ, у свою чергу, наявність спільного ідеалу (національної ідеї) є основою для досягнення і збереження єдності самого народу.

Важливим чинником у піднесенні національної самосвідомості, розвитку духовної культури свого народу М. Костомаров вважав також розвиток української мови, яка повинна була повернути пам'ять народів. Вчений завжди підкреслював важливість національної мови, як одну з головних ознак народності і вказував на те, що саме мова несе духовність, культуру народу, є його генетичним кодом. Саме завдяки знанню мови, М. Костомаров стає дослідником українського народу. Поряд з іншими прогресивними діячами України того часу вчений стає на захист української мови: «Малороссийское наречие имеет право на существование уже по тому одному, что оно существует, а право выражать на нем мысли основано на той простой аксиоме, что

способность слова дана Богом человеку для того, чтоб выражать свои мысли» [7, с. 559]. Мова народу вважалася першоосновою його духу, а межі поширення – кордонами нації. М. Костомаров розумів, що мова є важливим чинником порозуміння і зв'язку народу.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що основу суспільно-політичної концепції М. Костомарова становить ідеологія слов'янського федералізму, демократизму, месіонізму. До факторів, що повинні сприяти єдності українського суспільства і держави вчений відносив мову, релігію, особливість національного характеру, національну свідомість та ідеал політичного устрою.

Література

1. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.
2. Костомаров Н.И. Две русских народности /Обраб. текста и ред. А.П. Ковалевой; Авт. предис. В.А. Дорошенко. – Киев – Харьков, 1991.
3. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале Древней Руси //Український історичний журнал. – 1993. – №10.
4. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991.
5. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
6. Костомаров Н.И. Замечание Г. Лохвицкому //Самозванцы и пророки: Исторические монографии и исследования. – М., 1997.
7. Костомаров Н.И. Задачи украинофильства //Русские инородцы: Исторические монографии и исследования. – М., 1996.
8. Грушевський М. Історична історіографія і М. Костомаров //Літературно-науковий вісник. – 1910. – Кн. 5.
9. Господин А. Микола Костомаров. – Вінніпег, 1986.
10. Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). – М., 1996.
11. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992.
12. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посіб. – К., 1994.

Нижник В.В.,

*аспірантка кафедри історії України та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Заснування та діяльність Київського жіночого навчального закладу для дітей духовенства (історичний огляд)

В статті освещаются проблемы развития системы женского образования в сфере обучения представительниц духовного сословия периода конца XIX – начала XX в. в Киеве. Рассматриваются предпосылки создания и особенности учебно-воспитательного процесса в Киевском женском духовном училище.

The present article studies some problems concerning the development of women's education for young women descending from clergy in Kyiv in the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries. The author of the article reveals main preconditions for the establishment of Women's clergy school in Kyiv and considers some peculiarities of educational and pedagogical process there.

Ключові слова: історія, жіноча освіта, навчально-виховний процес, жіночі навчальні заклади для дітей духовенства.

Жіноча освіта в усі часи була, є і буде важливим показником культурного розвитку народу. Формування мережі жіночих навчальних закладів є важливим показником динаміки розвитку суспільства другої половини XIX ст. Майже у кожній єпархії з другої половини XIX ст. засновувалися спеціальні жіночі духовні училища. У цій статті ми розглядаємо передумови заснування та безпосередню діяльність Київського жіночого навчального закладу для дітей духовенства.

Пропонована стаття є спробою проаналізувати зібраний вченими фактичний матеріал і на основі його узагальнення та доповнення новими відомостями з архівних та опублікованих джерел розширити наукове бачення ролі та місця спеціальних жіночих духовних закладів в освітній

системі другої половини XIX – початку XX ст. Наукове дослідження історії дівочих освітніх закладів для представниць духовного стану має велике пізнавальне значення для загального розуміння історії українського жіноцтва, об'єктивного відтворення життя жінок. Вивчення цієї проблеми може дати повнішу картину нашого минулого, адже діяльність спеціальних жіночих училищ для дітей духовенства в Україні – невід'ємна сторінка нашої історії.

Джерельна база дослідження складається із значного масиву документів та матеріалів Державного архіву м. Києва, опублікованих постанов та розпоряджень Святого Синоду, звітів про фінансовий та навчальний стан жіночих училищ, програм, навчальних планів. Велике значення мають також спогади, які залишили учні та викладачі духовних навчальних закладів. Вони містять цікавий матеріал, який складається з їх особистих вражень як очевидців подій. У таких працях не відчувається впливу цензури чи офіційно замовленого прикрашення дійсності. Так, на прикладі праці М.Т. Помяловського «Очерки бурсь», автор якої був учнем духовної школи, ми можемо поринути у світ повсякденного бурсацького життя та отримати детальні характеристики навчально-виховного процесу.

Значний внесок у вивчення історії жіночої освіти в Російській імперії зробила російська дореволюційна історіографія. Проте, на нашу думку, лише незначна частина праць торкається питання жіночої освіти на території України. Найбільш цікавою видається книга О. Лихачової, де здійснена перша спроба зібрати розрізнені факти з історії жіночої освіти, опублікувати архівні матеріали. Її праця «Материалы для истории женского образования в России (1086–1856): В 3-х т. «становить цінне узагальнююче дослідження, в якому вивчалися такі аспекти історії жіночих закладів як їх створення, фінансування, стан навчально-виховного процесу. Важливий науковий характер має праця П. Копецького «Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911)».

Друга половина XIX ст. для Російської імперії характеризується загальнореформаційними змінами в усіх сферах тогочасного життя, які були спрямовані на пристосування існуючого суспільно-політичного устрою до потреб капіталістичного господарства. Складовою частиною реформаторського курсу була й реформа освітянської справи, належне місце в якій відводилося питанню жіночої освіти.

До реформи жіноча освіта в Російській імперії перебувала на дуже низькому рівні. Освіта жінки вважалася прерогативою вищих верств. Зміни у соціально-економічному розвитку країни, промисловий переворот, поширення прогресивних ідей – все це збільшувало вимоги до освіти громадян, у тому числі й жінок. Нарешті громадськість усвідомила, що процес навчання та виховання «слабкої» половини людства знаходиться у нерозривному зв'язку з розвитком самого суспільства. Справедливо зазначав тогочасний російський педагог Стремоухов: «...підготуйте освічених матерів і побачите, як легко і швидко розповсюдяться знання та освіта» [14, с. 243].

Особлива ситуація щодо отримання освіти за умов становості суспільства складалася з дітьми православного духовенства. Так, для хлопчиків, які, як правило, продовжували справу батьків, існували нижчі чотирирічні духовні школи (бурси), для тих, хто хотів продовжити навчання — шестирічні семінарії та чотирирічні академії [1, с. 49]. Що ж стосується дівчат духовного стану, то їхня подальша освіта залежала, насамперед, від прогресивності поглядів та наявності коштів у батьків. Більш заможні, а це переважно діти міського духовенства, могли претендувати і на світський характер освіти. Щодо сільських священників, добробут яких залежав від фінансового стану їх прихожан, в основному, їх доньки не мали можливості отримати освіту. У священницьких родинах (а це багатодітні родини) на першому місці стояла освіта синів, тому досить часто дівчата духовного походження поповнювали ряди так званих попадей [17, с. 18]. Цей зневажливий термін у світських колах сприймався як синонім відсталості, затурканості, неосвіченості. Це вказує на те, що представниці духовного стану виростили неписьменними і не відрізнялися від простого люду. Громадська думка змушувала замислитися духовенство над

користю навчання для своїх дітей. Тому у церковних колах, щоб піднести престиж статусу жінок духовного стану, поступово підходять до вирішення проблеми освіти доньок сільських священиків, яка б була матеріально доступною для незаможних представниць. Крім того, існувала ще одна проблема, яка вимагала якомога швидшого вирішення. Її суть полягала у деградації моралі священно- та церковнослужителів, яка викликала занепокоєння у адміністрації Святого Синоду. І тому, щоб якимось призупинити цей процес, вирішують застосувати таку «зброю» як жінка, враховуючи те, що семінаристи по закінченні навчання досить часто одружувалися на дівчині свого стану. Тому прагнули виховувати таку дружину, яка б була і другом, і порадицею, і помічницею. Дружину, яка б поєднувала приклад дружини, матері-християнки та одночасно світської особи. Дружину, яка б усвідомлювала свої обов'язки щодо громади, була прикладом, особливо в селі, де у сімейному житті священника прихожани намагалися бачити зразок кращого життя в усіх відношеннях. Дружину, яка б була справжньою матушкою приходу, серцем релігійних відносин на селі. Суспільство поступово підходить до того, що дати таку матушку може лише виховання, засноване на релігійно-народних основах. Першою «ластівкою» серед спеціальних навчально-виховних закладів, створених за ініціативою духовенства саме для дівчат духовного стану, було училище у Царському селі в Росії, відкрите 1843 р. за ініціативою Святого Синоду – найвищого керівного органу у справах православної віри та церкви. У Статуті цього закладу зазначалося, що його мета полягає у тому, щоб виховати гідних дружин служителів Храму Божого та гарних матерів, які б у душі християнської моралі виховували своїх дітей, а також могли підготувати синів до вступу в училище [15, с. 153]. Між іншим, відомо, що адміністрація Святого Синоду брала на себе таку турботу як пошук подружньої пари та видача заміж вихованок Царськосільського училища за семінаристів. У різні єпархії імперії розсилалися повідомлення, що вільні місця для священиків у сільських приходах надаватимуться тим семінаристам, які одружаться на випускницях цього закладу.

Так званий взаємний обмін інтересами: я тобі статус повноцінної родини, а ти мені придане у вигляді приходу (бажано якнайбільшого) аж ніяк не вважався неетичним у взаємостосунках двох молодих людей. На жаль, проза буденного життя диктувала свої умови, адже представники православного духовенства жили за рахунок приходу. Це означало, що поки вони живі, родина могла користуватися всіма привілеями даного становища. Але після їхньої смерті сім'я залишалася без годувальника. Тому в цій ситуації, щоб родина священника не залишилася без засобів до існування, у церковних колах було вирішено приход віддавати тому кандидату на місце, хто одружиться на дочці чи родичці покійного священника. Претендентам оголошувалося про існуючу вакансію, з умовою укласти шлюб з пропонованою кандидаткою [16, с. 97]. Звичайно, це відбувалося за умови відсутності синів у покійного священника. Щоправда, училищу не завжди вдавалося видати заміж всіх своїх підопічних.

Відсутність претендентів на руку для решти вихованок пояснювали тим, що не завжди були вільні місця у сільських приходах. Як бачимо, без наявності посагу (у вигляді приходу, хай хоч і сільського, хоч і невеличкого) справа з сімейним визначенням випускниць Царськосільського училища просувалася не дуже швидко. Це є яскравим прикладом того, що матеріальні цінності у вигляді добробуту та достатку превалювали над духовними, навіть у середовищі священнослужителів.

Україну середини XIX ст. не обійшов процес руйнування патріархальних відносин, який був пов'язаний з переглядом традиційних поглядів на роль жінки у суспільстві. У середині 50-х років XIX ст. серед духовенства Київської єпархії обговорювалося питання про необхідність заснування спеціального навчального закладу для доньок духовенства.

Завдяки клопіткій та наполегливій праці засновників-ентузіастів у 1861 р. у приміщенні причту Києво-Софіївського собору було відкрито Київське училище для дівчат духовного походження. У перший рік існування училища прийняли невелику кількість учениць – 30 осіб [10, с. 49]. Це були дівчатка віком 10–12 років, із них 20 приймалося на утримання місцевої

епархії, а решта – на власне. Плата за навчання залежала від категорії вихованок. Так, кого утримував пансіон (жили в училищі) платили 60 крб. на рік, ті ж, хто приходив лише на уроки, – 15 крб. за рік [12, с. 488]. Між іншим, плата за навчання була відносно невисокою, і орієнтувалася на плату в державних середніх закладах. Так, у державних гімназіях Києва навчання коштувало 50–60 крб. на рік, у той час як у приватних закладах ця плата становила 100–120 крб. на рік. А у такому закритому середньому навчальному закладі, який призначався головним чином для дворянських дітей, як колегія ім. Павла Галагана, річна плата за навчання виражалася у величезній на той час сумі – 750 крб. [7, с.249].

У перші роки свого існування Київське училище майже не відрізнялося від існуючих навчально-виховних притулків і звичайних шкіл, які мали ореол благодійності, вони не мали широкої навчальної програми. Вступних екзаменів не було. До училища дітей приймали, керуючись лише сімейним становищем прохача та його особистими заслугами. Тому досить часто значна частина абітурієнтів не вмiла ні читати, ні писати.

У 1863 р. Київське жіноче духовне училище перейшло у власне просторе приміщення. Маючи нову простору будівлю, дирекція закладу провела черговий набір учениць. У 1863 р. їх кількість становила 75 осіб [13, с. 136]. Зростання кількості вихованок стало можливим завдяки збільшенню матеріальної підтримки з боку місцевого духовенства.

Відбулися зміни і в організаційному характері закладу. Замість священнослужителів в Софіївський собор були запрошені нові викладачі, визначена грошова винагорода за уроки, які до цього були безоплатними. Час та досвід подібних навчальних закладів вніс корективи у подальший розвиток Київського училища для дівчат духовного походження. За зразком Царськосільського училища, було прийнято власний Статут, розширено викладацький склад, – все це позитивно позначилося на подальшому розвитку цього закладу, який з часом користувався популярністю та авторитетом у своїй епархії.

Педагогічний процес у Київському жіночому духовному училищі спрямовувався на виховання освічених матерів, турботливих дружин та гарних господинь. Відповідно до цієї мети, складалася програма навчання. Так, курс навчання становив шість років, протягом яких вивчалися такі предмети, як Закон Божий, священна історія Старого і Нового Завіту, вчення про богослужіння, російська грамати́ка, словесність, арифметика, географія та історія, чистописання та малювання, церковний спів, рукоділля та практичне господарство. Головними заходами морально-виховного впливу на вихованок були молитви, читання, пояснення законовчителем Євангелія, відвідування церковних богослужінь.

Щодо юридичного статусу цього закладу, то із середини XIX ст. за ініціативою православного духовенства майже у кожній епархії засновувалися жіночі духовні училища, які, між іншим, за своєю навчальною програмою орієнтувалися на гімназії Міністерства народної освіти [2]. Оскільки вони відкривалися в основному за підтримки епархіального духовенства та на його кошти, то відповідно носили назву епархіальних жіночих училищ. Участь Святого Синоду обмежувалася моральною підтримкою чи наданням у позику потрібних коштів на будівництво нових приміщень, що було теж не менш важливим. Училища духовного відомства вважалися більш привілейованими, бо знаходилися на його фінансовому утриманні. Працівники цих закладів отримували звання державних службовців, що відповідно позначалося при підвищенні заробітної плати.

У 1874 р. Київське жіноче училище для дівчат духовного походження перейменували на Київське жіноче училище духовного відомства. Воно знаходилося у подвійному статусі: як і епархіальні училища, воно могло розраховувати лише на кошти епархіального духовенства, але службовий персонал київського закладу користувався привілеями училищ духовного відомства. Так, керівний персонал навчально-виховної частини (начальниця, наставниці) училища мав право на підвищення заробітної платні через кожних п'ять років на 20%. А якщо вони ще й прослужили на

своїй посаді 20 років, то отримували пенсію, що відповідала половині їхньої заробітної плати, якщо ж 25 років – пенсію, що відповідала повній заробітній платі.

У вересні 1886 р. були відкриті паралельні класи Київського жіночого училища духовного відомства. Протягом семи років Рада училища добивалася офіційного визнання самостійного статусу для другого училища. Але каменем спотикання було фінансове питання. Справа в тому, що, поряд з самостійним статусом другого київського училища, ставилося питання про збереження прав відносно п'ятирічних підвищень заробітної платні та пенсій службовцям за рахунок бюджету Святого Синоду. Лише у 1893 р. було вирішено, що за другим жіночим училищем духовного відомства зберігаються всі права і привілеї, які мало до цього єдине училище, щоправда з фінансовим вирішенням місцевої єпархії. Так, 1893 р. став офіційною датою самостійного існування Другого київського жіночого училища духовного відомства [5].

Останні роки XIX та початок XX ст. були часом розквіту обох училищ. Початок Першої світової війни вніс свої корективи у різні сфери життя Російської імперії. Суспільство змушене було жити за умов воєнного часу. Хоча навчальні заклади не припиняли свою діяльність, але графік проведення занять все ж довелося міняти. Так, з початком 1915–16 навчального року з огляду на обставини воєнного часу будівлю Першого київського училища було передано Київській духовній семінарії, тому, навчальні заняття довелося проводити, у приміщенні Другого училища.

Події 1917 р. та політична криза, що склалася в країні, не могли не вплинути на подальшу діяльність навчальних закладів. Прихід до влади Української Центральної Ради фактично не позначився на діяльності училищ. Протягом 1917 р. вони продовжували працювати у тому самому ритмі, що і у 1915–1916 рр., але подальший розвиток політичних подій вніс свої корективи в роботу цих навчальних закладів.

У зв'язку з політичними обставинами дирекція застосувала практику перенесення занять у той час як різні політичні сили використовували приміщення училищ для власних потреб, не особливо рахуючись з думкою господарів. У приміщенні училища розташовувалася деякий час гетьманська охорона П. Скоропадського у кількості 300 осіб, проходив з'їзд поштово-телеграфних чиновників, діяли різні курси, організовані більшовиками [5].

Намагаючись знайти спільну мову з владою більшовиків, керівництво училищ 21 та 23 лютого 1919 р. провели загальні збори обох училищ, на яких постановили: Перше та Друге київські жіночі училища перетворити на дві жіночі гімназії. Було вирішено на базі Першого київського жіночого духовного училища створити Київську Липкінську гімназію Товариства педагогів для розповсюдження освіти серед міського і сільського населення краю, а на основі другого закладу – Старокиївську жіночу гімназію того ж товариства. Обидві гімназії оголошувалися під юрисдикцією Комісаріату народної освіти і пропаганди УСРР.

На жаль, практичного втілення цей задум так і не набув. До планів нової влади не входило відновлення гімназій, ні тим більше використання старих традицій церкви. Таким чином, 1917 – 1919 рр. – період повільного, але неминучого занепаду та припинення багаторічної діяльності жіночих духовних училищ з величезною спадщиною педагогічних традицій, які могли задовольнити вимоги будь-якого часу. Адже виховували добропорядних дружин, освічених матерів та професійних вчителів.

Література

1. Ващенко Г. Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії. //Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 48–49.
2. Державний архів м. Києва. – Ф. 146 «1-е Київське жіноче училище духовного відомства». – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.
3. Там само. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 4 – 6.
4. Там само. – Ф. 177 «2-е Київське жіноче училище духовного відомства». – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 2,3.
5. Там само. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 2,3.

6. Там само. – Оп. 4. – Спр. 83. – Арк. 7–9.
7. Історія Києва: В 3-х т. Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – К., 1986. – 298 с.
8. О Киевском женском училище //Киевские Епархиальные Ведомости. – 1861. – № 17. – С. 501–517.
9. О состоянии Киевского училища для девиц духовного звания //Киевские Епархиальные Ведомости. – № 1869. – № 4. – С. 133–178.
10. О Киевском женском училище духовного ведомства //Киевские Епархиальные Ведомости. – 1879. – № 17. – С. 40–53.
11. Там само. – 1887. – № 17. – С. 48–51.
12. Там само. – 1888. – № 33. – С. 483–493.
13. Там само. – 1888. – № 34. – С. 480–489.
14. Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства в течении первого 50-летия его существования (1861–1911). – Киев, 1911. – 174 с.
15. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856). –СПб., 1899. – 267 с.
16. Помяловский Н. Т. Очерки бурсы. – Л., 1971. – 189 с.
17. Женское образование в России //Руководство для сельских пастырей. –1860. – №1. – С. 16–27.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Суспільно-політичні рухи трудящих УРСР середини 40-х – середини 60-х років ХХ ст. у працях вітчизняних науковців

В статье анализируются работы отечественных исследователей, в которых раскрываются основные аспекты распространения общественно-политических движений в УССР в середине 40-х – середине 60-х годов ХХ ст.

The author of the given article analyses some Ukrainian scholars' research works concerning main aspects of social and political movement spread in Ukrainian SSR in the 1940–1960s.

Ключові слова: суспільно-політичні рухи, національний рух, соціалістичне змагання, патріотичний рух, інтенсифікація виробництва, реформування економіки.

Прагнучи продемонструвати високий рівень суспільно-політичної активності населення, радянські вчені висвітлювали початок та розвиток численних суспільно-політичних рухів. Однак у період існування СРСР увага зверталася в основному на ті з них, які були пов'язані із трудовою діяльністю населення. Дослідники замовчували наявність національного руху, а діяльність ОУН-УПА розглядали виключно у негативному ключі, тавруючи їх членів як «зрадників» українського народу. Аналізу праць вітчизняних науковців, які вивчали діяльність українських націоналістів чи дисидентів, має бути присвячене спеціальне історіографічне дослідження. В історіографічному плані дослідження, пов'язані із висвітленням суспільно-політичних рухів трудящих УРСР у середині 40-х – середині 60-х років ХХ ст. у часи після проголошення незалежності України практично не аналізувалися. У період існування Радянського Союзу спробу такого аналізу здійснив А.В. Санцевич [1], однак його висновки у сучасний період є застарілими. Тому метою нашого дослідження є аналіз з сучасних позицій творів вітчизняних науковців з обраної проблематики.

Насамперед слід зазначити, що чи не найбільша кількість праць радянських дослідників, які писали про трудові звершення народу, присвячувалася соціалістичному змаганням як одному із найбільш масових рухів, що породжується самою соціалістичною системою, трудівникам якої притаманний вищий рівень моральності порівняно з капіталістичними країнами. Власне соцзмагання розглядалося не тільки як прагнення до суперництва на трудовій ниві, а й як вираз бажання трудящих таким чином висловити своє ставлення до країни через самовіддану працю. Воно розглядалося і як відгук народу на заклик партії до праці в ім'я побудови комуністичного суспільства.

У 1950-х роках про налагодження соцзмагання та свою роль у цьому процесі писали робітники-новатори виробництва [2]. Їх праці містять аналіз стану справ у цій галузі, пов'язаний із діяльністю певного підприємства, а не всієї країни чи республіки в цілому.

Роль партії у розгортанні всенародного руху за надання допомоги республікам та областям, що постраждали від фашистської окупації, висвітлювали В.І. Юрчук та І.П. Кожукало, наголошуючи, що саме це дало можливість у поєднанні із високим рівнем політичної свідомості населення радянської країни за короткий час відновити зруйноване війною народне господарство, що було б неможливим за такі строки у жодній капіталістичній країні [3].

Реформування економіки радянської країни у роки правління М.С. Хрущова посилювало увагу вчених до соцзмагання як одного із засобів інтенсифікації виробництва. В.Ф. Близнюк та Т.Г. Литвин наголошували, що соцзмагання набуло особливо широкого розмаху у 1957 р., коли радянський народ готувався відзначити 40-річчя жовтневої соціалістичної революції та 40-річчя встановлення радянської влади в Україні [4]. У дослідженнях О.М. Апанович, П.Є. Рудого, В.В. Скрябіна, О.Г. Мітюкова [5] розкривалися методи залучення робітників до управління виробництвом, нові форми соцзмагання тощо. Наводячи приклади успішної праці робітників, які взяли на себе певні зобов'язання у рамках соцзмагання, у публікаціях радянських авторів міститься припущення, що успіхи радянської держави на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва могли б бути набагато більшими, якби всі працівники країни включилися у соцзмагання, взявши на себе підвищені зобов'язання по випуску продукції. Тобто вчені прагнули відстояти думку про можливість дійсно масової самовідданої праці трудящих на благо держави, не враховуючи соціальної стратифікації. У цьому плані історичні дослідження виступають вже не тільки як суто наукові, а й у ролі пропагандистських праць із використанням пропагандистського прийому, відомого сучасним політологам як «створення образів». Створенням образів є інформація про відомих осіб, організації чи взагалі сфери діяльності людей, яка постійно повторюється в різних варіантах, але із збереженням головної лінії їх оцінки. Так, В.І. Касьян стверджував, що постійне партійне керівництво соціалістичним змаганням дозволило зробити його масовим [6]. Взяття підвищених зобов'язань, на думку В.П. Попсуєва, диктувалося також тим, що частина робітників виїжджали у колгоспи для шефської допомоги їм, а ті, що залишалися на підприємствах, замінювали тих, хто допомагав колгоспам. Вони брали на себе підвищені зобов'язання, ущільнюючи свій робочий день і таким чином забезпечували виконання виробничих планів [7]. Тобто, радянські науковці, подаючи інформацію про різні аспекти соціалістичного змагання, фактично нав'язували думку, що воно є чи не найкращим способом інтенсифікації виробництва. А як винагорода за успіхи в роботі має стати моральне, а не матеріальне стимулювання.

У працях радянських науковців аналізувався певний спектр суспільно-політичних рухів, джерелом для яких здебільшого було соцзмагання. Значна кількість досліджень присвячена висвітленню розгортання руху за комуністичну працю. У перших працях, присвячених аналізу руху за комуністичну працю, науковці намагалися «визначити» його історичні корені, висвітлювали початкові прояви руху у вигляді бригад комуністичної праці [8]. Головним чином йшлося про те, що самовіддане комуністичне ставлення до праці можливе лише за умов соціалістичного суспільства. Радянські автори наголошують, що ініціаторами руху були бригади, що склалися переважно з молодих людей, які прагнули підвищити продуктивність праці. Основні особливості руху за комуністичну працю зробили спробу визначити у своїй праці Л.І. Берлін та Х.Т. Славутська. Вони стверджували, що нова форма змагання виникла із вступом країни у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, коли вирішального значення набуло підвищення продуктивності праці. Тому характерною рисою нового руху вони оголошували участь ударників комуністичної праці у раціоналізаторській роботі, у тому числі участі бригад комуністичної праці у колективній розробці пропозицій. Крім того, до особливостей руху відносили перехід передовиків виробництва на відстаючі дільниці з метою покращення на них роботи. Автори наголошували, що

рух бригад і ударників комуністичної праці сприяє вихованню трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів. А обмін досвідом працівників однотипних підприємств різних частин СРСР сприяє в цілому покращенню виробництва, зменшенню витрат на його організацію. Вважалося, що рух за комуністичну працю підвищує виробничо-технічний рівень робітників, призводить до оволодіння ними суміжними спеціальностями, до підвищення загальноосвітнього та культурного рівня. Загалом для учасників руху було правилом повсякденне перевиконання виробничих завдань [9].

А. Коросташ, О.С. Кудлай, О.Г. Міткоков, А. Ткач, М. Гуревичов зробили спробу визначити етапи руху за комуністичну працю в УРСР. За основу для визначення періодів руху вони брали виникнення нових починів і якісні межі зростання інтенсивності руху [10].

Роль партійних організацій у поширенні руху за комуністичну працю висвітлювали І. Ніколаєнко, Ю. Курносів, А. Мужичський, Н. Шевченко, С. Журавльов, І. Пінегін, С. Чуйкін, С. Башарін, М. Нагорний, О. Руденко, Б. Ляпенков, В. Чистяков [11]. Характеризуючи роль партії у цій справі, Ю. Курносів підкреслював, що організаторська роль комуністичної партії у поширенні нового патріотичного руху – всенародного змагання за право називатися ударниками і колективами комуністичної праці є втіленням у життя ленінських вказівок про дбайливу підтримку паростків нового у житті радянського народу [12].

Вітчизняні науковці вказували на наявність у суспільстві ще кількох рухів, пов'язаних із трудовою діяльністю. З одного боку, наголошувалося, що ініціаторами їх були пересічні робітники, а з іншого, – йшлося про партійне керівництво суспільно-політичним життям республіки та про велику заслугу партії у підвищенні суспільно-політичної активності трудящих.

В.М. Земляк констатував факт наявності руху за поширення творчої співдружності, який переріс на Всесоюзне змагання, ініціаторами чого у березні 1949 р. виступили вчені Ленінграда. А це дало можливість партійним організаціям промислових підприємств значно активізувати свою діяльність по зміцненню творчої співдружності новаторів, технологів, конструкторів, вчених по поліпшенню роботи заводських лабораторій і дослідницьких груп [13].

Багато писалося й про рух винахідників та раціоналізаторів [14]. Більшість радянських науковців, оцінюючи рух винахідників і раціоналізаторів, сходилися на думці, що їхня діяльність відіграла важливу роль у виявленні резервів виробництва. На думку В.І. Касьяна, про прагнення трудящих вивчити резерви виробництва з метою підвищення продуктивності праці, свідчить рух за збільшення випуску продукції без розширення виробничих площ, що розгорнувся по всій країні за почином трудівників ленінградського заводу «Електросила». Причому, ця форма змагання вимагала глибокого наукового вивчення всіх резервів виробництва, постійного вдосконалення організації праці [15]. Особливу роль раціоналізаторів у пошуку резервів виробництва підкреслював М.Ф. Хорошайлов, наголошуючи, що саме вони своєю самовідданою працею допомагали використовувати величезні внутрішні резерви [16].

В.Ф. Близнюк та Т.Г. Литвин констатували факт розгортання соціалістичного змагання за краще використання внутрішніх резервів виробництва і одержання понадпланової економії, що сприяло поліпшенню техніко-економічних показників [17]. Т.В. Садов та В.С. Лещенко досліджували рух, що започаткував робітник-комуніст Гергеля, який зголосився перейти на роботу з міста до сільської місцевості з метою зміцнення підшефного колгоспу керівниками з числа кращих робітників заводу. Автори стверджували, що близько 19 тис. робітників в Україні виявили бажання поїхати на постійну роботу на село, а по країні на село було відправлено 120 тис. фахівців [18]. У праці О.Н. Коноплі та Г.І. Захарова такі дії представлені як спроба мобілізації партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями на постійну роботу на село кадрових робітників-комуністів, які були спроможні розв'язувати складні питання організації праці, здійснювати політичне виховання на селі [19]. Такі самі думки висловлені з цього приводу і у статті М.Т. Шепети [20]. Участь інженерно-технічних працівників промислових підприємств

Київської області у цьому русі висвітлював О.С. Шуляк, вказуючи, що він виник завдяки зростанню комуністичної свідомості радянських людей [21].

В.П.Плисюк аналізував особливості патріотичного руху за дострокове виконання народногосподарського плану і замовлень сільського господарства, вказуючи, що в республіці його ініціатором виступили робітники і службовці Харківського тракторного заводу, яких надихнули рішення вересневого 1953 р. Пленуму ЦК КПРС щодо боротьби за матеріально технічне зміцнення сільського господарства [22]. Цей рух С.М. Зверев розглядав як показник зміцнення союзу між робітничим класом і колгоспним селянством [23]. З цих же позицій В.В. Діденко та І.В.Шульга аналізували рух за комплексну механізацію процесів сільськогосподарського виробництва, в авангарді якого, на їхню думку, йшли парторганізації [24]. І.І. Дерев'янку у ролі суспільно-політичного руху розглядав розгортання будівництва у республіці культурно-освітніх закладів силами громадськості, вказуючи, що цей патріотичний рух, започаткований на Житомирщині, набув дійсно всенародного розмаху, коли 58 % культурно-освітніх установ було споруджено методом народної будови, проте найбільші об'єкти споруджувалися за рахунок держави [25].

Загалом, висвітлення вітчизняними вченими суспільно-політичних рухів в Україні у вказаний період здійснювалося за часів існування СРСР виключно через призму партійного керівництва суспільно-політичним життям республіки. У багатьох історичних працях відсутні відомості про подальшу долю багатьох рухів, у них йдеться лише про їх початок та важливість для країни у цілому. Обов'язково присутнім було твердження про «масовість», «всенародність» рухів, які, очолювані партією, вели країну до дальших трудових звершень. Складається враження, що передові почини трудящих, які намагалися боротися за інтенсифікацію виробництва, партія прагнула швидко за будь-яку ціну перетворити на масовий рух. А науковцям відводилася роль не дослідження та аналізу, а пропаганди партійних рішень із підведенням під них «наукової основи», причому значна їх частина мотивувалася у працях вітчизняних дослідників відповідними тезами основоположників марксизму, які заздалегідь змогли передбачити більшість напрямів майбутнього суспільного розвитку. У тих моментах, де дії партії не збігалися із їхніми поглядами йшлося про розвиток марксистсько-ленінського вчення. Відсутній у працях дослідників і аналіз причин швидкого згасання суспільних рухів. У майбутніх історіографічних дослідженнях слід було б зупинитися на аналізі праць, де розглядалися суспільно-політичні рухи, пов'язані із зовнішньою політикою радянської країни.

Література

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 254 с.; Санцевич А.В. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії // Укр. істор. журн. – 1966. – № 3. – С. 40–52.
2. Северинов К.М. Жизнь и работы по-коммунистически. – Донецк, 1958; Кольчик А., Бирюк В., Ляш В. В ногу с жизнью. – Донецк, 1958; Переверзев Н.В. Слово сталевара. – Донецк, 1959; Гургаль В.І. Сторінки робітничого життя. – К., 1963.
3. Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.). – Киев, 1986. – С. 17–21.
4. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після ХХ з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 92.
5. Апанович О.М. Соціалістичне змагання і розповсюдження досвіду новаторів на промислових підприємствах УРСР. – К., 1958; Рудой П.С. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. – К., 1958; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю. – К., 1960; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України). – К., 1963.
6. Касьян В.І. Партійні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 41. – С. 129–132.
7. Попсуев В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953–1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) // Укр. істор. журн. – 1960. – № 5. – С. 68.

8. Блох Б., Руденко П., Чирков М. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю //Комуніст України.– 1964. – № 7. – С. 90–94; Сидоренко В.П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К., 1959; Куликовский Б.Г., Пирогов С.И. Бригады коммунистического труда – высший этап социалистического соревнования.–Днепропетровск, 1960; Работать и жить по–коммунистически.–Симферополь, 1958; Зірниця майбутнього. – К., 1959; Працюємо і живемо по-комуністичному. – К., 1959; Шляхами слави. – Львів, 1959; Працювати і жити по-комуністичному. – Одеса, 1959; Люди коммунистических бригад.–Сталино, 1959; Працювати, вчитися і жити по-комуністичному. – Суми, 1959.
9. Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці //Укр. істор. журн. – 1960. – № 4. – С. 8–11; Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (на матеріалах підприємств Сталінського раднархозу) //Укр.істор.журн. – 1961. – № 4. – С. 15.
10. Коросташ А. Успіхи руху а комуністичну працю в республіці //Економіка Радянської України.–1963.–№ 5.–С. 79–83; Кудлай О.С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці.–К., 1961; Ткач А., Гуревичов М. Новый этап социалистического соревнования. Бригады коммунистического труда. – Харьков, 1962; Мітюков О.Г. На шляху до перемоги комуністичної праці. – К., 1961.
11. Ніколаєнко І.І. Керівна роль Комуністичної партії України у розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості //Укр.істор.журн. – 1964. – № 6. – С. 12–25; Курносов Ю.А. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці //Укр.істор.журн. – 1961. – № 6. – С. 22–30; Мужичський А. Рух за комуністичну працю – школа масового трудового героїзму //Комуніст України. – 1964. – № 4. – С. 38–45; Шевченко Н.Ф. По великому почину. О руководстве Харьковской городской партийной организацией движением за коммунистический труд.–Харьков, 1961; Журавльов С., Пінегін І. На чолі змагання за комуністичну працю //Комуніст України. – 1961. – № 6. – С. 25–33; Чуйкін С., Башарін С. Партійна організація і змагання за комуністичну працю [у Керчі] //Комуніст України. – 1963. – № 12. – С. 28–34; Нагорний М.Д., Руденко О.Ф. Комуністи – організатори трудової активності шахтарів Донбасу //Укр.істор.журн.–1961. – № 6. – С. 11–21; Липенков Б.И. Во главе нового движения. – Харьков, 1960; Чистяков В.С. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання в промисловості (1956–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 31. – С. 3–12; Кошарний М.Я. Партійні організації Львівсько–Волинського вугільного басейну на чолі нових форм соціалістичного змагання (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип.43. – С. 53–62.
12. Курносов Ю.А. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці //Укр.істор.журн. – 1961. – № 6. – С. 22.
13. Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 87.
14. Воскресенський О.О., Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959–1963 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип. 44. – С. 50; Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Из досвіду діяльності преси Донбасу в розвитку раціоналізаторського руху на промислових підприємствах (1956–1958 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 64. – С. 40–47; Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959–1961 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип. 44. – С. 126; Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 84; Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 112; Шкварець В.П. КПРС – організатор впровадження досягнень науково–технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 63. – С. 3–11; Рудой П.С. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. – К., 1958; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю. – К., 1960.
15. Касьян В.І. Партійні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5–ї п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 41. – С. 129.
16. Хорошайлов М.Ф. Комуністи Донбасу на чолі трудового піднесення робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 71.
17. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після XX з'їзду КПРС //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 95.
18. Садов Т.В., Лещенко В.С. Роль міських партійних організацій Донбасу в зміцненні колгоспів і радгоспів керівними кадрами і в підготовці спеціалістів масових професій (1956–1966 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 107.
19. Конопля О.Н., Захаров Г.І. Роль 25-тисячників Донбасу в соціалістичному перетворенні сільського господарства //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 131–132.

20. Шепета М.Т. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення МТС кваліфікованими кадрами (1953–1958 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 58. – С. 75–83.
21. Шуляк О.С. Турбота партійних організацій України про зміцнення колгоспів інженерно–технічними кадрами в роки семирічки //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 50. – С. 66–67.
22. Плисюк В.П. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства у 1951–1958 рр. //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 58. – С. 68–69.
23. Зверев С.М. Роль робітничого класу України в піднесенні сільського господарства (1953–1958 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 58. – С. 93–94.
24. Діденко В.В., Шульга І.В. Діяльність парторганізацій України по впровадженню прогресивних форм і методів індустріальної праці в колгоспному виробництві (1951–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 50. – С. 30.
25. Дерев'яно І.І. Керівництво Компартії України культурно–освітніми установами в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 58. – С. 154.

Синявська Л.І.,

асистент кафедри історії України

Черкаського національного педагогічного університету

Правове й адміністративне забезпечення політики русифікації у другій половині XIX ст.

В статті аналізуються документи російського правительства, которые связаны с политикой русификации во второй половине XIX в.

The given article analyses the Russian government documents concerning the Russification policy in the end of the XXth century.

Ключові слова: русифікація, російський уряд, правове забезпечення, Емський указ, поліцейський нагляд.

Для подальшого посилення свого впливу на території України російський уряд був ініціатором створення правових документів, що мали на меті полегшити цей процес. У історичній літературі це питання практично не аналізувалося з точки зору оцінки тогочасних документів з позиції їх впливу на процес русифікації. Тому метою цієї публікації є аналіз та правова оцінка основних документів російського уряду, які мали відношення до русифікаторської політики самодержавства.

Цар неодноразово заявляв про своє прагнення до якнайскорішого обрусіння Південно-Західного краю і спонукав місцевого генерал-губернатора до вжиття будь-яких заходів, які б могли прискорити цей процес [1]. Основними напрямками, відповідно до яких приймалися правові документи, пов'язані із русифікацією, була передача землі у власність росіян, переслідування та покарання благонадійних та обмеження вживання української мови. У правових документах того часу спостерігалось бажання уряду обмежити економічний та культурний розвиток українства. Головним засобом, який мав забезпечити обрусіння Південно-Західного краю та зміцнення його зв'язків із іншими частинами імперії, вважалось збільшення тут числа російських землевласників [2].

10 липня 1864 р. євреям заборонялось купувати землю в Україні. 10 грудня 1965 р. було прийнято закон, метою якого стало посилення російського землеволодіння в Україні. Відповідно до нього накладалось вето на повторне викуповування землі поляками. Загалом, для придбання будь-якого нерухомого майна у дев'яти західних губерніях потрібно було отримати відповідний дозвіл від міністра державного майна, або від начальника краю. Законом від 5 березня 1864 р. заборонялось передавати євреям та полякам нерухоме майно в оренду. До 3 травня 1882 р. євреї могли лише орендувати корчму або винокурню. А особи російського походження, які купували землю у поляків отримали право не сплачувати так званий кріпосний збір. Законом від 24 грудня 1884 р. передбачалось, що закладні папери на нерухоме майно в Україні будуть дійсні ще десять років, а після цього терміну вони мають перетворитися на боргові зобов'язання. Тобто, їх власники мали пред'явити свої претензії щодо прав на маєтки у встановлений законом строк. У іншому разі вони не змогли б їх повернути, а мали можливість вимагати у боржника лише гроші. Відповідно до вказівок уряду банки полегшували росіянам купівлю землі, причому від них для отримання земельного кредиту вимагалась лише застава, яку могли собі дозволити навіть дрібні землевласники [3]. Царський уряд зобов'язував місцевих чиновників в Україні передавати вільні землі виключно росіянам [4]. Метою царату, як вказувалося у справі по Проекту продажу казенних земель особам російського походження, було заохотити до переселення в край якомога більшої кількості росіян [5]. Це в свою чергу мало сприяти посиленню російського впливу на підкорених територіях [6]. З метою обрусіння частини Правобережної України, яка належала Російській імперії, там заборонялось купувати землю католикам. Їх маєтки масово продавались за

борги, які виникли у результаті фінансової підтримки польського повстання 1863 р., а також несплати контрибуції, накладеної після його поразки. Російська преса закликала зберігати на колишніх польських землях, що входили до України, попередній лад лише у тому випадку, якщо це не шкодило російським інтересам [7]. Можливо тому російські урядовці вже у 1889 р. відзначали великі успіхи у справі позбавлення землі поляків і передачі її росіянам [8].

Функцію нагляду та визначення «благонадійності» виконували у Російській імперії і місцеві чиновники. Посилений контроль встановлювався за всіма губернськими установами і посадовими особами. Особливу увагу приділяв губернатор складу службового відділу в губернії, його «благонадійності». Тому він збирав відомості про здібності, моральні якості і спосіб життя службовців. Якщо начальник губернії визнавав їх неблагонадійними, то призначення на посаду чи переміщення не відбувалося. Крім того, адміністрація установ була зобов'язана надавати начальнику губернії свої накази про прийняття, переміщення чи звільнення посадових осіб. У випадку виявлення неблагонадійності він міг накладати вето на такий наказ адміністрації [9]. Завдяки подібній системі представники української інтелігенції, які б прагнули відстоювати українські національні прагнення на політичному рівні у системі державного управління мали невеликі шанси навіть на те, щоб до неї потрапити. Тим самим царат намагався забезпечити власну безпеку з боку посягань на неї у системі місцевої державної влади. Адже злочини проти держави, яку уособлював монарх, каралися досить суворо. З іншого боку, в Росії того часу смертна кара не мала широкого розповсюдження. Вона була єдиною країною, де смертна кара відмінялась для всіх злочинів, що проходили по загальних судах. Вона лише залишалася у воєнних судах та для найбільш небезпечних державних злочинів. Але адміністративна висилка застосовувалася доволі часто до всіх видів антиурядової агітації. Підозра у неблагонадійності могла закінчитися, особливо для представників неросійських народів, висилкою, яка поєднувалася із втратою землі. На ці землі уряд зобов'язував переселяти виключно росіян [10].

Були різні ступені висилки – до Сибіру, у північні губернії та у провінційні міста. Висланим, які не мали власних засобів до існування, видавалася казенна допомога на життя. У місцях висилки утворювалися окремі колонії, які часто ставали вогнищами майбутньої революційної роботи [11]. Однак такі революційні об'єднання залишалися досить далеко від центральних районів Російської імперії і не могли суттєво впливати на розвиток революційного чи національного руху. З іншого боку, в них нерідко ідейно чи духовно формувалися майбутні революціонери.

Одним із засобів здійснення нагляду губернськими установами були звіти підвідомчих установ. Губернатор мав право вимагати від губернської управи дані про стан справ кожної повітової установи. Інформацію про недоліки якоїсь установи чи зловживання владою з боку окремих посадових осіб начальник губернії міг отримувати зі скарг від населення. Мав губернатор і санкцію на встановлення негласного нагляду відповідно до Положення про таємний поліцейський нагляд від 12 березня 1882 р. [12]

Існувало багато способів негласного нагляду, кожен з яких губернатор міг обирати на власний розсуд. Негласний нагляд міг бути встановленим за різними категоріями людей, не залежно від віку, професії, походження, національності. Нерідко таємний нагляд встановлювався за студентами з метою виявити серед них неблагонадійних. До такої категорії зараховували студентів, які підтримували революційний чи національний рух, співчували їх діям навіть просто висловлювалися проти самодержавства. Вже з 1866 р. губернаторам надавалося право закривати своєю владою збори приватних товариств, клубів, артілей, дії яких загрожували б безпеці, порядку і моральним нормам [13].

Суворі правила нагляду встановлювалися за поведінкою студентів. Студентство взагалі було найбільш політично активною частиною молоді. Існувала загроза, що в умовах навчання у вузах українські студенти матимуть можливість ознайомитися із небажаною для уряду літературою або почути такі висловлювання та твердження, які можуть підірвати їх довіру до самодержавства і у

перспективі створити передумови для виникнення на основі студентського руху національно-визвольного. Такі побоювання підкріплювалися діяльністю частини викладачів українських вузів, які, викладаючи навчальний матеріал критикуючи антиукраїнські дії російського уряду і тим самим формулювали національну гідність українського студентства. Щоб придушити можливість навіть зародження подібних настроїв влада вживала жорстоких заходів для контролю над студентством. Так, студентам Київського університету під страхом виключення з університету заборонялося самовільно відлучатися з міста [14]. При потребі виїхати студент мав отримати дозвіл адміністрації та відповідний відпускний квиток із встановленою датою повернення. Перед виїздом на канікули, практику чи екскурсію необхідно було надати до охоронного відділення списки студентів та викладачів для їх утвердження та перевірки на благонадійність [15].

Питання благонадійності підопічних навчального закладу було головним для держави у підготовці фахівців. Так, зокрема випускники юридичних факультетів при вступі на державну службу мали обов'язково отримати «посвідчення про благонадійність», без якої вступ на державну службу був неможливим [16].

Ще Микола I утворив спеціальний комітет, з метою усунути на українських землях, особливо на Правобережжі, залишки місцевої культури. Русифікації також мав служити відкритий в 1834 р. Київський університет. Свого часу Микола I заявив: «Університет – це мій твір, але я перший накладу на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету – поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії» [17].

11 травня 1837 р. імператор видав секретне розпорядження, в якому вимагав від керівників шкіл безумовного втілення у життя ідеології самодержавства та забезпечення «спокою» серед молоді, яка навчалася. Засобами досягнення такої мети вважалися «твердий нагляд за моральністю дітей», а також «нав'язування дітям відчуття обов'язку перед государем. Внаслідок цього Міністерство народної освіти, поліцейські органи мали можливість втручатися у навчальний процес, у зміст підручників, навчальних посібників, у всю систему навчання та виховання молоді. З метою посилення нагляду за навчальними закладами уряд створив інститут губернських дирекцій, передавши їм нагляд за початковими та середніми школами (окрім ліцеїв) [18].

Контролю над вживанням української мови було підпорядковане законодавство царату. У 1847 р. Микола I видав кілька секретних циркулярів про заборону користуватися українською мовою, де говорилося, щоб письменники намагалися обережно висловлюватися там, де йдеться про народність чи мову Малоросії, не даючи любові до Батьківщини переважити над любов'ю до імперії. Причому цензори мали приділяти велику увагу у цьому питанні особливо київським та харківським періодичним виданням [19].

Царський уряд, пильно слідкуючи за розповсюдженням небажаної для нього інформації серед українців, 30 травня 1859 р. прийняв постанову, щоб всі твори, написані українською мовою (у документі «малоросійським діалектом»), написані власне для розповсюдження серед пересічних людей, друкувалися тільки російськими літерами. Крім того, подібні «народні книги», що друкувалися за кордоном польськими літерами, було заборонено ввозити до Російської імперії [20].

17 травня 1962 р. Циркулярним розпорядженням Головного управління у справах друку було заборонено застосування польського алфавіту до російської мови, або друкувати російські чи українські статті латинсько-польськими літерами та ввозити з-за кордону твори українською мовою, надруковані польськими літерами [21]. Таким чином, уряд, розуміючи загрозу ввозу з-за кордону українських творів, друкованих польськими літерами, спочатку заборонив ввозити певну їх категорію, а потім прийняв рішення про повну заборону ввезення такого роду робіт.

18 липня 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону української мови. Він у категоричній формі стверджував, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова,

тільки зіпсована впливом Польщі. Саме він беззастережно наголошував, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша. У російських газетах висловлювалася думка, що не мова видання обумовлює його заборону, а зміст публікації [22]. Аналізуючи тогочасну російську пресу А. Міллер вказував, що незважаючи на вказану вище заборону, Валуєв не забороняв обговорення цієї теми у пресі. Валуєвський циркуляр не являв собою певного рубежу у політиці влади, яка лише визначала свою політику щодо українофільства [23]. Українські дослідники визначають його як зміну ставлення російських властей до українофільства. У листах сучасників акцентується увага та тому, що після 1863 р. значно посилювалися репресії щодо українства [24]. Подальші дії уряду підтверджують їх правоту. Польське повстання дало поштовх розповсюдженню думки, яку обстоював впливовий публіцист Катков, що після повстання поляків через деякий час можна чекати повстання українців. Тому поступово почалася планова кампанія проти українського культурного руху, пов'язана із закриттям шкіл. Російське суспільство охопив вибух шовінізму. Частина українців також намагалася публічно доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови. Все це викликало традиційну підозрілість і недовіру російської адміністрації та уряду до українського руху. Тут слід зазначити, що антипольські настрої частини українофілів уряд прагнув використати у власних інтересах [25].

Розпорядженням від 28 липня 1869 р. дозволялися тільки такі твори, друковані українською мовою, які являли собою твори літературного мистецтва. Пропускати книги релігійного змісту, призначені для навчання або початкової школи, заборонялося [26].

У 1875 р. створюється комісія, мета якої – припинення українофільської пропаганди, небезпечної для імперії, і видання літератури, а також перевезення до Росії книг українською мовою із-за кордону. На основі матеріалів комісії у 1876 р. з'являється Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг із-за кордону та друкування нот українською мовою. Характеризуючи цей указ, сучасні українські дослідники наголошували, що він «унеможливував подальший розвиток української науки та культури» [27]. Указ 1876 р. мав ще й той наслідок, що з України почалася політична еміграція за кордон [28]. Грушевський вважав, що після указу свідомі та енергійні українці перенесли свою діяльність до Галичини і проводили її там з іще більшим розмахом, аніж у 1860-х роках [29].

5 червня 1876 р. було прийняте рішення не допускати без особливого дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книг чи брошур, які друкувалися б українською мовою, у загальноприйнятих творах не допускалися жодні відступи від загальноприйнятого російського правопису, заборонялися сценічні вистави та читання текстів чи нот українською мовою [30].

Одним із наслідків цього було прийняття 24 лютого 1881 р. Постанови Головного управління у справах друку № 862. в якій відзначалося, що останнім часом у періодичній пресі часто з'являється думка про повну відміну заборони від 1876 р., причому з'являлося про необхідність дозволити у Малоросійських губерніях церковні проповіді та церковне викладання у народних школах на «малоросійському діалекті».

16 жовтня 1881 цього ж року управління у справах друку приймає ще одну постанову, в якій наголошується на необхідності дотримання заборон щодо вжитку української мови. Ще раз наголошувалося на необхідності суворо пильнувати, щоб на територію імперії не ввозилися будь-які твори українською мовою. Заборонялося видавництво оригінальних творів українською мовою, за винятком історичних документів та художніх творів минулого за умови збереження колишнього правопису. Словники, в яких використовувалися українські слова, потрібно було видавати лише за умови друку їх із використанням загальноросійського правопису, або правопису, який використовувався в Україні не пізніше XVIII ст. Суворо заборонялося влаштування спеціального українського театру. У 1881 р. підпали під заборону переклади з російської на українську мову [31]. Наявність подібних документів вказує, з одного боку, на велику увагу, яку приділяли царські урядовці для зменшення вжитку української мови, а з іншого, що численні

розпорядження з цього питання не виконувалися належним чином, а державного примусу виявилось замало для вилучення із вжитку національної мови.

Однак з точки зору російського уряду традиціоналізм українських селян, які становили наприкінці XIX ст. більшість населення України, був не вигідним з позиції русифікації, адже селяни з недовірою сприймали будь-які нововведення. І тому валуєвський указ з цього погляду можна тлумачити лише як видання бажаного за дійсне. Твердження, що української мови немає й бути не може, виглядає надто покvapливим з огляду на те, що саме нею розмовляла більшість населення України. Інша ситуація склалася у містах з їхнім швидким темпом життя, де нові зміни зустрічалися більш привітно, ніж на селі. Тут нав'язування російської мови як засобом спілкування та російських звичаїв як зразка для запозичення скидалося на своєрідну моду. Так само як свого часу росіяни прагнули копіювати іноземців — французів, німців чи англійців. Сучасники Петра I нерідко критикували його за нав'язування їм європейського одягу (навіть вигляду, якщо взяти до уваги вкорочення борід), мови та звичаїв (адже у середовищі інтелігенції вважалося почесним знання кількох мов і вільне їх вживання під час розмови із співбесідниками), але подібні свої дії стосовно українського населення вони вважали благим наслідком культурного спілкування між двома «братніми народами». З позицій же українських просвітителів така структура українського населення також мала свої плюси та мінуси. З одного боку, селяни надзвичайно важко прощалися зі своїми культурними звичками, мовою та способом життя, що стояло на заваді процесу русифікації, а з іншого, — не мали великого прагнення вчитися грамоті, бо це не було викликане виробничими потребами того часу. Тому писана агітація українських ідей серед селян не давала бажаного ефекту. У містах же було набагато більше грамотних людей, які мали можливість отримувати інформацію із друкованих джерел. Однак коло їхніх прагнень і потреб також визначалося насамперед економічними потребами. А вони диктували наприкінці XIX ст. необхідність спілкування із російськими робітниками чи службовцями, які приїхавши в Україну, не бажали вчити нову для себе мову.

Для остаточного знищення української мови у 1895 р. стало заборонено українські книги для дітей. Наслідком згаданих дискримінаційних заходів було скорочення кількості друкованої продукції, що видавалася українською мовою у Росії: у 1864 р. — 12 книжок і брошур, 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки — по дві книжки, у 1870 р. — п'ять. В Україні з 1863 по 1872 р. вийшла друком лише одна книжка українською мовою [32]. Під реакційним тиском повністю припинилась діяльність видавництв, закрилися редакції газет. У 90-х роках XIX ст. в Наддніпрянській Україні не видавалося жодної газети. У доповідній записці «Про стан українського друкованого слова», направленої О. Русову Гласним Лубенської міської думи В. Шеметом, вказувалося, що в результаті діяльності уряду п'ята частина населення держави втратила можливість духовно жити і розвиватися за допомогою своєї рідної мови [33]. Представники національно свідомої української інтелігенції неодноразово зверталися до представників російського уряду із вимогами щодо відміни обмежень вживання української мови [34]. Але представники влади залишалися глухими до цих прагнень аж до революційних подій 1905–1907 рр.

Загалом правові документи російського уряду, маючи на меті прискорену русифікацію краю, полегшували становище росіян в Україні, створюючи перешкоди для українців у купівлі землі, вивченні та використанні рідної мови. Українофільство ставало однією з причин підозри у благонадійності. Найбільшу економічну загрозу для українства у плані російської колонізації становили, безперечно, заходи уряду по спрощенню системи придбання землі в Україні для осіб російського походження. Така політика уряду була спрямована на зруйнування економічної могутності українців. Що стосується законодавчого закріплення переслідування української мови, то воно виглядає як прагнення уряду видати бажане за дійсне, адже однієї заборони користуватися рідною мовою було недостатньо для її викорінення. Набагато більш ефективними стали економічні важелі, за допомогою яких досягалося обмеження застосування української мови. Серед них не останнє місце займала міграційна політика російського уряду.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 55.
2. Там само. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 24 (на звороті).
3. Там само. – Оп. 816. – Спр. 80. – Арк. 4-4 (на звороті).
4. Там само. – Оп. 815. – Спр. 463. – Арк. 4.
5. Там само. – Спр. 151. – Арк. 2.
6. Там само. – Арк. 5.
7. Києвлянин. – 1871. – № 12. – 31 янв.
8. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 527. – Спр. 79. – Арк. 14.
9. Мельничук О.Ф. Виконавча влада в Подільській губернії (II пол. XIX ст.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 140.
10. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 463. – Арк. 2 (на звороті).
11. Піджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. – К.: Юринформ, 1994. – С. 268.
12. ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 20. – Ч. 1. – Арк. 22.
13. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 192. – Спр. 141. – Арк. 11.
14. Правила Императорского Университета Св.Владимира. 1884 год. – Киев: Университетская типография, 1884. – С. 12.
15. ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 23, 26 (на звороті).
16. Державний архів м.Київ (далі – ДАК). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 68–70.
17. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 253–254.
18. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. – Киев: Вища школа, 1981. – С. 45.
19. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы XIX века. – Киев: Вища школа, 1981. – С.43.
20. ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4-А. – Арк. 5 (на звороті).
21. Там само. – Арк. 3.
22. Трудовая газета. – 1881. – № 7. – 4 марта; Заря. – 1881. – № 28. – 5 февр.
23. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 121–122.
24. Центральна наукова бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукописів (далі – ЦНБ ІР). – Ф. 4232. – Арк. 1; Ф. 3085–3086.
25. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 131.
26. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 28.
27. Народжені Україною. У 2-х т. – К., 2002. – Т. I. – С. 575.
28. Велика історія України: У 2-х томах. – К., 1993. – Т. II. – С. 270.
29. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 508.
30. ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4-А. – Арк. 290 (на звороті) – 291.
31. Там само. – Арк. 294.
32. Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С.134.
33. ЦНБ ІР. – Ф. II 485. – Арк. 1.
34. Там само. – Ф. II 4234. – Арк. 9 (на звороті).

Строчинська Ю.О.,

*аспірантка кафедри історії та культури України
Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди*

Діяльність Українського Червоного Хреста в першій половині 20-х років ХХ ст.

В статті освещается роль Украинского Красного Креста в профилактике детской беспризорности и безнадзорности в Украине в начале 20-х годов ХХ ст.

The role of Ukrainian Red Cross Society played to prevent homelessness among children in Ukraine in the early 1920s is considered in the given article.

Ключові слова: Червоний Хрест, дитяча безпритульність, бездоглядність, діти-біженці, санітарно-освітня робота, допомога дітям.

Вагомим чинником стабільності у державі є створення і вдосконалення механізмів соціального захисту малозабезпеченого населення. Тому Програмою діяльності уряду України передбачається розв'язання широкого спектра соціальних проблем, серед яких першочерговими є подолання безпритульності і бездоглядності дітей, захист тих дітей, які проживають у кризових сім'ях.

Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлюється тим, що проблема дитячої безпритульності в Україні набуває сьогодні безпрецедентно загрозливих масштабів. За останніх 10 років кількість дітей, які більшу частину свого життя, у тому числі й нічного, проводять на вулиці, зросла на 60% [18]. На засіданні круглого столу за участю глави держави «З любов'ю та турботою до дітей», що відбувся в червні 2005 р., наголошувалося, що в Україні налічується 97,5 тис. дітей, позбавлених батьківського піклування [17]. Ця цифра є приблизною, оскільки експерти стверджують, що насправді безпритульних дітей у державі значно більше. За різними підрахунками, їх кількість становить від 100 до 200 тис. осіб. У кожному регіоні України на обліку перебуває не менш як 3 тис. безпритульних [13].

Тисячі дітей, котрі опинилися поза суспільством, – це складна соціальна проблема. Вона потребує великої уваги від усіх гілок влади та громадськості. Нині Кабінет Міністрів працює над створенням програми щодо ліквідації бездомності і бездоглядності на 2006–2010 рр. [16]. Важлива роль у поліпшенні становища дітей в Україні відводиться громадським організаціям всеукраїнського і регіонального рівнів. Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту планує провести конкурсний відбір та фінансово підтримати проекти громадських організацій, спрямовані на поліпшення соціального захисту безпритульних і бездоглядних дітей [1].

Разом з тим, проблема дитячої безпритульності не нова для України. Особливо гострим це питання виявилось на початку 20-х років ХХ ст., тому вивчення історичного досвіду минулих років покликане допомогти успішно розв'язати сучасні проблеми соціального захисту дітей.

Громадянська війна, військові напади, епідемії, голод 1921–1923 рр. «виштовхали» на вулицю сотні тисяч дітей. У 1920 р. в Україні при загальній кількості 10 610 674 дітей було аж 500 тис. напівсиріт і 250 тис. круглих сиріт. Епідемії і голод 1921–1923 рр. збільшили кількість безпритульних до 1,5 млн [15]. Багато дітей померло, а ще більше виснажило своє здоров'я за ці часи руйнувань. Серед великої кількості громадських об'єднань та організацій, які тією чи іншою мірою намагалися вирішити проблеми нужденного дитинства на початку 20-х років, значну роль у профілактиці безпритульності відіграв Український Червоний Хрест (далі – УЧХ). Його комітети надавали матеріальну допомогу дітям під час голоду 1921–1923 рр., проводили оздоровчі кампанії, на свої кошти утримували ясла, дитячі колонії, санаторії, консультації. Вивчення діяльності управ

Червоного Хреста на початку 20-х років дає змогу реалізувати їхній досвід за сучасних умов. Сьогодні, як і тоді, поліпшення становища дітей в Україні є одним із державних пріоритетів.

В Україні Товариство Червоного Хреста почало працювати у другій половині XIX ст. у вигляді місцевих управ Російського Червоного Хреста за ініціативою приватних осіб, громадських та церковних діячів. У 1918 р. було створено Український Червоний Хрест. Із самого початку діяльності УЧХ усі свої засоби та сили спрямовував на допомогу військовополоненим та біженцям. Однак імперіалістична та громадянська війна, епідемії тифу, переселення великої кількості людей призвели до того, що в Україні у 1919 р. виявилася величезна кількість дітей-сиріт, напівсиріт, покинутих та бездоглядних дітей. Це явище поставило перед УЧХ нове завдання – допомога дітям і особливо безпритульним [14].

У березні 1919 р. постановою Раднаркому почала функціонувати Всеукраїнська Рада захисту дітей – «Совзадет». До цієї Ради увійшли два представники від Головної Управи, а сама Головна Управа Червоного Хреста була виконавчим апаратом цієї Ради [6]. На початку літа 1919 р. УЧХ уже нараховував 27 установ для 1218 дітей [14].

У 1920 р. під час окупації Києва поляками дитяча робота набирає надзвичайної ваги. Усі дитячі установи Києва та його околиці переходять до Українського Червоного Хреста. Таким чином, він узяв під свій контроль 122 дитячі установи. Крім того, Товариство організує ще дві дитячі лікарні, лікарню для дітей, хворих на тиф і сифіліс, та дві санаторії поблизу Києва.

Із поверненням радянської влади всі ці установи були передані органам Наркомздор'я та органам Наркомосвіти [14].

Червоний Хрест починає повертатися до своєї постійної роботи і найбільшу увагу звертає на допомогу туберкульозним дітям. У цей час повертається з Німеччини місія Українхреста, яка привезла із собою 18 вагонів ліків і санітарного майна [6]. У 1920 та 1921 рр. УЧХ збудував 28 санаторіїв на Правобережжі України для лікування дітей, хворих на туберкульоз. У цих санаторіях було понад 4000 ліжок [19].

Голод 1921 р. примусив Червоний Хрест перервати свою роботу із боротьби з туберкульозом і всі сили спрямувати на боротьбу з голодом та його наслідками.

Восени цього року Україна стає «ареною» для неорганізованих біженців із Поволжя, де ситуація була критичною. В Україні знайшли притулок тисячі дітей із Поволжя. Для їх розміщення в республіці відкрито 400 нових дитбудинків. Український Червоний Хрест організував на залізничних станціях евакоприймальники на 3 тис. ліжок, пункти харчування для дітей, що прибували самопливом. Тільки організованим шляхом в Україну прибуло 35 тис. дітей, самопливом – 13 тис. У цілому ж Україна прийняла понад 80 тис. дітей із голодуючих районів Поволжя. І це в той час, коли своїх голодувало 1 734 тис. осіб, а 1 505 179 дітей не були забезпечені харчуванням [15]. Український Червоний Хрест організує на вузлових станціях залізниць харчові і лікарсько-харчові пункти для дітей-біженців. Ці 19 харчопунктів мали пропускну здатність 4800 осіб на день і протягом шести місяців (до весни 1922 р.) нагодували і обслужили 15700 дітей [21]. У цей період південь України копіює Поволжя. Незважаючи на голод у південних губерніях України і на велику кількість біженців із Поволжя, Казахстану, Південного Уралу, поставки хліба з України в Росію продовжувалися. Вивіз продовольства згідно з планом хлібозаготівель тривав до травня 1922 р. Тільки після неодноразових звернень голови ВУЦВК Г.І. Петровського до російського уряду про тяжкий стан республіки і припинення вивозу продовольства, це питання було вирішене позитивно [15]. У Харкові було складено угоду УЧХ із Центральною Комісією Допомоги Голодуючим (ЦКДГ) при ВУЦВКу. За цією угодою, ЦКДГ не розгортала мережі харчових пунктів, а справу громадського харчування на півдні та сході України доручала УЧХ [21].

Більшість установ, відкритих Червоним Хрестом на терені голодуючих районів, були пристосовані для обслуговування дітей. На харчових пунктах, організованих на спільні засоби УЧХ та Комітету допомоги дітям за ухваленим планом, годували 60% дітей і 40% дорослих. Потім поступово відсоток дітей почав збільшуватись, а під кінець цієї роботи отримували харчі

виключно діти [14]. Допомога голодним дітям здійснювалася шляхом організації дієхарчування матері і дитини, молочно-роздаткових, нічліжно-харчових, лікарсько-харчових пунктів та установ «Матері та дитини», консультацій, харчування дітей безробітних, дотацій до низькокалорійних пайків АРА (американська адміністрація допомоги), через утримання і постачання дитбудинків, дитясел, притулків [21].

Ще восени 1922 р. йшлося про необхідність більш кваліфікованої допомоги безпритульним дітям. За згодою із Центральною Комісією було відкрито 17 нічліжно-харчових і просто харчових пунктів з пропускнуою спроможністю перших – на 3250 дітей, а других – на 4500. Із серпня 1922 р. до липня 1923 р. через ці пункти «пройшло» близько 1 млн. дітей.

Січень–липень 1923 р. – були особливо важкими, тому за згодою з Центральним Комітетом допомоги дітям і значною мірою на його засоби було організовано Українхрестом 19 пунктів «Матері й Дитини» на 4775 осіб. На цих пунктах видавалися чотири різних раціони: 1) для матерів немовлят; 2) для дітей до 1 року; 3) для дітей від 1 до 2 років; 4) для дітей від 2 до 4 років. За час роботи цих пунктів було видано до 2 тис. раціонів [14].

У лютому вказаного вище року Міжнародна Спілка Допомоги Дітям (МСДД) командувала свого представника в Україну для організації допомоги голодуючим, а організація Ф. Нансена, що тоді вже проводила роботу в Росії, почала виконувати частину своєї роботи і в Україні. Крім того, делегація закупила велику кількість ліків, що їх тоді так бракувало в Україні [9]. Українхрест у рамках угоди з місією Нансена та МСДД надає свій апарат для переведення допомоги від цих організацій населенню України. Таким чином, місія Нансена не утворювала свого апарату в Україні, а всі харчі та медикаменти передавала Українхрестові, який своїми силами розподіляв їх для голодуючих по регіонах. Так само УЧХ відкривав їдальні для Міжнародної Спілки Допомоги Дітям і утримував спільно з нею санаторії та дитбудинки [21]. У їдальнях УЧХ та Нансенової місії було видано понад 600 тис. обідів. У їдальнях МСДД, організованих Українхрестом, було видано теж близько 600 тис. обідів для дітей [14].

У травні 1922 р. УЧХ укладає договір із дитсекцією Допгола про додаткове харчування дитячих установ закритого типу — дитячих будинків, колекторів. Ця допомога передбачала видачу кожній дитині на день хлібного паю у розмірі 0,3 фунтів. Крім того, видавалися паї у розмірі 2 фунти рису, 2 фунти білої муки і 1 фунт цукру кожному [22].

Наводимо дані про роботу із харчування дітей у період з 1921 до 1924 р., що проводилася УЧХ на кошти ЦК Наслідголу, закордонних організацій та на власні кошти:

Форма допомоги	1921 р.		1922 р.		1923 р.		Всього	
	К-сть закладів	К-сть нагороданих	К-сть закладів	К-сть нагороданих	К-сть закладів	К-сть нагороданих	К-сть закладів	К-сть нагороданих
Пункти для дітей-біженців	18	5650	25	36910	–	–	43	42560
Громадське харчування дітей і дорослих	–	–	320	482274	660	616548	980	1098822
Харчування безпритульних	–	–	8	13043	16	20619	24	33662
Харчування матерів і немовлят	–	–	–	–	20	11325	20	11325
Дотаційне харчування при їдальнях АРА	–	–	–	–	30	49622	–	–
Дитячі сніданки	–	–	–	–	2	19680	2	19680

Наведені статистичні дані дозволяють зробити припущення, що у 1921 р. основна робота спрямовувалась на допомогу дітям із голодуючих районів Поволжя, для яких УЧХ організував лікувально-харчові пункти. Таких харчопунктів було 19. Тоді ж Українхрест займається організацією громадського харчування дітей і дорослих у голодуючих губерніях України. У поточному році було

відкрито 320 відповідних закладів. Спочатку це харчування було масовим, але поступово УЧХ спрямовує зусилля головним чином на організацію і функціонування пунктів харчування матері і дитини, дітей безробітних, дотаційне харчування при їдальнях, дитячі сніданки, збільшення пунктів для безпритульних. Усього за період 1921–1923 рр. силами УЧХ було організовано більше тисячі харчопунктів для дітей [21].

На ці цілі товариство витратило 250 тис. крб. власних коштів. Через організації УЧХ голодуючим дітям видано близько 45 млн. обідів [10].

У 1923 р. УЧХ бере діяльну участь у реевакуації дітей з України до Росії, котрих привезли з Поволжя під час голоду. Українхрестом було реевакуйовано понад 10 тис. дітей [14].

По закінченні кампанії допомоги голодуючим інтерес УЧХ до роботи по допомозі дітям не зменшився. У лютому 1924 р. на Другому Всеукраїнському з'їзді працівників Українського Червоного Хреста було ухвалено, що допомога дітям знову має стати однією з головних галузей праці УЧХ [2]. Був запропонований новий метод боротьби з дитячою безпритульністю – це організація сільськогосподарських дитячих колоній. Найперша колонія із цієї серії розміщувалась на території Київської губернії у с. В. Олександрівка – «Нансенівка». У 1922 р. професор Ф. Нансен, який приїхав в Україну з місією допомоги голодуючим, відвідав колишню лікарню для божевільних. Разом з УЧХ це приміщення устаткували і перетворили на колонію для безпритульних. Вона проіснувала в руках Червоного Хреста понад п'ять років і перейшла до Наросвіти. За цей час УЧХ заснував тут амбулаторію, чотирирічну школу [7]. Колонія мала постійний педагогічний і технічний штат: завідувач колонії, завідувач педагогічної частини, лікар, три вихователі, завідувач господарства, інструктор із вирощування лікарських рослин, механік, інструктор фізкультури, садівник, рахівник, конюх. 75 безпритульних дітей знайшли у колонії імені Ф. Нансена притулок, їжу та виховання.

За час існування «Нансенівки» з 1923 до 1927 р. тут було збудовано млин, стайню, свинарню, клуню та невелику оранжерею, налагоджено вирощування лікарських рослин. Господарську роботу та обслуговування (готування їжі, випічку хліба, прання білизни) проводили самі діти, що сприяло їх трудовому вихованню і дисципліні [4].

Усіх колоній Червоного Хреста в Україні було 6, кількість штатних місць 425 [2]. У 1927 р. частину колоній УЧХ передав до Наросвіти та інших організацій, а дві з них залишилися на утриманні організації [6].

У зв'язку із поширенням туберкульозу серед дитячого населення перед УЧХ широко постало питання оздоровлення дітей. Тому протягом весняно-літнього періоду 1924 р. організація спрямувала свої зусилля на проведення оздоровчої дитячої кампанії. За цей час Українхрест організував при диспансерах і окремо від них 28 денних майданчиків, відкрив 18 літніх колоній неподалік великих міст, сонячний табір на березі моря поблизу Одеси та дитячу кліматичну станцію в Євпаторії. Усього через ці установи було «пропущено» 6164 дітей, які провели в них 130 тис. днів [20].

Ще більш вдало весняно-літня кампанія оздоровлення дітей пройшла у 1925 р. Найактивніше в цій роботі проявив себе Одеський Комітет УЧХ. Ним були відкриті такі установи: санаторна колонія «Біла Квітка» на 75 місць, санаторна колонія в Лузанівці («Лузанівка») – 100 місць, кліматичний дитячий санаторій – на 60 ліжок і денний дитячий санаторій диспансеру на 75 місць.

На утримання установ було асигновано 37906 карб., з яких УЧХ видав 13632 карб., або 36%, а решту – 24225 карб. дали інші установи (Допдит, Соцвих, Робмед, Тубрада та ін.).

Одеський санаторій «Біла Квітка» виник ще у 1912 р. і належав «Товариству боротьби з туберкульозом». На його території розміщувалися відповідні павільйони для хворих, господарчі будинки та парк, який займав 2 десятини землі [4]. За часи громадянської війни він занепав і був закритий. У 1925 р. Одеський Комітет УЧХ отримав «Білу Квітку» для відкриття дитячого

санаторію. Закінчивши всі ремонтні роботи за два тижні, комітет прийняв першу партію хворих на туберкульоз [19].

Санаторій був розрахований на 75 дітей. Період літньої кампанії розбивався на три сезони: перший – півтора місяці, другий – один місяць і третій – сім тижнів. У першому сезоні приймалися хворі діти віком від 5 до 10 р., у другому – від 10 до 14, а у третьому – від 14 до 16 років. Велика увага зверталася на харчування дітей: раціон хворого у травні становив 3400 калорій, у вересні – 4700 калорій. Крім того, деяким дітям додатково видавалися яйця, молоко, жир.

За сезон 1925 р. у санколонії «Біла Квітка» побувало 237 дітей, котрі відновили свої сили і набрали необхідну вагу тіла [4].

Санаторна колонія «Лузанівка» – перший санаторій, збудований поблизу Одеси. Властивості берега, моря й підсоння сприяли тому, що «Лузанівка» швидко стала одним із найкращих дитячих курортів для лікування дітей хворих на туберкульоз залоз, суглобів та кісток [19]. Санаторій приймав дітей від 4 до 15 років не менше як на один місяць. За весь сезонний період 1925 р. у ньому було чотири зміни дітей. Діти мали гарне харчування (4300 – 4500 калорій), раціональний медичний догляд, а природні умови Лузанівки сприятливо впливали на поліпшення стану молодих організмів.

За весняно-літній період 1925 р. у «Лузанівці» побувало 212 дітей. Серед них: сиріт 4%, напівсиріт 24%, решта 72% дітей мали батьків.

Загалом, Одеський Комітет УЧХ за сезон 1925 р. зміг покращити здоров'я 724 дітям [4].

З метою допомоги жінкам-робітницям та запобігання дитячої смертності у 1923–1924 рр. Український Червоний Хрест уперше порушив питання щодо влаштування ясел на селі та дитячих майданчиків у місті. В організації ясел активну участь брали місцеві Комітети, головним чином сільські, і значною мірою робота була проведена на їх кошти. За перший рік було відкрито 55 сільських ясел. Їх пропускну здатність становила 1850 дітей. У цих яслах було видано 110065 денних пайків. Витрачено на цю роботу 30826 крб. 88 коп. Утримання однієї дитини обійшлося УЧХ у 8 крб. 40 коп. [2].

У 1925 р. кількість ясел збільшилася до 103. У цьому році вони обслуговували вже 3600 дітей. Загальна сума витрат на утримання ясел становила 59665 крб. Внесок організацій Червоного Хреста становив 70% від цієї суми.

Під час прийому дітей до ясел комітети звертали увагу на матеріальне становище батьків. Тому більшість в яслах становили діти незаможників (62%). Майже 50 % ясел щотижнево відвідували лікарі.

Завідували яслами особи з вищою та середньою освітою, або освітою школи Охматдиту; на посадах вихователів були вчителі, або слухачі короткотермінових курсів Охматдиту.

Харчування в яслах було відносно задовільним, про що свідчить збільшення маси тіла дітей від 2,5 до 6 фунтів за період перебування в цих установах [4].

Сільські ясла стали однією з найулюбленіших форм роботи сільських комітетів УЧХ. У 1926 р. функціонувало 138 ясел, що обслуговували 4367 дітей [8].

Багато уваги звертав УЧХ на профілактичну роботу серед дітей. Проводилася вона, головним чином, через консультації охорони матері та дитини. Особливо успішно консультативна робота проходила на Луганщині. У серпні 1923 р. було відкрито першу червонохресну консультацію охорони дитини та матері у м. Луганську. Санітарно-освітня робота цього закладу мала успіх серед жінок. Крім того, саме ця консультація однією з перших у губернії стала організатором по наданню юридичної допомоги матерям [9].

Консультаційний пункт у м. Луганську обслуговував, в основному, робітниче та сільське населення. Для дітей і вагітних жінок було утворено санітарно-освітній патронаж. Патронажна сестра навчала матерів правильно годувати дітей та доглядати за ними. У консультаційному центрі

дітей обстежували на туберкульоз, робили профілактичне щеплення проти віспи, дифтерії, проводили антропометричні дослідження.

Поруч із консультацією існувала також секція з питань охорони материнства та дитинства — Охматдит, яка щотижнево проводила лекційні заняття для матерів.

При консультаційному центрі функціонувала молочна кухня Червоного Хреста, що надавала допомогу ослабленим дітям. За дозволом лікаря сотні дітей тут одержували допоміжне харчування та дієтичні ліки-харчі.

Під наглядом консультаційного центру на період 1926 р. знаходилося близько 1000 дітей та 600 жінок [5].

У 1923 р. подібний консультативний центр було відкрито у Кам'яних Бродях на Луганщині. За період з 1923 до 1927 р. діяльність консультації подає такі відомості: відвідування дітей — 46447, матерів та вагітних жінок — 12981, патронаж — 6507 [9].

Усього за період з 1926–1927 рр. через 44 консультації УЧХ пройшли 41965 осіб, серед яких 28416 дітей [12].

З кінця 1925 р. допомога дітям надавалася у вигляді гарячих сніданків для школярів та відкриття платних буфетів у школах міста. У таких буфетах за помірну ціну діти отримували чай, молоко, яйця, хліб, масло, гарячу страву, котлети. Діти незаможних батьків харчувалися за рахунок коштів місцевих комітетів УЧХ. Для того, щоб збільшити кошти і привернути увагу громадськості організація один чи два рази на рік влаштовувала виставки та концерти [3].

Таким чином, допомога дітям у 20-і роки стала одним із пріоритетних напрямів діяльності Українського Червоного Хреста. У цей період майже 50% усіх коштів УЧХ спрямував на діяльність Дитячого відділу. Сам зміст роботи відділу постійно змінювався. Спочатку це була організація лікарсько-харчових і нічліжно-харчових пунктів для дітей під час голоду 1921–1923 рр. Після закінчення кампанії допомоги голодуючим, робота проводилась у трьох основних напрямках: боротьба з дитячою безпритульністю, допомога дітям безробітних, допомога дітям на селі. Беручи активну участь у профілактиці безпритульності і бездоглядності, місцеві Комітети УЧХ надавали матеріальну допомогу дітям, проводили оздоровчі кампанії, на свої кошти утримували сільськогосподарські колонії, інтернати, дитячі будинки, санаторії, ясла, консультації. Використовуючи різноманітні форми і методи роботи УЧХ зміг значно покращити становище дітей в Україні. Піклування про дітей — одна із кращих сторінок в історії Українського Червоного Хреста. Незважаючи на недоліки в цій справі і завдячуючи певним заходам, у другій половині 20-х років масову дитячу безпритульність було майже ліквідовано.

Література

1. Безпритульних – у прийомні сім'ї // Урядовий кур'єр. – 2005. – 7 верес.
2. Відчит Товариства Українського Червоного Хреста за 1923–1924 рік. – Харків: Вид-во Головної управи Українського Червоного Хреста, 1924. – С.12–13.
3. Вісник Центрального Комітету Червоного Хреста УРСР. – Харків: Вид-во ЦК Червоного Хреста УРСР. – 1926. — № 1. – С.6.
4. Там само. — № 3–4. – 83 с.
5. Там само. — № 5–6. – С.53.
6. Вісник Центрального Комітету Червоного Хреста УРСР. – Харків: Вид-во ЦК Червоного Хреста УРСР. – 1927. – № 9–10. – 130 с.
7. Там само. – № 11–12. – С.62.
8. Вісник Центрального Комітету Червоного Хреста УРСР. – Харків: Вид-во ЦК Червоного Хреста УРСР. – 1928. – № 2. – С.12.
9. Там само. – № 3–5. – С.40; 60;74.
10. Журба М.А. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20-х років ХХ століття // Пам'ять століть. – 2001. – №5. – С.104, 108.
11. Захаренко К. Про Червоний Хрест. – Харків: Медвидав, 1931. – 63 с.
12. Звіт про діяльність Товариства Червоного Хреста УРСР за 1926–1927 рік. – Харків: Центральний комітет Червоного Хреста УРСР, 1928. – С.25.

13. Кокіна В. Повернути дітей з вулиці у сім'ї // Урядовий кур'єр. – № 112. – 2005. – 17 черв. – С.4.
14. Короткий огляд історії та діяльності Українського Червоного Хреста. – Харків: Вид-во Головної Управи Українхреста, – 1925. – С.32–35.
15. Лутай М. Голод і діти // Трибуна. – 1992. – №3. – С.12.
16. Найвища цінність – мати і дитина // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 черв.
17. Петрушенко М. У суспільстві не повинно бути чужих дітей // Урядовий кур'єр. – 2005. – 11 черв. – С.2.
18. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352с.
19. Холодний І.І. Курорти та санаторії Червоного Хреста // Червоний Хрест. – 1929. – №5. – С.4.
20. Холодный И.И. Украинский Красный Крест в 1924 году // Профилактическая медицина. – 1925. – № 3. – С.98–99.
21. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 730. – Арк.8, 9.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 342. – Оп. 5. – Спр. 397. – Арк. 9.

Струкевич О.К.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри політології
Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*

Механізми заміщення посад в Українській козацькій державі (1648–1764)

В статті аналізуються механізми заміщення політико-адміністративних должностей в Українському козацькому государстві, в частности, выборы и назначение как появления политической культуры.

The article deals with some substitution procedures for political and administrative officials in the Ukrainian Cossack State. A special attention is paid to elections and appointments as those having a sing of political culture.

Ключові слова: механізми заміщення посад, вибори, призначення.

Вивчення механізмів заміщення посад в Українській козацькій державі належить до дослідження питань політичної культури козацьких старшин і, зокрема, до вивчення комунікаційно-регулятивних проявів цієї культури. Актуальність нашої теми визначається її недостатньою дослідженістю.

Історіографія цього питання на сьогодні обмежується, у переважній більшості, висвітленням інформації про заміщення конкретних посад – старшинських урядів – у ході аналізу тих чи інших політичних подій. Достатньо багато фактологічного матеріалу за даною тематикою накопичили дослідники народницької школи. Так, зокрема М. Стороженко, аналізуючи перетворення, проведені на Лівобережній Україні малоросійським генерал-губернатором П.Румянцевим, до своєї роботи включає опис тих історичних епізодів, які послужили П. Румянцеву приводом до скасування інституту виборності сотників [1]. Посідання адміністративних «урядів» як запоруку накопичення багатств розглянула у своїх працях О. Єфименко [2]. Її пошуки продовжив Д. Міллер. Історик зосередився на таких питаннях як внутрішньостанове відчуження між «гербованими шляхтичами» та старшинами «простонародної породи»; вирішення історичної проблеми вибору між статусом шляхтича та російського дворянина; «шукування дворянства» нижчими верствами старшинства після 1785 р. та ін. [3]. Перипетії виборчої кампанії 1767 р. до катерининської законодавчої комісії на Лівобережній Україні описали В. Авсеєнко [4] та Г. Максимович [5]. Аналізом соціально-економічних процесів, які лежали в основі еволюції названих механізмів, займалися О. Лазаревський [6] та В. Панашенко [7]. Адміністративні аспекти функціонування урядового механізму на полковому рівні вивчав М. Слабченко [8]. Прояви формалізації виборів сотників і полковників в Україні-Гетьманщині проаналізував В. Дядиченко [9]. Дотично до своєї теми вказані питання розглянув В. Горобець [10]. Інформацію про час перебування на посадах, періодичність проведення виборів чи призначень козацької

старшини України-Гетьманщини допомагають виявити роботи В. Модзалевського [11], В. Кривошеї [12]. Активно вивчає адміністративно-правові аспекти функціонування уряду сотника А.Козаченко. З вказаного погляду автор аналізує такі механізми здобуття посад як вибори, призначення на сотенний уряд полковниками, гетьманом; виділяє такі прояви цих механізмів як «вислана», «наказна», «совершенная» («досконала») старшина [13].

Метою цієї публікації є виявлення механізмів заміщення посад в Українській козацькій державі, аналіз співвідношення найпоширеніших механізмів у історичній еволюції політичної системи України-Гетьманщини, їх ролі у легітимації влади старшин.

Звертаючись до цієї теми, традиційно згадують про вибори, які є колективним політичним рішенням стосовно персонального складу певного керівного органу чи особи окремого посадовця. Проте закономірність монополізації влади старшиною, працюючи на обмеження участі підвладних станів у прийнятті політичних рішень, природно, сприяла їх усуненню від участі у процесі заміни посадових осіб. Процес узурпації виборних прав козацтва старшинами розпочався, як наголошує В. Модзалевський, уже за Б. Хмельницького, «...не кажучи вже про його наступників: якщо виборний принцип і утримався довше, то лише на нижчих сходинках адміністративної драбини і, переважним чином, в південній частині Гетьманщини» [14]. З початком XVIII ст., за спостереженням того ж історика, «...виборні права козаків все більше і більше перетворювалися на фікцію, все частіше й частіше практикувалася «надача універсалів на уряди» [15].

Вирішальну роль у витісненні засад виборності почали відігравати родинні зв'язки та взаємини клієнтелі, вирішення питання про надання урядів вузьким колом сотенних, полкових і генеральних старшин разом з гетьманом чи й виключно ним самим. Виборні ж права козацтва українською елітою підтримувалися у двох випадках. По-перше, коли потрібно було протистояти втручанням російської сторони у заміщення урядових посад у Гетьманщині. Так, коли гетьман 1715 р., зі згоди міністра Ф. Протасьєва, позбавив уряду, свого часу призначеного царем, сотника Піскуненка, то заміщення вакантного уряду було проведене з дотриманням усіх вимог до сотенних виборів. У такий спосіб гетьман, очевидно, намагався виглядати непричетним до протидії спробам Піскуненка знову здобути сотництво за підтримки О. Меньшикова. Лише таким чином – чітким дотриманням засад виборності, гетьман міг не допустити до влади одного з небажаних претендентів.

По-друге, відродженням виборності гетьман, як представник центральної влади, намагався обмежити у діях некерованих чи слабо керованих ним старшин. 3 вересня 1714 р. І. Скоропадський своїм універсалом дозволив вибори отамана у Вереміївці «...жодної ні від кого не опасаючись боязні». Тут мався на увазі сумнозвісний прилуцький, призначений царем, полковник Г. Галаган. Інших фактів сприяння інституту виборності за участю підпорядкованих верств автором не виявлено.

Проте інститут виборності втрачав свою вагу не лише внаслідок природної монополізації елітою функції прийняття політичних рішень. Цей чинник активно діяв стосовно підпорядкованих станів, але не міг суттєво вплинути на обмеження інституту виборності у елітному середовищі. З посиленням тиску на Україну після поразки І. Мазепи, орієнтовані на протистояння представникам російської еліти, старшини усіх рівнів, починаючи з гетьмана, шукали легітимації своєї влади не виборами, до речі, ігнорованими російськими урядовцями, а призначенням царя. Заміщення посад через царський указ з обраних українцями кандидатур не виглядало порушенням прав та вольностей, адже слід враховувати, що російський володар сприймався монархом політично окремішньої України.

Прикладом цієї тенденції, що виникла з потреби на рівних протистояти втручанням представників іноетнічної еліти в українські справи, може послужити реакція Д. Апостола у квітні 1733 р. на відмову російського полковника І. Хрущова, що посідав уряд ніжинського полковника, підкорятися у воєнному поході наказному гетьманові генеральному обозному Я. Лизогубу. Російський полковник дозволяв собі таке, оскільки вважав для себе просто образою той факт, що

він, призначений на полковництво іменним указом Воєнної колегії, мав підкоритися українському чинові. Д. Апостол у листі до Воєнної колегії з цього приводу висунув такий контраргумент: «Так і вище названий Генеральний обозний, а за ним інша Старшина Генеральна, іменним указом із державної іноземних справ колегії призначені» [16].

Незважаючи на пошуки опори для легітимації своєї посади та пов'язаної з нею влади у монаршому призначенні, політико-культурні орієнтації старшинства на виборність не зредукувалися, а ніби відійшли на задній план. Очевидно, це слід пояснювати тим, що призначення здійснювалося за умови попереднього вибору кандидатур (як правило трьох) старшинським загалом. Таким чином, орієнтації на виборність тут поєднувалися з орієнтаціями на надання своїм рішенням легітимної сили царським указом. Правда, частково право вибору царю все-таки делегувалося. Він ніби долучався до остаточного етапу виборів, але це не могло означати, що українське старшинство переставало бути суб'єктом цього права. Тією мірою, у якій монарх долучався до їхніх виборів, у такій самий і вони долучалися до його вибору.

Тому, коли старшинство пройнялося ідеями шляхетської республіки, воно у механізмах заміщення посад звернулося до виборів. Можливо найкраще міцність даної налаштованості засвідчують підсвідомі чи стереотипні екстраполяції інституту виборності на російське політичне життя. Так, в одному з варіантів продовження «Краткого описания Малороссии» стосовно приходу Катерини II до влади внаслідок змови, пишеться: «Того ж року червня 28 дня відбулася в державному правлінні переміна і обрана (!!! – Авт.) на всеросійський імператорський престол дружина його вел-ті государя Петра Федоровича» [17]. У засобах посідання трону Катериною II було, скажімо, все, але з певністю можна стверджувати, що механізм виборів там не застосовувався. Проте для старшин шлях здобуття посад через вибори (принаймні, символічні) був настільки природним, що мимоволі «виборами» було названо й події, пов'язані з двірським переворотом.

Орієнтуючись на механізм виборів старшини, звичайно, мали на увазі повну свободу політичного волевиявлення. Ця вимога знайшла своє втілення у формулі «обирати вільними голосами» як на початку, так і наприкінці існування Української козацької держави, наприклад, у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р. Застосування цього принципу протягом усього часу функціонування держави зайвий раз засвідчує орієнтації старшин на власну політичну суб'єктність.

Одну з вирішальних ролей у заміщенні посад у Гетьманщині, як уже згадувалося, відігравали родинні зв'язки. Очевидно, що за умов соціально-політичної нестабільності, змагань різноманітних претендентів за владу, саме родинні зв'язки були найвагомішою гарантією ширості, передбачуваності, надійним критерієм визначення реальної, а не позірної прихильності до того чи іншого політичного курсу. Коли з Москви до І. Самойловича надійшов запит, чому він призначив свого сина стародубським полковником, той відповів: «...Те вчинив більше для того, щоб той полк з польською державою перебуваючи в межах, вірністю своєю в своєму порядку був утриманий, ніж для того, щоб звідти мав якийсь прибуток» [18]. Той же І. Самойлович на початку 1673 р. з приводу ширості намірів канівського полковника сказав: «Вірив він Якову Лизогубу за того часу, як він з Дорошенком у сватівстві не був» [19]. Так самородинних зв'язків було достатньо, щоб запідозрювати у підступності І. Виговського і Ю. Хмельницького [20], Я. Сомка [21] і Д. Многогрішного [22]. Зі свого боку, родинні зв'язки навіть спонукали дотримуватися політичних зобов'язань, оскільки політична зрада родичам чи своякам вважалася надзвичайним бузувірством і каралася з особливою нещадністю. Згаданий Я. Лизогуб пояснював емісару І. Самойловича: «Якщо йому з містом Каневом від Дорошенка відлучитися, а допомоги їм не буде, і Дорошенко всіма силами його Якова доступить і на муки гірше од всіх людей віддасть і дім розорить, тому що у свояцтві» [23].

Разом з тим, політичні опоненти не пропускали нагоди звинуватити того чи іншого політичного лідера у заміщенні адміністративних урядів на угоду клановості та сімейності. Це

ставилося змовниками у вину Д.Многогрішному: «...А у всіх полках поставив полковників і своїх старшин все своїх братів і зятів і друзів співбесідників своїх» [24]. Так само старшини засуджували й лубенського полковника А. Марковича, який на час своєї відсутності призначив наказним полковником свого сина Якова. З огляду на актуальність, слова російського вельможі з цього приводу не могли не потрапити до щоденника Генеральної Військової канцелярії: «Не дуже слушно було б, наприклад, якби охтирський полковник, обминувши старшину полкову, синові своєму відїжджаючи куди, доручив правління полковництва; так і тут» [25].

Як бачимо з доносу на Д. Многогрішного, посади діставалися й друзям, однодумцям – «співбесідникам», тим, хто за скрутної хвилини надавав підтримку тому чи іншому політичному діячеві. Зосередження влади в руках окремої групи старшин призводило до зловживань. Найчастіше це пов'язувалося з наданням урядів за хабарі. Іноді вони досягали дуже значних сум. Так, у 1739 р. новгородсіверське сотництво дісталось Судієнку, який «..стараючись на сотництво новгородське, витратив 1400 рублів, та хутро соболине в кілька сот рублів, та окремо жінка його Судієнкова, дала Безбородьку, чотири куфи горілки» [26].

Клановість, сімейність, взаємини клієнтели, хабарництво, були деструктивними проявами політичного життя України-Гетьманщини, оскільки відривали еліту від турбот загальносуспільними справами, перешкоджали здібним, талановитим посідати важливі державні посади. Проте, не можна сказати, що названі деструктивні прояви нічим не обмежувалися. Наведені вище приклади засвідчують одночасно й той факт, що на перешкоді деструктивним проявам, особливо на нижніх та середніх щаблях, ставали прагнення кар'єрного росту, ґрунтовані на особистих якостях та заслугах перед суспільством, врешті, на власних амбіціях.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що інститут виборності втрачав своє значення в Українській козацькій державі у зв'язку з монополізацією старшиною як українською політичною елітою функції правління суспільними справами та у спробах еліти зміцнити легітимацію своєї влади, рішень фактом призначення на уряди провідними політичними інституціями Російської імперії. Останнє сприяло зміцненню опору українських старшин імперському наступу на українську державність. Тенденція до зміцнення інституту виборності зміцнилася під кінець існування Гетьманщини у зв'язку з посиленням шляхетсько-республіканських настроїв. Виборність розглядалася і з загальногуманітарних засад як запорука недопущення зловживань на ґрунті клановості, сімейності, клієнтелізму.

Вивчення механізмів заміщення посад відкриває перед істориками перспективу детальніше з'ясувати сутність форми правління та механізмів здійснення влади на сотенному й полковому рівнях за часів функціонування Української козацької держави.

Література

1. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве. – Киев, 1891. – 27 с.
2. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк //Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 145 – 199.
3. Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. – Киев, 1897. – 133 с.
4. Авсеенко В. Малороссийское шляхетство в 1767 году //Русский Вестник. – 1863. – № 8. – С. 498–524.
5. Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767г. Часть I.: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – 332 с.
6. Лазаревский А. Люди старой Малороссии (очерк из истории старых украинских родов). – Киевская старина. – 1882. – № 1, 3, 8; 1884. – № 1; 1885. – № 5; 1886. – № 1, 7; 1887. – № 6, 8; 1888. – № 11.
7. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.
8. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С. 119–121.
9. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 251.
10. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – початок XVIII ст.) – К., 2000. – 95 с.
11. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1 – 4. – Киев, 1908. – 1914.

12. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. – К., 1997. – 102 с.; Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) – К., 1998. – Ч. 1. – 270 с.; Ч. 2. – 344 с.
13. Козаченко А. Уряд сотника в другій половині XVII ст.: історико-правовий погляд //Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1(20). – С.101–106.
14. Модзалевский В.Л. Материалы и заметки. – Вып. 2. – Чернигов, Отт. из XI вып. «Трудов» Черниг. губ. учен. архив. комиссии, 1915. – С. 30.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XII. Модзалевський В.Л. – Од. зб. 38 Ст. В.Модзалевського «Тимофей Алексеевич – полковник стародубський». – Арк. 142–144.
16. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч.2. Рада старшини. – К., 1930. – С. 318–319.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф.І. Літературні матеріали. – Од. зб. 581. Краткое описание Малороссии. Конец 70-х гг. XVIII в. – Арк. 101.
18. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 24.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 171.
20. Акты ЮЗР. – СПб., 1867.– Т. 5. – С. 256–257.
21. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. //Киевская старина. – 1888.– № 5. – С. 130.
22. Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 752.
23. Акты ЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 165.
24. Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877 – С. 674.
25. Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. – Киев, 1897. – С. 54.
26. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 207.

Автори номера

**Богуславський
Олександр Володимирович,**

аспірант кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Бойко
Юлія Олександрівна,**

аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Бондарчук
Ярослав Олегович,**

магістр історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Брусенко
Микола Анатолійович**

аспірант кафедри менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету

**Бут
Андрій Петрович**

аспірант кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Виговський
Микола Юрійович**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

**Вірченко
Володимир Віталійович,**

асистент кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Головай
Надія Миколаївна,**

асистент кафедри бухгалтерського обліку Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

**Губа
Петро Іванович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

**Дудар
Ольга Володимирівна,**

аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

**Євченко
Ігор Петрович,**

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Затонацька
Тетяна Георгіївна,**

кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економічної кібернетики економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Іванько
Анатолій Васильович,**

здобувач кафедри державного управління Національного аграрного університету

**Карагодіна
Олена Геннадіївна,**

доктор медичних наук, професор кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Корольов
Станіслав Сергійович,**

ад'юнкту кафедри історії Національної академії оборони України

**Кравчик
Валентина Кіндратівна,**

доцент кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Кудлак
Віталій Ярославович**

аспірант кафедри економічної теорії Київського національного

університету імені Тараса Шевченка

**Кузьменко
Володимир Іванович,**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи державного університету «Запорізький інститут державного муніципального управління»

**Литовченко
Анна Вікторівна,**

аспірантка кафедри державного управління Національного аграрного університету

**Майстренко
Ольга Анатоліївна,**

аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

**Максута
Оксана Анатоліївна,**

аспірантка кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Мартинова
Валентина Олександрівна,**

доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Матвіюк
Ігор Вікторович,**

ад'юнкту науково-організаційного управління Національної академії оборони України

**Медведчук
Наталія Анатоліївна,**

кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін Волинського інституту економіки та менеджменту

**Мех
Олег Андрійович,**

кандидат економічних наук, докторант Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва Національної академії наук України

**Мисака
Ганна Вікторівна,**

кандидат економічних наук, викладач кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Михайленко
Сергій Миколайович,**

викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Яготинської філії Міжрегіональної академії управління

**Мітал
Олена Георгіївна,**

асистент кафедри зовнішньоекономічної діяльності Київського економічного інституту менеджменту

**Мотлях
Олександр Іванович,**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Нижник
Віра Володимирівна,**

аспірантка кафедри історії України та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Никонова
Ірина Юрійівна,**

старший психолог Київської державної гімназії № 178

**Ніколаєць
Юрій Олексійович,**

кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Носова
Євгенія Анатоліївна,**

старший викладач кафедри фінансів Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Повна
Світлана Вікторівна,**

викладач кафедри менеджменту Чернігівського державного технологічного університету

**Попова
Валентина Вікторівна,**

кандидат економічних наук, докторант кафедри менеджменту Національного аграрного університету України

**Синявська
Лариса Іванівна,**

асистент кафедри історії України Черкаського національного педагогічного університету

**Стирнік
Ганна Олександрівна,**

науковий співробітник управління досліджень та статистичного розвитку Державної митної служби України

**Строчинська
Юлія Олександрівна,**

аспірантка кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

**Струкевич
Олексій Карпович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського

**Тихомиров
Олександр Деонисович,**

кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ України

**Ткачук
Олена Володимирівна,**

аспірантка кафедри маркетингу Київського національного економічного університету

**Чуба
Юлія Миколаївна,**

студентка V курсу факультету соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Шолудченко
Сергій Васильович,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Юшин
Сергій Олександрович,**

доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею подається електронний варіант на дискеті 3,5 дюйма обсягом 1,44 Mb. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord 7/97. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Види майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV – XV ст.

В статті на основі аналізу норм уставних грамот и Судебника Казимира 1468 г. исследуются виды имущественных преступлений в уголовном праве Украины....

Analysing the norms of statutory charters and Kazimir's Code (1468), the author of the article studies kinds of crimes existing in the criminal law of Ukraine...

Ключові слова: види майнових злочинів, тенденції розвитку видів майнових злочинів,...

.....Окрім того, у ст. 15 Судебника Казимира містяться норми про крадіжку коней [11]. Слід погодитися з думкою Ф.І. Леонтовича, який вважає, що зазначені норми були запозичені з Руської Правди [1]..

Література

1. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права //Университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1 – 25.

11. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. /Подг. И.И. Яковкин. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 153 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) дві рецензії:

- одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом де працює автор;
- друга – зовнішня.

2) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин

Адреса: м. Київ – 03680, МСП, Київ–187, Велика Окружна дорога, 3

Телефон: 526 – 15 – 45

E-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Стаття і дискета авторові не повертаються.

Інформація для абітурієнтів

Академія праці і соціальних відносин оголошує набір на 2006 р. для навчання в Академії громадян України та зарубіжних країн, які мають повну середню освіту, незакінчену або базову вищу освіту для продовження навчання, повну вищу освіту для перепідготовки (друга вища освіта).

Академія **АКРЕДИТОВАНА** за статусом вищого закладу освіти **IV (четвертого) рівня** та має **ліцензію** Міністерства освіти і науки України (серія АА, №429330) на проведення освітньої діяльності. Випускники Академії отримують **диплом державного звання**.

Основні освітні послуги, які надає Академія

1. Підготовка за освітньо-кваліфікаційними рівнями **бакалавр** (4 роки) та **спеціаліст/магістр** (1 рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра) **через денну, заочну та екстернатну форми навчання** на факультетах:

ЕКОНОМІЧНОМУ (0501) за спеціальностями:

- Фінанси (7.050104)**, спеціалізація – **Фінансовий менеджмент**;
- Маркетинг (7.050108)**, спеціалізації – **Комерційна та зовнішньоекономічна діяльність; Електронна комерція**;
- Банківська справа (7.050105)**, спеціалізація – **Фінансовий менеджмент**;
- Економіка підприємства (7.050107)**, спеціалізація – **Правове забезпечення економічної діяльності підприємства**;
- Менеджмент організацій (7.050201)**, спеціалізація – **Менеджмент систем інформаційного забезпечення**.

ЮРИДИЧНОМУ (0601) за спеціальністю:

- Правознавство (7.060101)**, спеціалізації – **Державне право. Фінансове право; Господарське право. Трудове право; Суд. Прокуратура. Адвокатура**.

СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ (0402) за спеціальністю:

- Соціальна робота (7.040202) (менеджер соціально-трудової сфери)**, спеціалізація – **Соціально-психологічне консультування, соціальне управління**;
- Соціологія (6.040201) (соціологія праці, організацій, управління)**.

2.Продовження навчання в Академії з метою підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня для осіб (молодших спеціалістів, бакалаврів), які закінчили училища, коледжі, технікуми, інститути, академії тощо – через денну, заочну та екстернатну форми навчання.

3.Перепідготовка (друга вища освіта, продовження освіти) здійснюється через заочну та екстернатну форми навчання (від двох років) на всіх факультетах: за зазначеними у п.1. спеціальностями та спеціалізаціями.

Абітурієнти складають вступні іспити на **денну форму навчання на I курс**:

- Економічний факультет**: українська мова (диктант), математика або економічна та соціальна географія (усно) на вибір абітурієнта — профільюючий;
- Юридичний факультет**: українська мова (диктант), правознавство (основи держави і права) (усно) – профільюючий;
- Факультет соціального управління**: українська мова (диктант), історія (усно) — профільюючий.

Вступники, які не атестовані з української мови, складають іспит з російської мови (диктант).

Медальїсти середніх шкіл, випускники навчальних закладів I і II рівнів акредитації та професійно-навчальних закладів (на базі основної школи), які отримали диплом з відзнакою, переможці республіканських олімпіад, турнірів, конкурсів, а також особи, які користуються пільгами, звільняються від вступних іспитів і зараховуються до Академії за **результатами співбесіди з профільюючого предмета**.

Абітурієнти, які вступають на **заочну форму навчання**, а також ті, які бажають отримати **другу вищу освіту** або **продовжити** навчання, звільняються від вступних іспитів і зараховуються до Академії за **результатами співбесіди**.

Термін прийому документів і вступних випробувань:

<p>денна форма навчання – прийм документів з 5 травня до 16 липня; перший тур – співбесіда 18 липня; вступні іспити з 18 до 23 липня</p>	<p>заочна та екстернатна форми навчання – прийм документів протягом року, співбесіди — у міру комплектації груп</p>	<p>друга вища освіта (заочна та екстернатна форми навчання) – прийм документів протягом року; співбесіда – у міру комплектації груп</p>
---	--	--

Абітурієнти подають такі документи:

- заява встановленого зразка;
- документ про освіту (оригінал або копію, завірену у встановленому порядку);
- медична довідка за формою 086 —У;
- диплом про вищу освіту з додатком (для другої вищої освіти);
- шість фотокарток 3 x 4;
- два конверти з домашньою адресою;
- паспорт, свідоцтво про народження для осіб, які за віком не мають паспорта, військовий квиток чи приписне свідоцтво (обов'язково) та документи, що надають право на пільги, вступник подає особисто.

Навчання в Академії – на умовах контракту підписується у приймальній комісії, виконується за рахунок юридичних та фізичних осіб.

Студенти – відмінники навчання, а також студенти, які навчаються на «відмінно» та «добре», отримують стипендії Академії від **200 до 300 грн. на семестр**. Федерація профспілок України надає іменні стипендії **по 1000 грн. на семестр**.

Студенти мають можливість займатися **спортом та художньою творчістю**.

Академія має **гуртожиток готельного типу**, який знаходиться на території Академії.

На період навчання студенти звільняються від призову на військову службу у порядку, встановленому чинним законодавством України та мають можливість пройти **фахову військову підготовку** офіцерів запасу.

Академія **сприяє працевлаштуванню випускників** Академії, в тому числі через Київську молодіжну біржу праці.

При сприянні Академії в одній з автошкіл м. Києва проводяться курси по підготовці **водіїв категорії «В»**.

Академія здійснює **підвищення кваліфікації спеціалістів**, профспілкових працівників на факультеті підвищення кваліфікації фахівців (ліцензія КВІ-К №110120) з правом видачі свідоцтва державного звання. **Тел. ФПК: (044) 526-60-71.**

Адреса Академії: 03680, м. Київ-187, МСП, Велика Окружна дорога, 3(Теремки – 1).

Їхати:

- від ст. метро «Либідська» тр. № 2, 11, до зуп. «Одеська площа», авт.№ 80 (експрес) до зуп. «Проспект акад. Глушкова»;
- від залізничного вокзалу «Центральний» таксобусом №507 до зуп. «Одеська площа»;
- від автостанції «Дачна» авт. № 56 до зуп. «Академія праці» та відповідними таксобусами;
- від ст. метро «Святошин» таксобусом № 461 до зуп. «Академія праці».

Телефон для довідок: (044) –526–06–64 info@socosvita.kiev.ua [http:// www.socosvita.kiev.ua](http://www.socosvita.kiev.ua)